

У пошуках утраченого часу. Том 6: Альбертина зникає

Марсель Пруст

Переклад з французької Анатолія Перепаді

Розділ перший

Горе і забуття

"Панна Альбертина поїхала!" Страждання діймає дужче душу, ніж розум. Щойно намагаючись дати лад своїм думкам, я гадав, що розлука без останнього прощай — це саме те, чого я прагнув, і, порівнюючи убогість утіх, зажитих з Альбертиною, з багатством прагнень, яких вона мене позбавила, дивувався своїй проникливості та дійшов висновку, що не хочу більше її бачити, що вже розкохав її. Але слова: "Панна Альбертина поїхала" різонули ножом по серцю, і біль той був такий гострий, що мені здавалося: ще трохи — і я не витримаю. Виходить, те, що для мене, на позір, нічого не важило, було власне сенсом мого життя; я мав негайно покласти край цим мукам; жаліючи себе, як жаліла моя мати смертнену бабусю, я спробував підбадьорити себе, як намагаються втішати в стражданнях любих нам істот: "Потерпи лишень хвилику, ми знайдемо якісь ліки, не хвилюйся, ми тебе порятуємо". А все тому, що мій інстинкт самозбереження заходився шукати перших неболющих засобів на мою відкриту рану: "Все це пусте, бо ще сьогодні я її поверну. Із шкіри вилізу, але в кожному разі ввечері вона буде вдома. А тому нема чим перейматися". "Все це пусте", — так я переконував не лише самого себе, а й спробував, криючись зі своїм болем, утішити й Франсуазу, бо коли я сохнув за Альбертиною, ніколи не забував, що моє кохання має виглядати щасливим, взаємним, особливо в очах Франсуази, яка не любила Альбертини і завше сумнівалася в її щирості. Так, допіру, перед Франсуазиним приходом, я гадав, що розлюбив Альбертину і був достеменно, як справдешній аналітик, переконаний, що від мого почуття нічого не залишилося. Однак наш розум, хоч який проникливий, не може спостерегти своїх власних складників і не здогадується про їхнє існування доти, поки під впливом явища, здатного їх виокремити, вони почнуть зі свого звичного легкого стану переходити в тужавий. Я помилково думав, що розумію своє серце. Однак це знання, якого я не здобув би найтоншими розумовими виправами, знання тверде, лискуче, дивне, ніби кристалічна сіль, дав мені раптовий напад болю. Я так звик бачити Альбертину коло себе, аж це мені відкрився новий лик Звичаю. Досі я сприймав її як руїнницьку силу, що гнітить мою особу, притлумлює сприйняття дійсності; а зараз я бачив у ній грізне божество, так злучене з нами, так уросле своїм безбарвним обличчям у наше серце, що, коли воно відірветься, відвернеться од нас, це майже

непомітне для нас божество, то завдасть нам нестерпного страждання, страждання ще лютішого, ніж сама смерть.

Я одразу кинувся читати її листа, збираючись обміркувати спосіб, як вернути Альбертину. Я відчував, що це мені до снаги, бо прийдешність існує лише в наших думках, і ми віримо, що зможемо змінити її in extremis^[1] виявом власної волі. Але я не забував і про вплив інших сил, проти яких, навіть якби мав більше часу, був би безборонний. Що з того, що година ще не вибила, якщо ми безсилі відвернути те, що має статися? Коли Альбертина жила в моєму домі, я поклав сам порвати з нею. Аж це вона поїхала. Я розгорнув листа. Там писалося:

Друже мій! Вибачте, що я не мала відваги особисто сказати вам тих кілька слів, які ви оце читаете, алея така боягузка, я завжди вас так боялася, що, навіть змушуючи себе, не могла зібратися на силі. Ось що я мала б вам сказати: наше спільне життя стало неможливим; до речі, ваша недавня образлива вихватка показала, що в наших взаєминах щось змінилося. Що можна було залагодити того вечора, за кілька днів могло стати непоправним. Тому ліпше, скоро нам удалося помиритися, аби ми розійшлися по-дружньому. Ось чому, серце моє, пишу вам оцю цидулку і прошу не згадувати мене лихим словом і дарувати мені, якщо я завдаю вам прикрощів; подумайте, яке це горе для мене. Любий мій друже, я не хочу бути вашим ворогом, мені не пережити того, як ви поступово, але швидко збайдужієте до мене. Оскільки моє рішення безповоротний, я, перш ніж передати вам цього листа через Франсуазу, попрошу в неї мої куфри. Прощайте! Залишаю вам найкращу частку себе самої.

Альбертина.

"Все це нічого не значить, — думав я, — це навіть ліпше, ніж я собі гадав, вона, мабуть, писала щоб якнайдужче дошкулити і хотіла налякати мене, щоб я більше не зневажав її. Треба за всяку ціну її сьогодні вернути. Прикро думати, що Бон-тани люди нечесні, використовують свою сестриницю, щоб здерти з мене більше грошей. Е, менше з тим! Навіть якби для повернення Альбертини я мусив віддати їм половину свого маєтку, ми з Альбертиною не бідували б". І водночас я застановлявся, чи встигну вранці замовити яхту і "Ролс-Ройс", про які вона мріяла; я перестав уже вагатися і навіть не думав, що такий подарунок нерозважливий. Навіть якщо підтримка з боку пані Бонтан не переважить, якщо Альбертина не послухається тітки і поставить як умову повернення цілковиту свободу — нехай, як мені не буде прикро, я згоджуся; вона виходитиме сама, коли їй заманеться; треба вміти йти на жертви, хоч які болісні, ради того, на чому мені найбільше залежить, хай би що там я ще вранці виснував на підставі неспростовних і безглузвих доказів, — це щоб Альбертина жила тут. Але, зрештою, чи міг я твердити, що надання їй свободи було б для мене такою мукою? Я збрехав би, якби це сказав. Я вже не раз відчував, що дозволяючи їй грішити далеко від мене, я страждав менше, ніж від того смутку, який би мене опадав, якби я бачив, як вона нудиться поряд зі мною. Звичайно, якби вона просила дозволу податися кудись, то думка, що там готується оргія, була б для мене нестерпна. Але мене не раз опосідало

бажання сказати їй: "Сідайте на нашу яхту чи потяг, їдьте на місяць до невідомого мені краю, щоб я не знав, що ви там робитимете", коли я гадав, що, будучи віддалік, Альбертина воліла б жити зі мною і відчула себе щасливою після повернення. А крім того, вона, безперечно, сама хоче цього; вона не вимагає цілковитої свободи, яку, пропонуючи їй щоразу інші розваги, я, зрештою, здолав би поступово обмежити. Так, Альбертина хотіла, щоб я перестав її зневажати, а надто — як колись Одетта вимагала у Сванна — щоб я з нею побрався. Одружившись зі мною, вона цінуватиме свою незалежність, і нам житиметься удвох так щасливо! Щоправда, довелося б зректися Венеції. А наскільки найжаданіші міста і ще більшою мірою, ніж Венеція, — дукиня Германтська, театр — здадуться безбарвними, байдужими, мертвими, коли ми прикуті до другого серця путами такими болісними, що не можемо з них випручатися! Щодо одруження, то тут Альбертина цілком мала рацію. Навіть моя мама вважала, що все це зволікання смішне. Я давно б уже мав її пошлюбити, і мені таки доведеться це зробити; ось чому Альбертина написала мені листа, хоча жодним словом не зрадила своєї потаємної думки. Аби домогтися цієї мети, вона на кілька годин зреклася свого і мого прагнення: вернутися. Так, саме це вона мала на гадці, саме це спонукало її до такого вчинку, як підказував мій поблажливий розум. А проте я відчував, що доводячи собі це, я не виходив за рамки гіпотези, прийнятої з самого початку. А ще відчував, що друга гіпотеза так і залишилася неперевірена. Звичайно, ця гіпотеза не була настільки сміливою, аби стверджувати відверто, що Альбертина підтримувала зв'язок із мадемуазель Вентейль та її приятелькою. А проте, коли ця нова моторош заскочила мене зненацька при вході на енкар-вільський вокзал, то справдилася саме вона — друга гіпотеза, яка ніколи не допускала, щоб Альбертина сама могла покинути мене без попередження, позбавляючи мене шансу втримати її. І все ж потому, як життя щойно змусило мене зробити новий величезний стрибок, постала переді мною дійсність була така сама нова, як та, яку нам демонструє відкриття фізиків, дізнання судового слідчого, знахідка історика, яка ховалася за лаштунками якогось злочину чи революції, — ця дійсність пішла далі за скромні передбачення моєї другої гіпотези і водночас підтверджувала її. Ця гіпотеза не була витвором гострого розуму, і панічний страх, який охопив мене того вечора, коли Альбертина не поцілувала мене, і тієї ночі, коли я чув грюкіт вікна, — той страх був нерозумний. А проте — і дальший тяг розповіді засвідчить це достеменніше, так само як багато епізодів вже могло це потвердити, — доказ, що розум — інструмент не найтонший, не найсильніший, не найкращий для осягнення істини, є тільки ще однією підставою, щоб починати саме з розуму, а не з несвідомої інтуїції, не з віри в передчуття. Саме життя спроквола, від випадку до випадку навчає нас, що найважливіше для нашого серця і для нашого розуму доходить не завдяки мудруванню, а завдяки іншого трибу. І тоді тьма, усвідомлюючи їхню вищість, свідомо зрікається на їхню користь і зголошується бути їм за сподвижника і слугу. Саме віра є дослідна. Непередбачена катастрофа, з якою я тепер борювався, видавалася мені (так само як Альбертинина приязнь до двох лесбіянок) чимось знайомим, угаданим зі стількох знаків, що свідчили (попри противні твердження мого

розуму, що спиралися на слова самої Альбертини) про втому і нехіть, які у неї будило життя в неволі. Скільки разів мені здавалося, ніби я читаю ці знаки, написані невидимим чорнилом десь на дні її смутних і покірних зіниць, на її щоках розпашілих нараз незрозумілим жаром, у грюкоті раптово розчиненого вікна! Я все ще відмовлявся утямити й з'ясувати достеменно причину її раптового від'їзду. Заспокоєний присутністю Альбертини, я міг думати про її від'їзд лише як про щось уготоване мною самим, сам ще не знаючи коли, тобто в часі неіснуючому; іншими словами, я тішив себе ілюзією про від'їзд Альбертини, немов ті люди, які вірять, ніби їм не страшна смерть, коли вони думають про неї, тішачись добрим здоров'ям, а насправді вводять лише виключно важку думку в лоно доброго здоров'я, яке, власне, і викликає наближення смерті. Зрештою, думка про те, що Альбертина покине мене з власної ініціативи, могла прийти тисячу разів, ясна й чітка, але я не підозрював, наскільки її від'їзд позначиться на мені, що я сприйму його як незвичне, люте, незбагненне, геть нове лихо. Якби я передбачив цей від'їзд, я міг би думати про нього повсякчас цілі роки і всі мої думки, зібрані разом, не мали б нічого спільного — не тільки напругою, а й подібністю — з тим несосвітеним пеклом, яке відслонила мені Франсуаза, вимовляючи слова: "Панна Альбертина поїхала!" Аби усвідомити собі незвичний стан, уява позичає знайомі елементи і саме тому не усвідомлює його. Натомість вражливість, навіть суто фізична, дістає, ніби борозну, вижолоблену ударом блискавки, достеменний і тривкий підпис нової події. Я ледве зважився подумати, що якби я передбачив її від'їзд, то не зумів би уявити собі всього його страхіття, але навіть якби Альбертина попередила мене про нього, я б удався до погроз і благань, — а, отже, не відвернув би його. Як далеко відступила тепер мрія про Венецію! Так само колись у Комбре: я мріяв познайомитися з дукинею Ґермантською, та ось надходила година, коли мені залежало на одному: аби коло мене була мама. Бо всі неспокої, спізнані мною в дитинстві, зліталися, викликані новою тугою, щоб її зміцнити, злутуватися з нею в однорідну масу, яка мене душила.

Звичайно, фізичного удару в серце, завданого нам такою розлукою і (завдяки необмеженим можливостям, якими наділене тіло для реєстрації вражень) здатного знову вернути нам муки, спізнані у важкі періоди нашого життя, так, цього удару в серце, може, завданого трохи з умислом — так мало ми переймаємося стражданнями ближніх, — тією, що бажає, щоб ми рвали на собі волосся, чи то тому, що, тільки вдаючи від'їзд, жінка прагне здобути кращі умови існування, чи, по-кидаючи нас назавше — назавше! — хоче нас вразити, по-мстившись, чи щоб залишатися коханою, або (бажаючи залишити по собі добру пам'ять) щоб миттю розірвати це плетиво утоми і байдужості, які вона відчула, — такого удару в серце ми обіцяємо уникати, ми мовимо одне одному, що розійдемося мирно. Але розійтися мирно вдається дуже рідко, бо якби існувала згода, ніхто б не розлучався. Крім того, жінка, до якої нам зовсім байдуже, відчуває в глибині душі, що, втомившись від неї, ми, знову ж зі звички, все дужче прихиляємося до неї, і вважає за найважливішу умову розлучення без сварки — випередити партнера. Але вона боїться, що коли попередити партнера про розрив, він

цього не допустить. Кожна жінка відчуває: чим більша влада її над чоловіком, тим важче вирватися від нього, і тоді найкращий спосіб — втеча. Втікачка — значить королівна, та й край. Звісно, між нудьгою, яка нас щойно убивала в її товаристві, і жагучою потребою по її відході знову вернути її, існує ціле провалля. Але це можна пояснити, зрештою, не тільки причинами, уже викладеними мною в цьому творі, а й іншими, про які піде мова далі. Передусім розрив настає тоді, коли байдужість — щира чи удавана — доходить краю, як найбільше відхилення маятника.

Жінка переконує себе: "Ні, так довше тривати не може", — бо чоловік торочить їй лише про розлуку або думає про неї; і кидає його вона. Тоді маятник опиняється на протилежному кінці, і відстань збільшується максимально. Протягом секунди він повертається на своє місце — всупереч усім доказам, це так природно! Серце тьохкає, а проте утікачка уже не та жінка, яка жила з нами. Її життя з нами, аж надто знайоме, нараз бачиться нам обік інших, з якими вона неминуче поєднується, і, може, власне, вона й пішла від нас ради цього поєднання. Отже, щедроти нового життя утікачки справляють зворотну дію на ту, хто була з нами, і чию втечу, може, саме вони й готували. В низці душевних порухів, які ми можемо вгадати і які творять частину життя разом із нами, неприховане наше нехтування нею, наші ревності (ось чому чоловіків кидали жінки майже завше з тих самих нечисленних мотивів: через їхній характер, а також через однакову реакцію: кожного зраджували по-своєму, так само як кожен застуджувався по-своєму), — в ній низці, не дуже й таємничій для нас, душевні порухи перегукуються з тими душевними порухами, яких ми не знали. Може, вона листувалася або спілкувалася через посередників з тим чи іншим чоловіком або жінкою, чекала знаку, який, мабуть, ми, самі того не відаючи, подавали їй, кажучи: "Пан Ікс відвідав учора мене", якщо вона умовилася з паном Ікс, що напередодні втечі до нього вона завітає до мене. Який простір для здогадок! Я так уміло відтворював правду (по спроможності), що одного разу, помилково розкривши листа, адресованого одній з моїх приятельок, побачив, що той лист зашифрований. Там писалося так: "Чекаю все ще знаку, щоб піти до маркіза де Сен-Лу, попередьте його завтра телефоном"; я уявив собі щось на кшталт утечі; ім'я маркіза де Сен-Лу означало в листі щось інше, бо моя приятелька не знала Робера, але чула, як я про нього згадував, це радше скидалося на прізвисько, наведене знічев'я. Отож, листа було адресовано не моїй приятельці, а якійсь особі в цьому самому домі, чиє прізвище переплутано. Лист не містив у собі ніякого шифру, він був написаний поганою французькою французжчиною. Його авторка була американка, справді знайома Робера де Сен-Лу, як я від нього дізнався. Дивний спосіб виписувати деякі літери насунув мені думку про прізвисько, хоча насправді там стояло справжнє ім'я, тільки чужинецьке. Отож бо, того дня всі мої підозри були вилами по воді писані. Проте інтелектуальна арматура, яка кріпила всі ці притягнуті за вуха факти, мала таку правильну форму, дихала такою правдивістю! Коли через три місяці моя приятелька (яка тоді збиралася звікувати зі мною вік) покинула мене, все сталося саме так, як я уявляв це собі першого разу. Знову надійшов лист із такими самими особливостями, якими я помилково наділив першого листа, але які

цього разу справді грали роль умовного знаку, і це було найбільшим лихом мого життя. А проте, над душевною мукою взяла гору цікавість: мені кортіло дізнатися, за що на мене впало таке безголов'я: за ким Альбертина сохла, до кого пішла. Але джерела таких великих подій подібні до джерел річок — даремно ми обстежуємо земну поверхню, їх не знайти. Чи не задумувала Альбертина свою втечу давно? Я раніше не надавав ваги тому (це здавалося мені маніжністю і злим гумором, тим, що Франсуаза називала "губи копилити"), що відтоді, як Альбертина перестала мене цілувати, вона супилася, трималася прямо, ніби аршин проковтнула, про звичайнісінькі речі мовила сумним голосом, робила все спроквола, ніколи не всміхалася. Я не міг би твердити, що вона якимись діями, якимись учинками підтримувала зв'язок із зовнішнім світом. Щоправда, Франсуаза згодом розповідала, що напередодні її втечі вона заходила до Альбертиного покою, але не побачила нікого, штори були запнуті, одначе протяг і галас за вікном свідчили, що вікно розчинене. Альбертина вийшла на балкон. Але навряд, щоб вона могла з кимось забалакати: запнуті на вікні штори пояснювалися, певне, тим, що я боявся протягу, і хай штори не вберегли б мене від нього, але в кожному разі завдяки їм Франсуаза не могла розгледіти з коридора, чому так рано відчинено віконниці. Напередодні Альбертина непомітно забрала з мого покою чималу паку паперу і пакувального полотна, в які вона цілу ніч пакувала свої незліченні пеньюари й шлафроки, аби вранці поїхати. Це єдиний факт, та й годі. Я не надаю ваги тому, що ввечері вона майже силоміць повернула мені тисячу франків, які була мені винна, тут нема нічого дивного: в грошових справах Альбертина відзначалася незмірною скрупульозністю.

Так, напередодні вона взяла пакувальний папір, але покинути мене вирішила ще раніше! Не смуток змусив її поїхати, вона зажурилася, поклавши собі піти, зректися життя, про яке марила. Меланхолійна, майже урочисто холодна вона була аж до останнього вечора, коли затримавшись, на мій подив, у мене довше, ніж допускали її звички, сказала мені з порога: "Прощавай, малий, прощавай!" Тоді я не звернув на це уваги. Франсуаза сказала, що вранці, коли вона повідомила її про від'їзд (зрештою, це можна пояснити зморою, бо вона не роздягалася і цілу ніч пакувала речі, окрім тих, які на її прохання мала принести Франсуаза, бо їх не було ані в спальні, ані в убиральні), вона була ще смутніша, напруженіша і залякліша, ніж у дні попередні, і коли вона сказала: "Прощавай, Франсуазо!" — було таке враження, що вона зараз упаде. Коли ми довідуємося про такі подробиці, то розуміємо, чому жінка, яка оце подобається нам куди менше від тих, яких ми раз у раз здибаємо на щоденних прогулянках, і тоді ж таки — за що ви маєте жаль до неї, — жертвуваних ради неї, є саме та, за яку ми віддали б тисячі інших. Бо справа вже розігрується між певною утіхою, яка зійшла вже, зі звички і, може, з нечулості об'єкта, майже на пшик, та іншими втіхами, спокусливими, чарівними, тобто між цими втіхами і чимось значно від них сильнішим і званим жалістю.

Даючи собі слово, що Альбертина вернеться до мене ще цього вечора, я взявся за найпильнішу справу — перев'язати новою вірою рану, завдану тією, з ким я досі жив

разом. Але, хоча мій інстинкт самозбереження зреагував досить швидко, я після Франсуазиних слів якусь мить стояв ні в сих ні тих і даремно себе переконував, що Альбертина ввечері буде тут; біль, якого я зазнав у першу секунду, коли ще не вбив собі у голову думку про її повернення (це секунда, яка наїтала по словах: "Панна Альбертина звеліла мені принести її речі, панна Альбертина поїхала"), — цей біль озвався в мені з попередньою гостротою, тобто такий, в якому не було віри у скоре повернення Альбертини. Зрештою, вона мала вернутися сама. Хай би там що, а підбивати її на цей крок, просити її вернутися йшло врозріз із метою. Я вже не міг зректися її, як зрікся Жільберти. Навіть більше, ніж ізнову побачити Альбертину, мені хотілося покласти край фізичній муці, моє серце, і так уже зболене, не могло вже її терпіти. Окрім того, через безвілля, обернене в звичку, чи то стосувалося праці чи ще чогось іншого, я став тепер ще несміливішим. А проте мої нинішні катуші були сильніші з багатьох причин, серед яких переважала, мабуть, та обставина, що я не зазнав тілесних утіх ні з ду-кинею Германтською, ані з Жільбертою, і, не бачучи їх щоденно, в кожному разі, не маючи для цього змоги, а, отже, й потреби, менше улягав у своїх любовних почуттях до них потужній силі Звички. Тепер моє серце, нездольне бажати і добровільно терпіти, знаходило лише одне можливе розв'язання: повернення Альбертини за будь-яку ціну, розв'язання протилежне (добровільне зречення, поступова покора) видалося б мені романтичним помислом, неправдоподібним у житті, якби я не вчинив саме так із Жільбертою. Отже, я бачив, що це друге розв'язання було теж прийнятне для тієї самої людини, бо я від тої пори майже не змінився. Проте час відіграв свою роль, цей час зістарив мене і тримав Альбертину при мені, поки ми жили разом. А що я не зовсім зрікався її, то гординя, яка в мені залишилася після розлуки з Жільбертою, утримала мене від приниження перед Альбертиною, я волів обставити її повернення так, ніби мені на ньому не залежало. Аби не гаяти марно часу, я встав, але мене утримав біль: вперше я вставав з ліжка, відколи вона покинула мене. А проте мені треба було швидко вдягтися і піти розпитати про Альбертину у консьєржки.

Щем, не перестаючи дошкуляти після удару, намагається змінити форму; ми сподіваємося позбутися його, будуючи плани, збираючи інформацію; ми прагнемо, щоб він пройшов свої численні метаморфози, бо це вимагає від нас менше відваги, ніж якби мука не мінялася; яким же тісним, твердим і холодним видається ложе, на якому ми лежимо зі своїм горем! Отож, я встав; почав ходити по покою дуже обережно, щоб не помічати Альбертининого стільця, піанолі, педалі якої вона натискала своїми золотими черевичками, не бачити жодного предмета, якими вона послуговувалася, тоді як усі вони тлумачили все по-своєму, запозичивши в мене мову моїх спогадів, маючи свій переклад, свою версію звістки про її втечу. Але й уникаючи дивитися на них, я їх бачив; ноги мені помліли, я гепнув ув один із фотелів, обтягнутих блакитним атласом, полиск якого ще годину тому, у світлотіні покою, завороженого парусом світла, насилав на мене палкі марення, зараз такі далекі. Ох, коли я востаннє в ньому сидів, Альбертина була ще в мене. Я не міг усидіти, тому встав; так щохвилі впливало одне з численних і скромних я, які складають людську особу, це я ще не знало про Альбертинин від'їзд і

чекало звістки про нього; я мусив — і це було куди страшніше, ніж якби я мав справу з істотами чужими, не наділеними моєю вражливістю — повідомити про це нещастя всім отим моїм я, які ще не знали про нього; треба було довести до відома кожного з них такі слова: "Альбертина попросила принести її куфри" (я бачив, як вантажили ці труноподібні куфри в Бальбеку, вкупі з багажем моєї матері), "Альбертина поїхала". Я мусив кожному з них повідати про свій смуток, про смуток, який, принаймні, не був песимістичним висновком, зробленим просто з нещасливого збігу обставин, а безнастанним і невідольним наверненням особливого враження, узятого зокола і не вибраного нами самими. Були серед цих я і такі, яких я досить давно не бачив. Наприклад (мені не спало, що то був день стрижки) те я, яким я став, коли ходив до перукаря. Я забув про це я, при його появі я заривався, як ридають на похороні при появі старого служника, який знав покійницю. Згодом я нагло пригадав, що вже тиждень мене іноді опосідав панічний ляк, але я собі в цьому не признавався. Я міркував собі так: "Адже навряд, щоб вона поїхала раптово. Це безглуздя. Якби я звирив цей здогад людині поважній, розумній (я вчинив би так, щоб заспокоїтися, якби ревності не завадили мені говорити відверто), вона, мабуть, сказала б мені: "Та ви збожеволіли! Такого бути не може!" І справді, ми ні разу не посварилися. Від'їздять, маючи якийсь привід. Але про нього не заявляють. Друга сторона має право заперечити. Ніхто таким робом не їде. Ні, це нісенітниця. Це єдине, але безглузде припущення". А проте щодня, коли я дзвонив і заставав її на місці, полегшено зітхав. І коли Франсуаза вручила мені Альбертиного листа, я здогадався, що в листі йдеться про щось таке, чого не може бути, про від'їзд, передбачений мною за кілька днів раніше, хоч існували заспокійливі логічні докази. У цьому розпачі я був майже потішений своєю проникливістю — так убивця хоча й вірить, що не попадеться, а проте боїться, аж це бачить ім'я своєї жертви на течці справи в кабінеті слідчого, куди його викликано.

Я сподівався лише на те, що Альбертина поїхала до Турені, до своєї тітки, — там вона під оком, їй не дадуть вибрикувати, поки я її не заберу. Найбільше я боявся, що Альбертина зостанеться в Парижі, поїде до Амстердама або до Монжувена, тобто що вона втекла, аби зовсім пуститися берега. Насправді кажучи собі: Париж, Амстердам, Монжувен, тобто перераховуючи різні міста, я думав про такі місцевості, куди вона, най-певніш, могла б податися; коли ж консьєржка сказала, що Альбертина поїхала до Турені, в тому напрямку, який я вважав за найбажаніший, він здався мені найстрашнішим, бо це була реальна місцевість, і тут уперше, мордований певністю теперішнього і непевністю майбутнього, я уявив собі, як Альбертина, самохіть, розпочинає життя, окреме від мого, може, недовго, може, назавше, і реалізує в ньому те незнане й тривожне для мене, попри те, що я міг досхочу посідати, пестити те, що було тільки зовнішністю — її ніжне обличчя, непроникне, впіймане. Це невідоме й було сутністю мого кохання.

Перед Альбертининими дверима я спіткав бідолашну дівчинку, яка дивилася на мене широко розплющеними очима; вона була така мила, що я запитав, чи не хоче вона піти до мене — так я поманив би собаку, яка віддано дивилась би на мене.

Дівчинка зраділа. Дома я гойдав її на колінах, але скоро її присутність, нагадуючи про Альбертинин від'їзд, стала для мене нестерпною. Я тицьнув їй п'ятифранковик і попросив піти. Але трохи згодом думка, що тут житиме інша дівчинка, що я не залишуся самотнім, без невинного товариства, стала єдиним моїм маренням, і саме це марення допомогло мені пережити розлуку з Альбертиною. Сама Альбертина жила у мені своїм іменем, і це ім'я, за винятком рідких перепочинків уві сні, не зникало з моєї свідомості. Тільки-но я згадував її ім'я, як починав повторювати його безперестанку, і моє базікання ставало таке монотонне, таке одноманітне, ніби я перекинувся птахом, птахом із байки, і все кричав ім'я тієї, яку кохав людиною. Ми повторюємо ім'я, а що робимо це мовчки, то можна сказати, що ми записуємо його в собі, ніби воно залишає свій слід у нашому мозку, ніби мозок, зрештою, перетворюється на стіну, яку хтось для забави всю змережив іменем нашої коханої. Ми переписуємо його повсякчас у наших думках, поки ми щасливі, а ще частіше, коли нещасливі. І відчуваємо постійну потребу повторювати, аж до знемоги, це ім'я, яке не промовляє нам більше за те, ніж нам уже відомо. Про тілесні розкоші я тоді навіть не думав; з моєї уяви вже зник образ Альбертини через переворот у моїй душі, я не помічав її тіла і якби хотів виокремити ідею, — бо завше щось подібне до неї існує, — пов'язану з моєю мукою, то це були б — упе-ремінку — роздуми про те, що вона збиралася зробити від'їжджаючи — вернутися чи не вернутися — і як можна схилити її до повернення. Може, є якась символіка і зерно істини в тому нікчемному місці, яке посідає в нашому хвилюванні сама жінка. Навіть її особа не так важить; все зводиться до емоційного процесу, прикροщів, пережитих нами колись за різних обставин через неї і під впливом звичок, пов'язаних із нею. А найкраще доводить це (ще переконливіше, ніж нудьга, яка діймає нас, коли ми щасливі) факт, що бачити чи не бачити цю особу, відчувати шану чи непошану з її боку, володіти нею чи не володіти, — усе це здається нам геть-то байдужим; нам не доведеться розв'язувати цю проблему (відтепер таку нікчемну, що вона зовсім нас не обходитиме), ми забудемо про почуття і переживання, пов'язані з цією особою, бо емоційний процес може розвинутися знову, але перенесений на когось іншого. Раніше, коли ми кохали її, ми вірили, що наше щастя залежить від неї, а воно залежало лише від приборкання нашої тривоги. Отже, наша підсвідомість була проникливіша, ніж ми самі, коли так дрібнила постать коханої, може, ми про неї навіть забували, погано її знали і бачили пересічною, і це під час тієї страшної драми, коли від того, чи ми зустрінемося врешті з нею, чи дочекаємося її, залежало навіть наше життя. Крихітні розміри постаті цієї жінки — це логічний і доконечний спосіб розвитку кохання, прозора алегорія суб'єктивної натури цієї любові.

Настрій, з яким Альбертина покинула мене, нагадував настрій народів, які, граючи м'язами, торують шлях дипломатам. Очевидно, вона поїхала тільки на те, щоб домогтися від мене достойніших умов життя, повнішої свободи, більшої розкоші. В такому разі з нас двох переможцем вийшов би я, якщо мені стане снаги чекати, чекати на ту хвилю, коли вона, ухопивши шилом каші, вернеться сама. Але якщо в картах і на війні, щоб виграти, можна опертися блефові, то зовсім інші умови, які творять кохання і

ревності, не кажучи вже про страждання. Якби виглядаючи, "зволікаючи", я дозволив Альбертині zostаватися оддалік від мене кілька днів, може, навіть тижнів, то занапастив би все, чого домагався понад рік: не залишати її вільною жодної години. Всі заходи остороги були б марні, якби я дав їй досить часу, можливостей зраджувати мене, скільки їй заманеться; і якби зрештою вона капітулювала, я не міг би забути часу, коли вона була сама, і, навіть здолавши її, все-таки в минулому, тобто непоправно, подоланим виявився б я.

Щодо методів повернення Альбертини, то вони могли бути тим дієвішими, наскільки гіпотеза, ніби вона пішла лише в надії, що їй після втечі запропонують кращі умови, здавалася б правдоподібною. Безперечно, саме так і вважали ті, хто не вірив у щирість Альбертини, передусім Франсуаза. Проте моєму розумові, який її злий гумор, її поводження, — коли я ще нічого не знав, — міг пояснити тільки рішенням порвати назавше, важко було повірити, що тепер, коли вона втекла, це всього лише симуляція. Повторюю: моєму розумові, а не мені. Припущення про симуляцію було для мене тим необхідніше, чим менше воно переконувало, і вигравало на силі, програючи у правдоподібності. Коли ми стоїмо на краю прірви і все вказує на те, що Бог відвернувся від нас, ми вже не сподіваємося на жодне диво. Я визнаю, що в цьому випадку поводився як найбайдужіший, хоча і найскорботніший із поліцаїв. Одначе Альбертинина втеча не повернула мені прикмет, яких мене позбавила звичка стежити за нею. Я думав лише про одне: доручити пошуки комусь іншому. Стати цим іншим зголосився Сен-Лу. Позбувшись клопоту на всі найближчі дні, я відчув радість і проводив день на ногах, певний успіху; руки в мене стали сухі, як раніше, і я не умивався потом, як на звук Франсуазиноного голосу: "Панна Альбертина поїхала". Пам'ятаю, коли я постановив жити з Альбертиною і навіть пошлюбити її, то це було лише на те, аби утримати її, аби бачити, що вона робить, перешкодити їй знову зійтися з мадемуазель Вентейль. То було під час її жахливого зізнання в Бальбеку. Вона говорила так, ніби йшлося про щось цілком природне, коли мені вдалося примиритися — хоча це було найбільшою бідою мого життя, — з тим, якби справді було цілком природним, коли я почув те, що досі мені не могло б примаритися і в найстрашнішому сні. (Дивно, що ревності, яка збавляє час на снуванні дрібних, фальшивих гадок, бракує уяви, аби відкрити правду.) Отож, моє кохання, зроджене, головно, з потреби відвернути Альбертину від зла, зберегло надалі сліди свого походження. Життя вкупі з нею вже не мало для мене якоїсь ціни, аби тільки я міг утримати на місці цю "утікачку". Для цього я покладався на очі, на товариство тих, хто ходив із нею, і, якщо тільки ввечері вони складали мені заспокійливий рапорт, мій неспокій розвіювався і до мене знову повертався добрий гумор.

Зумівши переконати себе, що, хай би як я там учинив, а Альбертина вернеться ввечері, я вгамував біль, завданий мені Франсуазиною звісткою про її від'їзд (бо тоді мене було за-скочено зненацька, і я повірив, що ця втеча безповоротна). Та ось після перерви біль, а біль живе своїм життям, знову дався взнаки; він був так само страшний, бо виник раніше за втішну обіцянку, дану мною самому собі, вернути Альбертину. Я

місця собі не знаходив. Єдиний спосіб вернути її в черговий раз зроду не був особливо успішним, хоча я застосовував його завжди, відколи покохав Альбертину. Я робив так, ніби не кохав її, не страждав від її від'їзду, я брехав їй. Аби вернути її, я міг би діяти рішуче, вдаючи, що сам з нею порвав. Я надумав написати їй прощального листа, в якому поставитися до її від'їзду як до від'їзду безповоротного, а тим часом послати Робера де Сен-Лу з метою вчинити на неї, буцімто без мого відому, найбрутальніший тиск, аби Альбертина негайно вернулася. Я вже пересвідчився з Жільбертою, як небезпечно посилати листи, написані з удаваною байдужістю, яка стає зрештою справжньою. Навчений цим, я не мав би писати Альбертині так, як колись Жільберті. Але так званий досвід — це не що інше, як виявлення перед нами самими якоїсь риси нашого характеру, і ця риса дається взнаки і далі, і то тим виразніше, що ми її раз собі усвідомили, а стихійний відрух, що керував нами раніше, ще посилюється завдяки підказкам пам'яті. Плагіат, якого найважче уникнути окремим одиницям (а також цілим народам, які уперто тримаються за свої помилки і поглиблюють їх), — це само-плагіат.

Сен-Лу, як мені було відомо, перебував у Парижі; він миттю примчав до мене, моторний і послужливий, як колись у Донсьєрі, і згодився негайно їхати до Турені. Я запропонував йому таку комбінацію. Він мав висісти в Шательро, віднайти дім пані Бонтан і почекати, коли Альбертина вийде надвір, бо вона могла його впізнати. "Отож, ця молода дівчина мене знає?" — спитав Робер. Я відповів, що навряд. Думка про такий розвиток подій сповнила мене великою радістю. Проте вона зовсім розбігалася з тим, що я постановив спершу: влаштувати все так, аби не виглядало, ніби я розшукую Альбертину; однак мій задум видавав мене з головою. Але натомість він мав неоціненну перевагу: я міг себе переконати, що мій посланець побачить Альбертину і, напевне, її привезе. Якби від самого початку я добре розбирався в своєму серці, то передбачив би, що саме це приховане в затінку розв'язання, нібито нічого не варте, візьме гору над постановою терпіти, адже я ухвалив її через безвілля. Сен-Лу і так уже був дещо здивований, що якась молода дівчина мешкала в мене цілу зиму, а я йому про це навіть жодним словом не обмовився; хоча він не раз згадував мою приятельку з Бальбека, жодного разу йому не сказав, що вона мешкає в мене. Тож він міг відчувати себе ображеним моєю недовірливістю. Не можна було виключати, що пані Бонтан розповість йому щось про Бальбек. Але я надто переймався цією подорожжю, щоб ще думати про ймовірні її наслідки. Стосовно того, що він упізнає Альбертину (на яку він, зрештою, уникав дивитися, зустрічаючись із нею в Донсьєрі), то, на думку всіх, вона так змінилася, так роздобріла, що я міг цього не боятися. Він запитав, чи не маю я якоїсь її подобизни. Я спершу сказав, що ні, аби він не міг на підставі фотографії, зробленої десь у бальбецькі часи, впізнати Альбертини, хоча він бачив її мимобіж у вагоні. Але я подумав, що на останній світлині вона нітрохи не схожа на бальбецьку, як і на теперішню, живу, і що він не впізнає її ні на знімку, ні в житті. Поки я шукав знімок, він лагідно торкнувся рукою мого чола, бажаючи мене втішити. Мене зворушило його співчуття. Робер розійшовся назавжди з Рахиллю, але те, що він

пережив, було ще недавно, щоб він не живив до мене симпатії, не проймався особливим жалем до моїх страждань, так само як ми відчуваємо себе якусь спорідненість з людиною, яка хворіє на ту саму недугу, що й ми. Крім того, Робер так до мене прихилився, що думка про мої гризоти була йому нестерпна. Отож до тієї, що спричинила їх, він відчував уразу, змішану з подивом. Маючи мене за істоту вищого порядку, він уявляв собі ту, яка мене скорила, за істоту уже зовсім незвичайну. Я був переконаний, що Альбертина на світліні йому сподобається, та все ж не думав, що вона справить на нього таке саме враження, як Гелена на старих троянців, і тому, все ще шукаючи, казав: "Ет, не сподівайся на щось незвичайне. Фото поганеньке, а потім, і вона сама не якесь там диво, не якась там вродливиця. Просто дуже мила". — "Ба ні, вона, мабуть, чарівлива! — відрік він з наївним і щирим захватом, намагаючись уявити собі жінку, яка здолала довести мене до розпуки і так схвилювати. Маю до неї жаль, що вона завдає тобі болю. Але ж можна передбачити, що саме тобі, натурі, аж до самих нігтів, художній, людині, залюбленій у красу, та ще такою любов'ю, саме тобі назнаменовано від Бога терпіти більше, ніж комусь іншому, при зустрічі з вродливою жінкою. Нарешті я знайшов знімок. "Вона, напевно, знадлива", — сказав Робер, не бачучи, що я простягаю йому світліну. Він узяв її в руки, роздивляючись. Його обличчя виражало подив аж до тупоумності. "Оце та дівчина, яку ти кохаєш?" — озвався нарешті він таким тоном, у якому подив був пом'якшений оба-вою мене розгнівати. Він не зробив жодної завваги, вигляд у нього був розсудливий, обережний, трохи погордливий, якого прибирають перед хворим, навіть якщо досі він був чудовою людиною і вашим приятелем, але тепер ні те ні се, він вражений несамовитим божевіллям і розповідає вам про якогось небожителя, явленого йому на тому місці, де ви, здорові умислом, бачите тільки стола-одноніжку. Я одразу зрозумів Роберів подив і згадав, як сам достоту так само здивувався, коли побачив його приятельку, з тією єдиною різницею, що я упізнав у ній давню знайому, тоді як він думав, що ніколи з Альбертиною не здибувався. Але, звичайно, ми дивилися різними очима на одну й ту саму дівчину. Давно минули ті дні, коли, почавши приглядатися до Альбертини, я збагачував свої зорові враження смаком, запахом, дотиком. Відтоді до попередніх відчуттів додалися відчуття глибші, ніжніші, стихійніші, а відтак і болісні. Одне слово, Альбертина була ніби камінь, заметений снігом, своєрідним осереддям, звідки постає велетенська конструкція, зведена на площині мого серця. Робер, для кого пласти цих вражень були невидимі, бачив лише осад, від моїх очей теж затулений нею. Те, що спантеличило Робе-ра, коли він побачив Альбертинину світліну, було не захоплення старих троянців, які вигукнули при появі Гелени:

Не вартий біль наш погляду її. ^[2]

а зовсім протилежне почуття, що означало: "Як! Невже через неї він міг так побиватися, журитися і шаленіти?" Треба визнати, що таке ставлення до особи, яка завдала нам стільки страждань, занапастила нам життя, а іноді навіть спричинялася до смерти когось нам близького, подибується частіше, ніж поводження давніх троянців, тобто поводження нормальне. Діється так не лише тому, що кохання надто особистісне,

і не тому, що дивитися на нього як на щось, чого можна уникнути, і філософувати про шаленство інших цілком нормально, коли ми самі не кохаємо. Ні, тут зовсім інша річ: коли почуття сягло напруження, що завдає стільки муки, конструкція утворена із вражень, посталих між обличчям жінки і очима закоханого чоловіка (той велетенський, скорботний кокон, який оповиває його і вкриває, наче шар снігу, залеглого на джерелі), які поширилися вже досить далеко, щоб точка, де спиняється погляд коханця, точка, де сходяться його втіхи і страждання, була так само далека від точки зору інших, як справжнє сонце від того місця, де його світляний згусток здається нам сонячним диском. Ба більше, під хризалідою страждання і ласки, які застують очам закоханого метаморфози коханої істоти, обличчя встигає змарніти і змінитися. Отже, обличчя, побачене колись уперше очима коханця, дуже несхоже на те, яке він почав бачити, кохаючи і страждаючи, так само воно далеке, у протилежному сенсі, від того обличчя, яке бачив тепер байдужий глядач. (Що було б, якби замість фотографії дівчини Робер узрів подобищу давньої коханки?). Щоб нам відчувати такий подив, ми можемо навіть не бачити вперше ту, яка спричинила стільки катастроф. Часто ми знаємо її не ліпше, ніж мій дід у перших Адольф знав Одетту. Тоді оптична відмінність поширюється не лише на фізичний аспект, а й на характер, головню самотній. Цілком імовірно, що жінка, яка варить воду із закоханого в неї чоловіка, завжди прихильна до того, хто на неї не зважає: так Одетта, така жорстока зі Сванном, була лагідною "дамою в рожевому" з моїм дідом у перших Адольфом. Або ж особа, яка зважає кожен свій крок, яка навіює коханцеві страх, рівний страхові перед божеством, постає перед тим, хто її кохає, істотою цілком пересічною, залюбки згідною на все те, чого ми хочемо, як коханка Робера де Сен-Лу, яка була для мене лише "Рахиллю, ти від Бога", яку не раз і не два запропоновано мені. Я згадував, як уперше побачив її з Робером, згадував свій подив на думку, що можна мордуватися через незнання, чим займалася ця жінка чи іншого вечора, чи не шепнула вона чогось комусь на вушко, чому вона збиралася порвати стосунки. Я здавав собі справу, що все моє минуле, пов'язане з Альбертиною, до якого я болісно тягнувся всіма фібрами душі, всією своєю істотою, мало видаватися Сен-Лу так само незначним; може, й мені Альбертина колись стане така сама байдужа; може, я помалу перейду, пройнявшись думкою про незначне або, навпаки, важливе Альбер-тинине минуле, від того стану духу, в якому я був, до того, в якому перебував Сен-Лу; адже я не тішив себе ілюзіями з приводу того, що міг думати Робер, що могла думати кожна людина, не закохана так, як я. І я не надто від цього страждав. Полишмо гарненьких жінок на волю чоловіків без уяви. Я пригадав трагічну спробу зрозуміти стільки життів, якою є геніальний і несхожий Одеттин портрет пензля Ельстіра, — це не стільки портрет коханки, скільки спотворений образ кохання. Йому бракувало тільки однієї речі — такої звичної в портретах — бути твором великого маляра і водночас коханця (подейкували, ніби Ельстір мав з Одеттою любовний зв'язок). Усе життя закоханого чоловіка, шаленство чийого ніхто не розуміє, все життя Сваннове свідчить про цю несхожість. Але коли коханець стає ще й малярем, як Ельстір, то таємниця розкривається: ви бачите губи, яких ніхто ніколи не помічав у цієї

жінки, ніс, якого ніхто не спостеріг, поставу, про яку ніхто й гадки не мав. Портрет ніби промовляє: "Ось що я кохав, ось що змушувало мене страждати, ось чим я милувався — усе на цьому полотні". Тоді я пробував приписати Рахилі все, що їй приписував сам Робер, зате тепер, за допомогою гімнастики в протилежному керунку, я силкувався усунути те, що мої почуття й думки вносили в образ Альбертини — я хотів уявити її такою, якою мав бачити її Сен-Лу, якою я бачив Рахиль. Але навіщо це все? Навіть якби ми на власні очі побачили цю різницю, чи ж ми повірили б у неї? Коли раніше в Бальбеку Альбертина очікувала мене під енкарвільськими аркадами і стрибала до мого авта, вона ще не тільки не "роздобріла", а навпаки, від надмірних управ схудла; кощала, споганена бридким капелюшком, з-під якого стирчав кінчик негарного носа і було трохи видно щоки, білі, як робаки, вона приховувала свою сутність, проте й цього було досить, щоб я міг упізнати з її стрибка в авто, що це вона, що вона не спізнилася на зустріч і не гайнула деінде; цього вистачало; те, що ми кохаємо, надто міцно зрослося з минулим, надто належить часові, разом утраченому, щоб ми потребували всієї жінки; ми хочемо тільки бути певними, що це вона, не вклепатися, а це куди важливіше, ніж краса для закоханого; щоки можуть запасти, тіло схуднути, навіть для тих, хто раніше пишався перед іншими посіданням такої довершеної вроди — цієї пички, цього незмінного знаку жіночої особи, цього алгебраїчного кореня, цієї константи досить, щоб чоловік, якого чекають великі справи і який закоханий у неї, не міг розпоряджатися жодним вільним вечором; бо він увесь свій час проводить за чесанням, аж поки вона засне, волосся коханої жінки або просто залишається поряд, аби у неї, щоб бути з нею чи щоб вона була з ним, чи зрештою, щоб вона не була з іншим..

"Ти певен, — спитав Робер, — що я можу, ні сіло ні впало, запропонувати цій жінці тридцять тисяч франків на передвиборну кампанію її чоловіка? Невже вона аж така безчесниця? Ну, тоді ти не даси маху, якщо скажеш, що вистачить трьох тисяч франків". — "Ні, прошу тебе, не ошаджуй на тому, що для мене таке важливе. Ти маєш зробити таку заяву, і в ній є зерно правди: "Цих тридцять тисяч франків на передвиборну кампанію дядька своєї нареченої дістав мій приятель від родича. Це подарунок з okazji його заручин. І він просив мене, щоб я вручив вам цю суму без відома Альбертини. Та тут Альбертина його кидає. Він ради не дасть, що йому робити. Якщо він з нею не одружиться, йому доведеться вернути ці тридцять тисяч. А в разі одруження їй, принаймні задля годиться, треба негайно повернутися, бо її тривала відсутність справить надто не вигідне враження. По-твоєму, я все це вигадав?" — "Та ні", — відповідав мені Сен-Лу, добрівши, а, може, здогадуючись, що околичності часто бувають химернішими, ніж це здається. Зрештою, не було нічого неймовірного в тому, що ця історія з тридцятьма тисячами мала, як він сам сказав, велике зерно правди. Все це було можливе, але неправдиве, і власне це зерно правди і було брехнею. Робер і я брехали одне одному, як і в усіх розмовах, коли один приятель щиро прагне допомогти другому, якого посіло безнадійне кохання. Приятель-порадник, підпора, утішник може побиватися над його горем, але він не потрапить відчутти горе, і чим ближчий приятель, тим більше він бреше. А той другий признається, якої допомоги він потребує, але теж

— із метою її добитися — багато чого приховує. І щасливий із цих двох той, хто бере на себе всі клопоти, хто мандрує, хто виконує доручення, але не страждає. Я був зараз тим, ким був Робер у Донсьєрі, коли гадав, що Рахиль його кинула. "Гаразд, хай буде по-твоєму. Якщо мене буде зневажено, я стерплю це ради тебе. Зрештою, хоча мені ця погано замаскована оборудка не до вподоби, але я добре знаю, що в нашому світі є княгині, та ще й неабиякі святениці, які за тридцять тисяч франків ладні піти на гірше, ніж намовити сестриницю не сидіти в Турені. Нарешті, я подвійно радий тобі прислужитися, бо мені необхідно з тобою зустрічатися. Хіба ми не будемо сходитися ще частіше, як я женюся? Хіба мій дім не стане тоді трохи й твоїм?.." Він затнувся, мабуть, подумавши, що як я й женюся, то Альбертина не зможе підтримувати дуже близьких стосунків із його дружиною. Аж це мені пригадалося, що розповідали Камбремери про його гадане одруження з донькою принца Германтського.

Заглянувши до розкладу, Робер побачив, що може вирушити тільки ввечері. "Ліжко панни Альбертини з кабінету винести?" — спитала мене Франсуаза. "Навпаки, воно має бути послане", — відповів я. Я сподівався, що вона не сьогодні-завтра повернеться. Мені не хотілося, щоб у Франсуази щодо цього закралися якісь сумніви. Виїзд Альбертини мав виглядати як домовленість між нами, з якої зовсім не випливало, що вона розлюбила мене. Проте Франсуаза глянула на мене не те що з недовірою, а, принаймні, з сумнівом. Вона теж мала свої дві гіпотези. Ніздрі її тріпотіли, вона винюхувала сварку, напевне, передчувала її віддавна. Якщо вона й не мала цілковитої певності, то, може, лиш тому, що, так само як я, боялася остаточно переконатися в тім, що її найбільше б потішило. Тепер увесь тягар цієї справи висів уже не на мені, а на Сен-Лу. З радости мені аж розвиднілося, адже я ухвалив рішення і міг похвалитися: "Я відповів ударом на удар".

Сен-Лу, мабуть, ледве встиг сісти до потяга, як у передпокої я спіткав Блока. Я не чув його дзвінка і мусив присвятити йому якийсь час. Недавно він бачив мене у товаристві Альбер-тини (він знав її з Бальбека), коли вона була в злому гуморі. "Я обідав із паном Бонтаном, — сказав мені Блок, — і оскільки маю на нього певний вплив, то сказав йому, що мене вражає збайдужіння до тебе його сестриниці і що він повинен уставити їй ума". Я задихнувся зпересердя, бо ті прохання й уболівання підривали всі Роберові зусилля й принижували мене в Альбертининих очах. Назверх усього Франсуаза була в передпокої і все чула. Я засипав Блока докорами, додаючи, що зовсім не просив його про цю послугу і що, зрештою, все це вигадки. Блок увесь час усміхався, не стільки з радости, скільки зі збентеження, що наплював мені в душу. Сміючись, він дивувався, що накликав на себе такі громи. Може, він так чинив, аби применшити в моїх очах вагу свого нескромного вчинку, може, тому, що був підлий і жив веселим і ледачим життям, купаючись у брехні, наче медуза у морській воді, а може, тому, що був із десятка людей, нездатних улізти в шкуру інших і через те несвідомих, скільки зла можуть принести їхні слова, кинуті випадково. Ледве я встиг спровадити його, так і не знайшовши жодної ради на те, що він мені накоїв, аж це знову бренькнув дзвінок, і Франсуаза вручила мені повістку з поліції. Батьки дівчинки, яку я приводив до себе,

хотіли оскаржити мене за те, що я звів недолітку. Бувають у житті такі хвилини, коли деяка подобизна прекрасного постає з многости клопотів, які опосідають нас, облутують, наче вагнерівські мотиви, а також із ясного нам образу, коли події нашого життя не сходяться всі до купи, як відбитки в убогому люстерку, яке наставляє перед образом розум, даючи йому назву прийдешности, але ці відбитки існують зокола і насуваються гвалтовно, як хтось, хто хоче злапати нас на гарячому. Кожний окремий випадок трансформується, залежно від того, збільшує його в наших очах невдача, чи, навпаки, зменшує одержане нами вдоволення. Проте нещастя рідко заходить одне. Почуття, викликані кожним із них, стикаються між собою, і страх, як я міг ствердити, ідучи до поліції, принаймні на якийсь короткий час, є досить сильним засобом, який розважає зболілу душу. У комісаріаті я застав батьків дівчинки. Вони мене образили, сказавши: "Ми такого хліба не їмо", і повернули мені п'ятсот франків. Я не хотів брати грошей. Комісар, наламанний до ведення дізнання, вискубував із кожної моєї заяви по словечку, яке йому потім слугувало для нанизування дотепних і вбивчих реплік. Про мою невинність у цій справі взагалі не йшлося — це була єдина гіпотеза, якої ніхто не міг прийняти ні на хвилину. А проте висунути проти мене звинувачення було не так просто, і мені тільки натрусилося, але натруска була енергійна, поки не пішли батьки. Але коли двері зачинилися, комісар, сам любитель маленьких дівчаток, змінив тон і заходився угрущати мене по-дружньому: "Наступним разом хай пан буде обачніший! Достолиха, не вільно так зачіпати дівчаток з доброго дива, бо тоді жди халепи. Зрештою, можна всюди знайти гарніших і дешевших. З вас заправили як за рідного батька!" Я відчував, що він навряд чи мене зрозуміє, якщо я спробую відкрити йому всю правду, і тому мовчки пішов геть, як тільки дістав дозвіл. Дорогою додому всі перехідні здавалися мені нишпорками, пущеними стежити за кожним моїм кроком. Проте манія напастування, як і гнів на Блока, скоро вигасли, в голові роїлися думки про Альбертинину втечу. Учеплива згадка вернулася, але відтоді як Сен-Лу поїхав, вона видавалася майже погідною. Відколи він зголосився вирушити до пані Бонтан, мені відлягло від серця. Мабуть, тому, що я почав діяти — так я думав і моє переконання було щире, адже ніколи не знаєш, що криється в нашій душі. Проте це радісне почуття полегші виникло, як мені здавалось, не тому, що я переклав мою нерішучість, позбувшись цього тягаря, на Сен-Лу. Зрештою я не зховсім помилявся; найкращим специфіком проти прикрих пригод (а три чверті з їхнього загалу саме такі) є ухвалення якогось рішення; адже воно породжує, різко змінюючи напрям нашого мислення, розрив у потоці наших дотеперішніх думок, викликаних якоюсь минулою подією і збаламучених вихором, змиває їх потоком думок супротивних, набіглих зовні, з майбуття. Вони справляють на нас спасенний вплив надто тоді, коли (власне як ті, що зараз мене облягали) з глибини майбутнього несуть нам надію. ІЩо мене робило щасливим, то це таємна віра в те, що місія Сен-Лу не могла провалитися, Альбертина не може не вернутися. Я це зрозумів, коли, не отримавши ніякої звістки від Робера, знову занепав духом. Отже, причиною цього почуття радості було не рішення, не передача моїх повноважень Роберові — бо в такому разі цей настрій не полишив би

мене, а слова: "Все буде якнайкраще", які спали на думку, коли я казав: "Дійся воля Божа". Запізніла гадка, що насправді все може зірватися, була мені така ненависна, що я втратив усю веселість. Саме передчуття, очікування щасливих подій сповнює нас радістю, навіть якщо ми приписуємо радість іншим причинам; тож вона покидає нас, занурюючи нас у журбу, як тільки ми втрачаємо віру в здійснення бажаного. Наш чуттєвий світ завжди тримається на якійсь невидимій вірі, а коли її бракує, світ починає хитатися. Від неї залежить, чого варті і чого не варті люди в наших очах, завдяки їй ми відчуваємо щастя чи нудьгу при появі цих людей. Ця ж таки віра допомагає нам переносити тугу, яка видається нам легкою лише через те, що ми переконані в її короткотривалості, або ж, навпаки, ми нудимо світом, як ніхто, і тоді чиясь присутність здається нам дорожчою, а то й більшою, ніж наше життя. Зрештою від одної обставини біль у моєму серці ущух, такий самий гострий, як у першу хвилину, і, треба визнати, так мені більше не боліло. Це сталося тому, як я перечитав Альбертининого листа. Навіть якщо ми когось дуже кохаємо, муку від втрати його, коли ми на самоті стикаємося з нею віч-на-віч і наш розум надає їй якоїсь бажаної форми, можна витерпіти, ця мука якась людська, якась наша, вона відрізняється від непередбаченої та химерної, від подібної на нещасливий випадок у світі почуттів і в житті серця гризоти, до якої спричиняються не самі люди, а їхній спосіб довести до нашого відома, що ми їх ніколи вже не побачимо. Я міг думати про Альбертину, плачучи тихими слізьми, примиряючись із тим, що не побачу її сьогодні ввечері, як і вчора; проте перечитати: моє рішення безповоротне — це зовсім інша річ, це все одно що зажити небезпечний препарат, здатний викликати серцевий напад із трагічним кінцем. У речах, подіях, прощальних листах криється особлива небезпека загострити й спотворити той біль, якого можуть нам завдати кохані істоти. Проте цей приплив болю триває недовго. Хоча я був певен, що Роберова спритність візьме гору, що Альбертинине повернення гарантоване, я питав себе: а чи варто було так палко його домагатися? Хай би там що, а таке питання мене тішило. На жаль, я вірив, що з поліцією вже все владналося, але Франсуаза сказала мені, що приходив інспектор довідатися, чи не воджу я до себе дівчаток; консьєрж, гадаючи, що йшлося про Альбертину, відповів ствердно, і відтоді за кублом розпусти запроваджено нагляд. Я більше не міг думати про дівчину, яка прийшла б потішити мене в горі, бо набрався б неслави після раптової появи в мене інспектора і здався їй злочинцем. Тоді ж таки до мене дійшло, наскільки ми, самі того не відаючи, живемо мріями: незмога взяти на коліна малу дівчинку назавжди, як мені здавалося, відбирала у мого життя весь його сенс. А ще я зрозумів, чому люди так легко зрікаються маєтку і важать головою, хоча всі думають, що світом править інтерес і страх перед смертю. Якби мені довелося примиритися з тим, що навіть незнайома дівчинка через прихід поліція почала мною гордувати, я волів би накласти на себе руки. Ці джерела душевної муки годі порівняти. Отож у щоденному житті люди не думають, що ті, кому вони пропонують гроші або погрожують смертю, можуть мати приятельку або колегу, на чийй шані їм залежить навіть тоді, коли для себе самих вони її не домагаються. Але тут я, непомітно для себе,

заплутався (у мене вилетіло з голови, що Альбертина, буди повнолітньою,* могла мешкати в мене і навіть бути моєю коханкою). Я уявив, що зведення малоліток може стосуватися й Альбертини. Мені здалося, що мене, як ведмеда у лісі, обклали звідусіль. Усвідомлюючи, що мої стосунки з нею не були невинні, я вловив у карі, призначеній мені за те, що почукикав незнайому дівчинку, той зв'язок, який завжди існує в судовій системі і доводить, що ніколи немає справедливого вироку, ані юридичної помилки, а є тільки певний вид гармонії між фальшивим уявленням, яке склалося у судді про невинний учинок, і злочинами, про які він не здогадувався. І тоді, передбачаючи, що Альбертини-не повернення спричиниться до ганебного вироку, який спідлить мене в її очах, а її саму скривдить так дошкульно, що вона мені цього ніколи не пробачить, я перестав прагнути її повернення, а натомість почав його боятися. Я вирішив телеграфувати їй, щоб вона не поверталася. Але цієї ж миті, поглинаючи все, мене огорнула палка потреба, щоб вона вернулася. Уявивши собі на хвилику, що я не допустив би її повернення і став жити без неї, я нагло відчув, що ладен пожертвувати всіма подорожами, всіма втіхами, всіма своїми заняттями, аби лиш Альбертина повернулася! Ох, до чого моє почуття до Альбертини, хоча я намагався передбачити його розвиток на підставі того, що пережив із Жільбертою, було зовсім несхоже на почуття до Жільберти! Як я був сам не свій, коли не міг бачитися з нею! І як натужно в кожному випадку, хай навіть зовсім незначному, але породженому атмосферою щастя, яку створювала Альбертинина присутність, я мусив ще раз із новими зусиллями, з новим болем учитися самоті! Відтак помалу життєва метушня втишувала цей біль, і в наступні дні, перші дні весни, коротаючи своє чекання зустрічі Сен-Лу з пані Бонтан мріями про Венецію і про. гожих незнайомок, мені траплялося навіть зажити кілька хвилин солодкого супокою. Зловивши себе на цьому, я відчув панічний страх. Той відрадний супокій означав першу появу потужної, перепадистої сили, яка мала боротися в мені з тугою, з коханням, аби остаточно здобути над ними перемогу. На разі це був лише передсмак, заповідь того, що майбутнє готувало для мене як тривалий душевний стан, як нове життя, в якому я вже не зможу сохнути через Альбертину і розлюблю її. І тут моє кохання, розпізнавши єдиного супротивника, здатного його подужати, — забуття, задрижало, як лев, який нагло помітив у своїй клітці пітона, ладного його пожерти.

Я все думав про Альбертину, а Франсуаза, вступаючи до мого покою, не квапилася розбити мою тривогу словами: "Листів нема". Але від часу до часу, впускаючи в мою журбу якусь чужу думку, мені вдавалося щось освіжити, провітрити тяжку задуху мого серця. Увечері, якщо я міг задрімати, за снопідне мені правив спогад про Альбертину; коли воно втрачало свою силу, я прокидався. Про Альбертину я думав і уві сні. Був то особливий сон, присвячений їй, думати про щось інше, як наяву, я б не знайшов сили. Сон, пам'ять — ми спимо завдяки взаємодії цих двох субстанцій. Коли я прокидався, моя мука замість вигаснути тільки росла. Щоправда, забуття робило своє, але навіть воно сприяло ідеалізації моєї коханої і через це й ототожненню мого первісного болю з іншими аналогічними, для загострення його. Сам її образ був ще якимось стерпний. Але

коли я починав думати про її кімнату, про її порожнє ліжко, про її фортепіано, про її авто, я тратив сили, заплющував очі, похилив голову на ліве плече, як людина, що от-от зомліє. Грюкіт дверей завдавав мені такого самого гострого болю, бо не вона їх відчиняла.

Я не мав відваги спитати, чи є телеграма від Сен-Лу. Коли нарешті телеграма прийшла, вона засвідчила, що все відкладалося. Там стояло: "ПАНІ ПОЇХАЛА НА ТРИ ДНІ". Я витримав чотири дні, які спливили після її від'їзду, лише завдяки тому, що казав собі: "Це тільки справа часу, не мине й тижня, як вона буде тут". А проте ці слова не допомагали моєму серцеві, моєму тілові впоратися із завданням жити без неї, вертатися до порожнього дому, проходити повз двері її покою (відчиняти двері я не важився), знаючи, що її там немає, лягати спати, не віддавши їй на добраніч, — ось на які речі моє серце мусило згоджуватися в їхній страшній сукупності і жити так, ніби мені вже зроду не судилося побачити Альбертини. Але якщо я давав собі раду з усім цим уже чотири дні, виходить, я витримаю й надалі. І, може, незабаром думка, яка помагала мені тепер жити, — надія на швидке Альбертинине повернення, — стане непотрібна (я зможу сказати собі: "Вона ніколи не повернеться" і жити й далі, як ці чотири дні): так поранений, знову навчившись ходити, може обійтися без милиць. Певна річ, вертаючись вечорами, я задихався від пустки і від самоти, мене облягали спогади, вишикувані в безконечний шерех, спогади про ті вечори, коли Альбертина чекала на мене; але мене муляла думка і про вечір учорашній, передучо-рашній і про два попередні — тобто про три вечори, які поминули після Альбертиної втечі, вечори, які я провів без неї, сам, а проте вижив, — вечори, які складали ціле пасмо, пасмо ще блаженке проти того, іншого, але кожний новий прожитий день, може, буде це пасмо ткати й ткати. Я не оповідатиму ні про листа, в якому найгарніша з усіх парижанок, сестриниця дукинї Германтської, давала згоду віддати мені руку, ні про перемови, які вів зі мною дук Германтський, діставши благословення її батьків, які ради щастя їхньої доньки примирилися з таким мезальянсом. Подібні події можуть лестити самолюбству, але вони надто болісні тоді, як ми кохаємо. Нам хотілося б, але делікатність не дозволяє, повідомити про цю новину тій, яка нас оцінює менш корисливо і, зрештою, не змінила б своєї оцінки, якби довідалася, що в очах когось іншого ми виглядаємо інакше. Те, що писала дукова сестриниця, могло тільки роздратувати Альбертину.

Відтоді, як я прокидався, і мене знову починала в'ялити зажура, що її проганяв сон, зажура, подібна до книги, закритої на хвилю, яка тепер не відставала від мене аж до вечора, всі мої враження, зовнішні чи внутрішні, завжди пов'язувалися з якоюсь думкою про Альбертину. Хтось подзвонив: це лист від неї, а, може, вона сама! Коли я почувався добре, коли я не був таким нещасним, мене не мордували ревності, моя приятелька не викликала в мені нехоті, мені хотілося знов швидше побачити її, поцілувати, хотілося весело збавляти з нею все моє життя. Телеграфувати їй: "ПРИЇЗДІТЬ ШВИДШЕ" — здавалося мені річчю цілком простою, тоді як нове моє самопочуття змінило не тільки мій внутрішній світ, а й довкілля, зробило його

приступнішим. Якщо я був у похмурому настрої, то все моє завзяття на неї оживало, я вже не мав охоти цілувати її, не вірив, щоб вона могла зробити мене коли-небудь щасливим, я хотів тільки шкодити їй, перелюбити її в інших. Але наслідок цих різних настроїв був однаковий: Альбертина мала якнайшвидше вернутися. А проте, хоч як би я радів її поверненню, відчував, що незабаром знову нападуть ті самі гризоти і що, шукаючи щастя у задоволенні духовного прагнення, ми чинимо так само наївно, як коли б хотіли дійти до крайнеба, прошкуючи усе прямо і прямо. Що дужче наше прагнення, то далі від нас його правдиве посідання. Якщо щастя чи, принаймні, життя без муки є річ досяжна, то треба до нього йти не через заспокоєння, а через поступове зменшення, а в кінці і цілковите згасання прагнень. Ми хочемо бачити істоту, яку кохаємо, а краще б її не бачити, бо тільки забуття може згасити нашу жаду. Уявляю, як письменник, поборник такої істини,

подарував книгу про це жінці, з якою хотів зійтися, зі словами: "Ця книга — тобі". Але, говорячи так про викладені в книзі істини, він збрехав би у своїй посвяті, бо йому залежить на тому, щоб його книжка стала власністю цієї жінки, як став його власністю камінь, одержаний від неї і дорогий йому, поки він її кохає. Зв'язок між іншою особою і нами існує тільки в нашій уяві. Пам'ять, слабнучи, стирає їх, і попри ілюзію, якою тішимо себе і якою з любови, приязні, грічності, шаноби, з обов'язку тішимо інших, ми сиротіємо самі. Людина — створіння, нездольне вийти за межі себе, знати когось іншого, окрім себе, а якщо вона твердить, що це не так, то бреше. І я б дуже злякався, якби хтось відбив мені, якщо це було б можливе, потребу в ній, любов до неї, — я бачив у цьому почутті сенс мого життя. Можливість чути без зачарування і болю назви станцій, які минає туренський потяг, означала б для мене ущерб для честі (власне, це тільки доказ, що до Альбертини я збайдужів би). Як було мені любо, коли повсякчас застановляючись: що вона зараз робить, про що думає, чого хоче, чи збирається вернутися, чи повернеться, я тримав настій вхід, пробитий у мені коханням, і відчував, як інше життя вливається крізь підняті шлюзи у резервуар, якому інакше загрожувало би мертвий застій. Оскільки Сен-Лу й досі не озивався, інший клопіт — очікування депеші чи телефонного дзвінка від Робера — відсунув перший: турботу про остаточний результат, непевність, чи повернеться Альбертина. Наслухання шерехів, що звістували телеграму, стало для мене нестерпне; я вже почав уявляти, що, хай би там що повідомлялося в телеграмі, вона поклала б край моїм мукам. Коли ж я нарешті одержав телеграму від Робера, де він звістував мені, що розмовляв із пані Бонтан, але попри всі перестороги, Альбертина його бачила і це все зіпсувало, я скипав від люті й розпуки, бо насамперед саме цього я прагнув уникнути. Дізнавшись про приїзд Робера, вона зрозуміла, що мені на ній залежить, і це могло тільки утримати її. А крім того, в мені ожив страх, — єдине, що збереглося від тієї пихи, яка жила в моєму коханні до Жільберти і яку моє кохання втратило. Я проклинав Робера, але далі сказав собі, що скоро цей спосіб підвів, я спробую вдатися до іншого. Якщо людина здатна впливати на зовнішній світ, то чому мені не спробувати, удаючись до підступу, розуму, зацікавленості, пристрасті, подолати цю жаску дійсність: відсутність Альбертини? Ми

сподіваємося, що нам до снаги змінити на свою уподобу довкілля; сподіваємося, бо не бачимо іншої ради. Проте ми обминаємо увагою те розв'язання, яке трапляється найчастіше і яке теж для нас прийнятне: нам не вдається змінити світ за нашою примхою, але поволі міняється сам наш рішенець. Ситуація, яку ми намагалися переламати, бо не могли її перенести, стає для нас байдужою. Ми не зуміли подолати перешкоди, як нам цього хочеться, але життя повернуло її до нас іншим боком, змусило переступити через неї і лише тоді, озираючись назад у далеке минуле, ми ледве його бачимо, бо воно встигло зійти нанівець. Я почув, як поверхом вище сусідка грає мелодію з "Манон". Я пам'ятав слова і переніс їх на Альбертину і на себе, і скоро це довело мене до сліз. Ось ця арія:

На жаль, той вільний птах, що випустили ми,

Вертається вночі і в шибку б'є крильми.

А ще про смерть Манон:

Манон, скажи хоч щось, душі моєї цвіте!

Лише тепер твоя мені відкрилась щирість.

Оскільки Манон вернулася до кавалера Де Гріє, мені здавалося, що я — єдине Альбертинине кохання. Овва! Можливо, якби вона слухала цю саму арію, то уявляла б у постаті любчика Де Гріє не мене, і якби їй це заманулося, думка про мене отруїла б радість від цієї музики, хоча ця музика, краща й вибагливіша поміж тих, що, відповідали її смакам.

Я не міг уявити, щоб Альбертина називала мене "своїм єдиним коханням" і визнала, як помилялася щодо того, що їй здавалося "неволею". Я знав, що не можна читати роману, не наділяючи його героїні рисами коханої жінки. Але, хоча книга має щасливий кінець, наше кохання від того не виграє; коли ми закриваємо книгу, наша кохана, яка нарешті приходить до нас у романі, в житті нас більше не кохає. Спересердя я телеграфував Сен-Лу, щоб він негайно повертався до Парижа, аби, принаймні, не виявляти підозрілої упертості цієї витівкою, яку я так хотів приховати. Але ще до його вимушеного повернення я дістав телеграму від Альбертини:

"ДРУЖЕ МІЙ! ВИ ПОСЛАЛИ СВОГО ПРИЯТЕЛЯ СЕН-ЛУ ДО МОЄЇ ТІТКИ, АЛЕ Ж ЦЕ БЕЗГЛУЗДЯ, ТА Й ГОДІ. ЛЮБИЙ ДРУЖЕ! ЯКЩО ВИ МЕНЕ ПОТРЕБУВАЛИ, ЧОМУ Ж НЕ НАПИСАЛИ ПРОСТО ДО МЕНЕ? Я ВЕРНУЛАСЯ Б ЗАЛЮБКИ. ПОСТАРАЙТЕСЯ НЕ ПОВТОРЮВАТИ ЦІ БЕЗГЛУЗДІ ВИТІВКИ".

"Я вернулася б залюбки". Раз вона так мовить, то шкодує, що поїхала, і шукає тільки приводу повернутися. Отже, мені треба зробити так, як вона мені сказала. Написати, що я її потребую, і вона вернеться. Я все ж її скоро побачу, Альбертину бельбецьку (після її від'їзду вона знову для мене стала такою; це як мушля, якою ми не цікавимося, поки вона лежить на комоді, але як тільки ми її комусь даруємо або десь поділи, то починаємо про неї думати, вона нагадувала тепер мені звияжну красу блакитних морських скель). І не тільки Альберти-на обернулася постаттю примрійною, тобто звабливою, а й наше життя стало життям примрійним, тобто вільним від будь-яких труднощів, і я казав собі: "Які ми будемо щасливі!" Але тепер, маючи певність

щодо її повернення, я не повинен здаватися людиною, яка хоче його прискорити. Навпаки, треба затушувати прикре враження, викликане Робервою подорожжю; можна буде відхреститися від нього, відмогтися тим, що він діяв на власний розсуд, бо завжди ратував за цей шлюб.

Я перечитував її листа і був трохи розчарований, як мало у ньому було від неї самої. Безперечно, характерні лінії передають нашу думку, як передають її риси обличчя, і саме тому ми завжди перебуваємо під владою якоїсь думки. А проте в особи думка набігає потому, як вона розсіється у вінчику обличчя, розквітлому як водяна лілея. І все-таки зміна відбувається велика. І в цьому, може, одна з причин наших вічних любовних розчарувань: замість очікуваної ідеальної істоти кожне побачення являє нам особу з крові й кости, таку далеку від нашої мрії! І коли ми згодом жадаємо чогось від неї, то дістаємо у відповідь листа, де навіть від особи зостається дуже мало, подібно як в алгебричних знаках ми не віднаходимо арифметичних величин, які вже й так утратили властивості плодів чи квітів. А проте слова "кохання", "кохана істота", її листи — це, може, саме вирази (хай і незадовільні, як перехід з одного боку на другий) тієї самої дійсності, бо лист нібито не вдовольняє нас тільки тоді, як ми його читаємо, а поки він не надійде, ми мучимося й умираємо, але згодом він гамує нашу тугу, хоч і не задовольняє своїми чорними значками наших прагнень, бо ми усвідомлюємо, що вони стали відповідниками слова, усмішки, поцілунку, і не кожна з цих речей залишається сама собою.

Я написав Альбертині:

"Серце моє! Я саме збирався вам писати. Дякую вам, що ви, як сказали, вернетесь залюбки, якщо я вас потребуватиму. З вашого боку це дуже шляхетно — так розуміти вірність давньому другові! Моя шана до вас ще збільшилася. Але я не просив вас приїжджати і не попрошу. Якби ми зустрілися, принаймні в найближчому часі, вам би це не було б дуже важко, нечула ви дівчино. Зате для мене, хоча іноді ви вважали мене за байдужого, це було б важким випробуванням. Життя розвело нас. Ви ухвалили постанову, на мою думку, мудру, і вчинили це саме вчасно, виявивши дивовижну чуйність, бо наступного дня, як ви поїхали, я дістав згоду моєї матері на те, щоб я просив вашої руки. Я б сказав вам про це вранці, коли мені принесли цього листа (вкупі з вашим!). Може, тоді ви відступили б, не бажаючи вразити мене. І ми, мабуть, зв'язали б наші долі — хто знає, чи не на спільне наше безголов'я. Якщо моя гадка слушна, хай буде благословенна ваша мудрість! Повернення занапастило б досягнуте. Я не хочу сказати, що мені цього зовсім не хотілося. Але моя заслуга невелика, що я не піддався цій спокусі. Ви знаєте, яка я хистка людина і як легко забуваю. Мене навряд чи треба жаліти. Ви ж часто мені казали, що насамперед я людина звички. Ті звички, яких я почав набиратися без вас, ще не дуже укорінилися. Очевидно ті, які завелися в мене при вас і які похитнув ваш від'їзд, зараз ще сильніші. Але так довго не протриває. Я навіть подумав, чи не використати тих кілька днів, коли побачення з вами ще не буде тим, чим воно стане для мене за тиждень, а, може, й раніше, тобто... (пробачте за щирість) чимось морочливим — ото ж, я подумав, чи не використати ці дні перше, ніж

настане цілковите забуття, для залагодження з вами кількох дрібних матеріальних справ, при яких ви, може, захотіли, як добра і мила приятелька, прислужитися тому, хто вважав себе за п'ять хвилин вашим нареченим. Не сумніваючись у материній згоді, а з другого боку, прагнучи, аби кожний із нас тішився свободою, якою ви щедро й великодушно пожертвували мені, що можна було допустити у співжитті тривалістю кілька тижнів, то було нестерпне і вам і мені, якби ми мали пройти по життю разом (пишучи це, я тремчу на думку, що цього мало не сталося, що вирішувало все кілька секунд). Я подумав, як зробити наше життя зовсім вільним, і на початок постановив, що ви матимете свою яхту, на якій ви плавали б, а я б вас, тужачи, виглядав у порту. Я написав до Ельстіра і попросив у нього ради, бо ви довіряєте його смакові. А для суходолу я хотів подарувати вам авто, призначене лише для вас, щоб ви роз'їжджали куди заманеться. Яхта майже готова, називається вона — згідно з вашим баль-бецьким побажанням — "Лебідь". І пам'ятаючи, що вам найбільше до вподоби роллси, я замовив машину саме цієї марки. Оскільки ми більше не побачимося, то мені навряд чи пощастить умовити вас узяти від мене в дар яхту й авто, які мені тепер ні до чого. Ось і подумав — я замовив їх у агента, але на ваше ім'я, — що, може, ви скасуєте замовлення і, таким чином, позбавите мене від цих непотрібних транспортних засобів. Але в цій справі, як і в інших, нам слід було б побалакати. А що я знову можу покохати вас, хоча й ненадовго, то з мого боку було б навіженством через якийсь там вітрильник і роллс-ройс домагатися побачення з вами, наражаючи цим ваше щастя, якщо ви певні, що можете бути щасливі лише далеко від мене. Ні, я волію залишити роллс і яхту. А що я ніколи не буду ними користуватись, то вони приречені вічно стояти — один у порту, на якорі, без наряд-дя, а другий — у гаражі. Я тільки звелю вирізьбити на яхті... (леле, як я боюсь помилитися в назві! Вас би вжахнуло таке блюзнірство, вірші Малларме, які ви колись любили.

Ще бачить лебідь край, де вже його нема,
Коли він, молодий, носив біленькі шати,
Але, на жаль, не міг у тім краю співати,
Бо там скувала все морозяна зима.

Пам'ятаєте цю поезійку, яка починається так: "Дівоче, молоде, привабливе сьогодні? Та ба! Сьогоднішній день ані дівочий, ані привабливий. Але ті, хто як я, знають, що перетворять його на стерпне "завтра", зовсім нестерпні. А до роллса надавалися б інші вірші цього самого поета, які ви відмовлялися розуміти.

Горять на ступицях рубіни А я вогнем крізь сферу лину І дух мій набирає вись
Лиш царства сипляться довкола І гасить пурпурове коло З моїх возів вечірній віз.

Прощавай навік, моя люба Альбертино! Ще раз прийми подяку за чудову прогулянку напередодні нашої розлуки. Я зберігаю про неї найкращі спогади.

P.S. Я вже не згадую про нечувані Роберіві пропозиції (я не знав, що Сен-Лу в Турені), які він, як ви пишете в листі, зробив вашій тітці. Треба ж йому пошитися в Шерлока Голмса! Якої ви тепер про мене думки?"

Звичайно, так само, як перед тим я казав Альбертині: "Я вас не кохаю" — на те, щоб

вона мене кохала; "я забуваю тих, кого не бачу" — на те, аби ми бачилися частіше; "я постановив розійтися з вами" — на те, аби запобігти всякій думці про розлуку, так само тепер я сказав: "Прощай навек", бо дуже прагнув її повернення ще до кінця тижня; прагнучи побачитися з нею, я писав: "Бачитися з Вами мені небезпечно"; оскільки життя без неї здавалося мені гірше за смерть, я написав: "Ваша правда, удвох ми були б нещасливі". Пишучи цього нещирого листа, аби переконати її, що мені на ній не залежить (тільки цим я роздмухував своє самолюбство у моїй колишній любові до Жільберти, у моїй любові до Альбертини), а також задля втіхи висловити те, що могло зворушити тільки мене, а не її, я мав би передусім застановитися, що відповідь могла випасти негативна, тобто відповідно тому, що я написав, бо якби Альбертина була б бідніша на розум, ніж насправді, вона б ні на хвилику не засумнівалась, що все, написане мною, неправда. Не згадуючи вже про наміри, висловлені в моєму листі, сам факт, що його я написав, — навіть якби й не послав листа після Роберової поїздки, — був для неї достатнім доказом, що я прагну її повернення, і підказкою, щоб їй було легше піймати мене на гачок. Потім, чекаючи на відмову, я мав би передбачити, що ця відповідь може нагло розвогнити у мені новий любовний племін до Альбертини. Належало — знов-таки перед відправленням листа — спитати себе: чи зумію я, в тому разі, як Альбертина відповість мені тим самим тоном і відмовиться вернутися, побороти свою душевну муку, присилувати себе мовчати і не вдарити їй телеграми: "ВЕРНІТЬСЯ" або ж вислати до неї якогось іншого емісара, а це потому, як я черкнув їй, що ми вже не побачимося, означало б очевидну істину, що я не можу без неї обійтися, і схилило б її до ще твердішої відмови, тоді як я, не в силі переболіти, поїхав би до неї, і — хто знає, — може, там почув би: вибачай та голоблі завертай. Після трьох страшених провалів цей був би, мабуть, найстрашніший і тоді б мені не залишалося нічого іншого, як пустити собі кулю в лоба на порозі її дому. Але так уже парадоксально влаштований психопатологічний світ: нездалий учинок, учинок, якого передусім треба уникнути, виявляється, заспокійливий на біль, обнадійливий на якийсь час, поки ми не дізнаємося, чого досягли, він одразу утишує нашу муку, спричинену відмовою. Коротше, коли нам дуже припекло, ми робимо промах за промахом: пишемо листи, даємо комусь якісь доручення, оббиваємо пороги, доводимо, що не можемо жити без коханої.

Але нічого з того я не передбачив. Навпаки, я гадав, що наслідком мого листа буде негайне повернення Альбертини. Думаючи про це, я відчував, коли його писав, велику ніжність. А проте, водячи пером, я весь час плакав, десь так, як того дня, коли розігрував удаване прощання; мої слова передавали ту саму думку, хоча змагали до іншої мети (сказані брехливо з погорди, аби не признаватися в своєму коханні) і були теж сумні, бо я відчував, що в тій думці було щось від правди.

Переконаний у тому, що лист зробить свою справу, я вже шкодував, що відіслав його. Коли я уявляв собі повернення Альбертини, власне, таке легке, в мені раптом з давньою силою озвалися всі доводи, що заперечували життєздатність такого шлюбу. Я сподівався, що вона не захоче вернутися. Я розумів, що вся моя свобода, вся будучина

залежить від її відмови; що я вчинив нерозважливо, пишучи до неї; що я мав би забрати цього листа, на жаль, уже посланого, назад, коли Франсуаза, вручаючи мені газету, принесену щойно, повернула його. Вона не знала, скільки марок на нього наклеїти. І тут я передумав. Тепер я хотів, щоб Альбертина не поверталася, але тільки щоб це рішення було її власне — тоді б воно поклало край моєму неспокою, і я повернув листа Франсуазі. Я розгорнув газету. В ній повідомлялося про смерть Берми. Я згадав, як двічі по-різному дивився "Федру", а нині втретє, і теж інакше, подумав про сцену освідчення. Мені здалося, що те, що я так часто декламував і чув у театрі, містило звід законів, які я мав би перевірити на собі в житті. У нашій душі є такі речі, значення яких ми недооцінюємо. Або ж ми обходимося без них, оскільки зі страху перед невдачею чи болем щодня відкладаємо вступити в їхнє посідання. Так було з Жільбер-тою, коли я гадав, що її зрікся. Якщо тоді, коли ми вже нібито вільні від усякого почуття, а спершу нам тільки здається, що ми його позбулися, і наша кохана, наприклад, заручається, то ми скажемо, клянемо на всі заставки життя, яке видавалося нам безтурботно спокійним. Якщо ж ми власні над тим, що нам дороге, то гадаємо, що воно лежить тягарем на нас, що ми залюбки його позбулися б; такі взаємини склалися в мене з Альбертиною. Та тільки-но у нас заберуть цю байдужу нам істоту, як ми вже місця собі не знаходимо. Чи ж такий "федрівський аргумент" не звів водно ці два випадки? Іпполит їде геть. Федра, яка досі наражалася на його гнів, — шарпана пекучою гризотою, як мовить вона (а, властиво, її устами мовить поет), чи радше тому, що не бачить перед собою жодної мети і відчуває себе нелюбою, — Федра починає поводитися інакше. Вона приходить до нього, щоб признатися про кохання, і саме цю сцену я так часто декламував:

Такий стрімкий від їзд вас віддалить від нас.

Звичайно, від їзд Іпполита — причина не така значна, як Тесеева смерть. Про це кількома віршами далі мовить Федра, коли бачить, що її зле зрозуміли:

Чи ж честь моя мені вже не порука?

Можна подумати, що вона так говорить, оскільки Іпполит відкинув її освідчення:

О пані, як же так, забули ви чому ж,

Що батько мій Тесей, а вам він вірний муж?

Якби він не відповів цим вибухом обурення, Федра, осягнувши щастя, могла б не оцінити його. Але усвідомлюючи, що вона його втрачає, як тільки Іпполит удав, що недочув, і перепрошує, Федра, так само як я, віддавши листа Франсуазі, хоче, щоб відмова йшла з його уст, прагне до кінця випробувати свою долю:

Бач, як мене збагнув! Запекла ти душа!

У тій сцені можна знайти навіть брутальні слова, що їх Сванн, як мені оповідали, кидав Одетті, або я Альбертині; грубість пояснювалася тим, що давню любов витісняло нове почуття, зіткане з жалю, розчулення, потреби вилити свою душу, якась одміна попередньої:

Ти мій ненавидник, твоя я закоханка.

Недоля тільки додала тобі приваби.

Найпереконливішим доказом, що Федра "честь свою" ставить не на перше місце, є те, що вона вибачила б Іпполитові і знехтувала б Еноновими порадами, якби вона не довідалася про Іпполитову любов до Арісії. Ревнощі, рівнозначні втраті щастя, дошкульніші, ніж утрата доброї слави. Ось тоді Федра дозволяє Еноні (яка є тільки втіленням гіршої частини її самої) оскаржити Іпполита, звільняючи себе від турботи про його оборону, і посилає свого зневажника на загладу, дка, зрештою, дає їй мало втіхи, бо по Іпполитовій смерті накладає на себе руки. Так, принаймні, я, применшуючи всю цю "янсеністську", як сказав би Берґотт, скруху, якою Расін обдарував Федру, аби вона здавалася не такою винною, трактував цю сцену, пророчу для любовних перипетій мого власного життя. Зрештою, ці роздуми нічого і ніколи не змінили в моїй ухвалі, і я віддав листа Франсуазі, щоб вона його віднесла на пошту, таким чином зробивши ще одну спробу повернути Альбертину, яка здалася мені необхідною після того, як я дізнався, що перша була невдала. Звичайно, ми не маємо рації, думаючи, що здійснення нашого бажання нічого не важить, адже як тільки стає ясно, що воно може не здійснитися, як воно одразу знов охоплює нас, і ми потім думаємо, що не варто дбати про нього, поки цього певні. А проте і в цьому є рація. Бо якщо виконання бажання, якщо щастя видається нам неважливим лише через нашу певність в його можливості, по суті вони є чимось непевним і можуть завдати лише прикрощів. І прикрощі будуть тим більші, чим повніше здійсниться наше бажання, і тим нестерпніші, чим триваліше, звичніше, всупереч законам природи, буде щастя. З другого боку, обидва ці поривання, надто, те, керуючись яким я хотів, аби листа було послано, коли ж гадав, що його послано, то шкодував про це, мали своє виправдання. Що стосується першого, то зрозуміло, що ми прагнемо свого щастя — або нещастя — і водночас хочемо поставити між собою і цим новим учинком, багатим на наслідки, чекання, яке рятує нас від цілковитого розпачу; іншими словами, ми силкуємося надати іншої форми — форми, на нашу думку, менш жорстокої, — хворобі, яка нас мучить. Друге поривання не менш важливе: воно ґрунтується на переконанні, що справа вкипить, і означає, не більше не менше, як початок, передчасний початок розчарування, якого ми зазнали б одразу після здійснення бажання, означає жаль, що ми коштом інших, відкинутих можливостей, усталили саме цю форму щастя.

Я віддав листа Франсуазі з дорученням швидше віднести його на пошту. Тільки-но листа було послано, Альбертинине повернення знов почало здаватися мені неминучим. Через це в моїх думках з'явилися звабливі образи, зводячи нанівець своєю втішністю небезпеку, яку я в цьому поверненні вбачав. Давно втрачена радість знову бачити її п'янила мене.

Час плине, і виявляється, що не така вже й щербата, як нам здавалося, була правда — в цьому мене переконали взаємини з Жільбертою. Байдужість, яку я удавав, ридаючи безперестанку, зрештою справді сповнила мою душу, і, як я попереджав Жільберту, вдаючись до формули спершу фальшивої, але згодом цілком правдивої, життя поступово розлучило нас. Згадуючи про це, я думав так: "Якщо Альбертина згає кілька місяців, моя брехня стане правдою. А може, нині, коли найгірше позаду, не

треба було прагнути, щоб ці місяці мину-ли. Якщо вона повернеться, я перестану жити повним життям, яким я ще не можу смакувати, але яке набиратиме для мене чару в міру того, як спогад про неї почне блякнути". Я не хочу твердити, що забуття ще не торкнулося мене. Але одним із його виявів було саме те, що багато неприємних Альбертини-них рис, багато нудних годин, які ми разом провели, більше не оживали в моїй пам'яті, а це означає, що я перестав прагнути розлуки, як це мені траплялося, коли вона була зі мною, і тому я бачив її образ узагальнений, прикрашений усіма любовними почуттями, які я будь-коли спізнав. Забуття в такій особливій формі, готуючи, як не є, мене до самоти, малювало мені Альбертину ніжнішою, гарнішою, ніж насправді, і через те я дужче прагнув її повернення.

Відколи Альбертина поїхала, я дуже часто, боючись, як би не сплигло, що я плакав, дзвонив Франсуазі і казав їй: "Треба справдити, чи панна Альбертина не забула чогось. І приберіть її покій, аби там був лад, коли вона повернеться". Або навіпростець: "Панна Альбертина казала мені недавно, саме перед від'їздом..." Мені хотілося зіпсувати нестерпну для мене радість, яку її від'їзд приніс Франсуазі, і в такий спосіб я давав їй зрозуміти, що відсутність Альбертини буде недовгою; а ще я хотів довести, що можу легко говорити про її від'їзд, подавати його — на кшталт генералів, змушених називати відступ заздалегідь продуманим стратегічним маневром — як епізод, мету якого я наразі приховую, а не кінець моєї приязні з Альбертиною. І врешті, постійно повторюючи її ім'я, я хотів впровадити, як впускають свіже повітря, трохи її істоти до кімнати, де без неї було так порожньо і де мені не було чим дихати. До того ж ми завжди силкуємося полегшити нашу муку, згадуючи про неї між іншим, вставляючи її в розмову про замовлення нового костюма і в указівку щодо обіду.

Причепурюючи Альбертинин покій, цікава Франсуаза висунула шухляду столика ружаного дерева, куди моя приятелька ховала оздоби перед сном. "Ох, паничу! Панна Альбертина забула свої перстеники — вони так і zostалися в шухляді". Я мало не вигукнув: "Треба відіслати". Але тоді могло здатися, що я не впевнений, чи вона вернеться. "Дарма! — сказав я після паузи. — Нема чого клопотатися, вона й так скоро вернеться. Дайте їх сюди". Франсуаза з легкою недовірою простягнула мені перстеники. Вона не терпіла Альбертини, але, судячи по собі, не могла уявити, щоб можна було передати мені листа моєї приятельки без страху, що я його розпечатаю. Я взяв перстеники. "Дивіться, паничу, не згубіть, — сказала Франсуаза, — вони такі гарні! Не знаю, хто їх подарував, панич чи хтось інший, але то був, мабуть, чоловік багатий і зі смаком". — "Це не я. Зрештою, від тої самої особи. Один перстеник подарувала їй тітка, а другий вона купила сама". — "Не від тієї самої особи! — гукнула Франсуаза. — Панич жартує, чи що? Адже перстеники однаковісінькі, тільки на одному рубін, але на обох такі самі орли і такі самі ініціали всередині". Не знаю, чи тямала Франсуаза, що завдає мені болю, але її уста викривилися в усмішці яка так уже й не сходила з них під час усієї розмови. "Орли? Такі самі орли? Та ви збожеволіли! На персні без рубіна, щоправда, вирізьблено орла, а на другому щось схоже на чоловічу голову". — "Чоловічу голову? Де ж це панич її вздрів? Я глянула лише крізь пенсне й

одразу спостерегла, що то орлине крило. Хай панич візьме свою лупу, то й побачить друге крило, а посередині голову і дзьоб. Видно кожну пір'їну. Яка тонка робота!" Нагальна потреба з'ясувати, чи не збрехала Альбертина, змусила мене забути, що я повинен шануватися перед нею і не потурати їй злосливій утісі, що полягала як не в тортуруванні мене самого, то в паплюженні моєї приятельки. Поки Франсуаза шукала моєї лупи, я важко сапав. Взявши лупу, я попросив Франсуазу показати мені орла на перстенику з рубіном. Вона легко переконала мене, що осьдечки крила, такі самісінькі, як на першому перстенику, і я розгледів рельєф кожної пір'їни і голову. Франсуаза звернула мою увагу на те, що написи однакові, причому на персні з рубіном були ще якісь літери. І тут, і там на внутрішньому обідку виднілися ініціали Альбертини. "Мені аж дивно, як це панич не потрапив помітити голим оком, що персні однаковісінькі! — сказала Франсуаза. — Навіть не треба роздивлятися зблизька, зразу відчувається, що та сама робота, та сама кованка, той самий візерунок. Це розпізнається так само легко, як страви доброї куховарки". І справді, її цікавість служниці, розпаленої зненавидою, звиклої зі страшною докладністю схоплювати всі подробиці, споможена в цій експертизі її добрим смаком, тим смаком, який вона демонструвала в кухні і який, може, давався взнаки, — як я помітив, виїжджаючи до Бельбеку, — в її способі вдягатися, воскрешаючи в ній кокетство жінки, дуже гарної колись і дуже уважної до чужих клейнодів і туалетів. Так ніби я переплутав пуделко з пігулками і того дня, коли я, начаювавшись, замість кількох пігулок вероналу ковтнув стільки ж кофеїну, серце моє як не вискакувало з грудей. Я відіслав Франсуазу. Як мені кортіло побачити зараз Альбертину! Досі мене бридила її брехня, я катувався ревностями до невідомого, а тепер мені ще й боліло, що вона приймає такі подарунки. Я теж робив їй подарунки, це так, але жінка, яку ми утримуємо, не здається нам утриманкою, поки не з'ясовується, що її утримують інші. А все ж, оскільки я витрачав на неї стільки грошей, заплющував очі на цю безпутність, не вибивав її з неї, може, ще й посилив її, а, може, сам і спричинив. Усі ми наділені хистом вигадувати казки, аби гамувати наші страждання, отож, пухнучи з голоду, ми тішимо себе надією, що якийсь незнайомець відпише нам стомільйонний маєток, — саме так і я уявляв собі, як Альбертина, в моїх обіймах, коротко пояснює мені, що другий перстеник вона купила через схожість на перший і сама звеліла вирізьбити свої ініціали. Але те пояснення було надто блаженське, воно ще не встигло благодатно вкорінитися в моєму розумі, і мій біль не міг попустити так швидко. А ще я подумав про чоловіків: запевняючи, що в них коханки такі милі, вони терплять такі самі тортури. Так вони ошукують інших і себе. Це не груба брехня, бо вони проводять зі своїми жінками справді розкішні години; але за ніжністю до них при знайомих, перед якими вони можуть пишатися такими подругами, і за ніжністю сам на сам із їхніми коханцями, за яку "ті благословляють їх, стоїть стільки годин, сповнених мук і підозр, змарнованих на даремні зусилля дошукатися правди! Без гризот нема любовних розкошів, радощів захвату від найба-нальніших слів жінки, про які ми знаємо, що вони банальні, але в них вчувається її аромат. Наразі я не міг тішитися, ловлячи пам'яттю запах Альбертини. Прибитий, тримаючи в руці обидва перстеники, я

роздивлявся цього безжального орла, чий дзьоб довбав моє серце, на чиїх крилах із розчепіреним пір'ям полетіла геть моя довіра до приятельки, в чиїх пазурах билася моя зболіла думка, борсаючись серед безлічі питань щодо незнайомця. Орел, заважаючи розшифрувати ті ініціали, безперечно, символізував ім'я чоловіка, якого Альбертина, мабуть, кохала, з яким, напевне, спіткалася недавно, бо одного тихого, погідного дня, коли ми прогулювалися Булонським Лісом, я вперше помітив у неї цей другий перстеник, на якому орел устромляє свого дзьоба у криваву рубінову калюжу.

Зрештою, якщо від рана до вечора я все ще страждав через Альбертинину втечу, то це не означає, що я думав тільки про неї. Давно уже її чари поступово просякали різні предмети, які з часом віддалилися, але залишилися наелектризованими хвилюванням, яким вона заражала мене, і як щось наводило мене на думку про Енкарвіль, Вердюрєнів чи про нову Леїну роль, мене накривав приплив болю. З другого боку, те, що я називав думками про Альбертину, зводилося до думок про те, як її вернути, побачити, дізнатися, що вона робить. Якби ці години ненастанного мордування можна було ілюструвати, то на ілюстраціях постали б двірець Орсе, банкноти, вручені пані Бонтан, Сен-Лу, схилений над бланком телеграми до мене, але тільки не Альбертина. Протягом усього життя наш егоїзм бачить тільки цілі, вигідні для нашого я, але ніколи не зважає на саме це я, яке до них поривається, — так і воля, що керує нашими вчинками, сходить до них, але не піднімається до себе: чи то тому, що, будши від природи надто утилітарна, кидається у вир якоїсь діяльності і зневажає знання, чи то рветься до майбуття, намагаючись надробити теперішнє розчарування, чи врешті лінивість нашої думки пускає її ковзати по легкому схилу уяви, а не дертися крутим узвозом самоаналізу. У години такого потрясіння, коли ми схильні важити головою, нам стає ще видніше те величезне місце, яке істота, від якої залежить наше життя, посідає в нашій душі, не залишаючи в цілому світі нічого, що не було пущено нею шкереберть, образ цієї істоти маліє пропорційно і нарешті сходить нанівець. Скрізь довкола нас ми помічаємо ознаки її присутності завдяки нашому хвилюванню, але її самої, причину нашого хвилювання, ми не знаходимо ніде. Тоді я був негоден уявити собі Альбертину, мені навіть здавалося, що я її більше не кохаю: так моя мати побивалася, коли не могла пригадати як виглядала моя бабуся (за винятком одного випадку, коли бабуся їй наснилася, вона так тішилася, що, не прокидаючись, всіма силами сонної істоти силкувалася продовжити його) і могла картати себе — та й картала, — що не жаліла матері, втрата якої убила її, а проте риси померлої стиралися з її пам'яті.

Чому я мав би вірити, що Альбертина не любила жінок? Тому що вона це говорила, надто останнім часом? Але хіба наше життя не трималося на одвічній брехні? Адже вона ні разу не сказала: "Чому мені не вільно виходити, коли я захочу? Чому ви розпитуєте в інших, що я роблю?" Наше життя й справді було надто незвичайне, щоб моя приятелька не задавала цих питань, якби не зрозуміла, про що йдеться. І чи не було цілком природним, що на мою мовчанку про мотиви ув'язнення вона так само постійно мовчала про свої вічні прагнення, безконечні спогади, незліченні мрії та

надії? Франсуаза начебто здогадувалася, що я брешу, коли говорю про близьке повернення Альбертини. Її переконання ґрунтувалося на чомусь певнішому, ніж тьма, якою керувалася наша служниця, а саме, що панство не хоче виглядати зневаженим перед своєю челяддю і доводить до її відома лише те, що приємне, що не може ушкодити його честі. Цим разом Франсуазина віра спиралася на щось інше — на усвідомлення, що то вона сама будила й живила підозру Альбертини, розпалювала її злість, одне слово, довела її до того, коли втеча почала здаватися неминучою. Якщо це було так, то моя версія про тимчасову Альбертинину відсутність, та ще з мого дозволу, зробила з Фран-суази Хому невірною. Але уявлення, яке в неї склалося про користолюбство Альбертини, прибільшення, з яким вона ненависно роздувала її "зиски", нібито тягнуті з мене, могли дещо похитнути її певність. Тож коли я при ній згадував, як про річ цілком природну, про швидке повернення Альбертини, Франсуаза дивилася на мене (таким самим робом утуплювалася вона в метрдотеля, коли той, аби її подразнити, читав їй, перекируючи слова, газету про свіжі події, в які вона не могла повірити, наприклад, про закриття церков і заслання кюре, зорила, стоячи на другому кінці кухні і не маючи змоги зазирнути в газету), немов хотіла упевнитися, правда це чи вигадка.

Але коли вона побачила, що я, написавши довгого листа, шукав точної адреси пані Бонтан, її невиразне побоювання, що Альбертина повернеться, зміцніло. Назавтра вранці Франсуаза просто отетеріла, коли з моєю поштою принесла листа і на конверті впізнала Альбертинину руку. Вона застановлялася, чи не була ця втеча звичайнісінькою комедією. Це припущення засмутило її подвійно: заповідало оселення Альберти-ни назавше в нашому домі та підтверджувало принизливий для мене, як пана Франсуази, а отже, і для неї самої факт, що Альбертина так мене взула. Мені нетерпеливись прочитати листа, а проте я не втримався і глянув служниці просто в очі; уздрівши в них безнадію, переконався в неминучості повернення Альбертини. — так фанат зимового спорту, помітивши, як збираються у вирій ластівки, тішиться, що незабаром засніжить і заморозить. Нарешті Франсуаза вийшла і я, переконавшись, що вона причинила за собою двері, неквапно, аби не зрадити поспіху, розкрив листа. Там було написано:

"Друже мій! Дякую вам за всі теплі слова, я охоче допоможу у скасуванні замовлення на роллса, якщо ви вважаєте, що маю на це право, — хай буде по-вашому. Ви тільки повідомте мені ім 'я вашого агента. Вас би тільки надурили ті люди, в яких на меті одне: продати. Нащо вам, зрештою, авто, якщо ви ніколи не виходите з дому? Я дуже зворушена тим, що ви зберегли добрі спогади про нашу останню прогулянку. Знайте, що і я не забуду про ту, подвійно похмуру прогулянку (подвійно, бо спочіло і ми збиралися розлучитися) і що вона зітреться з моєї пам 'яти лише з приходом цілковитої темряви".

Я здавав собі справу, що остання фраза була тільки гучними словами і що Альбертина не могла берегти поки віку такого любого спогаду про прогулянку, яка напевно не справила їй жодної втіхи, раз їй хотілося врізати поли й тікати. Та я не міг

не захопитися хистом бальбецької велосипедистки, голь-фістки, яка перед нашим знайомством не читала нічого, окрім "Естер". Я мав рацію, гадаючи, що, живучи в мене, вона стала розвинутішою. Отож-бо репліка, яку я сказав їй у Бальбеку: "Я думаю, що наша приязнь буде для вас корисна, бо я саме той, хто може вам дати те, чого вам бракує", напис на світлині: "З вірою, що я людина названа на честь від Бога", ця репліка, яку я кинув, не вірячи в неї, і лише на те, аби наші зустрічі її зацікавили й розбили їй нуду, яку вони могли навіяти, не розминалися з правдою. Так само я не грішив проти істини, коли заявляв, що не хочу її бачити з побоювання закохатися, хоча я так говорив тому, що наші часті зустрічі гасили мою любов, а розлука її підсичувала. Але під впливом тих частих побачень мене почало вабити до неї куди дужче, ніж перший час у Бальбеку, так що врешті дійсність підтвердила і цю другу репліку.

У кожному разі Альбертинин лист нічого не змінив. Вона зголошувалася тільки написати до агента. Треба було вибиратися зі скрути, прискорити події, і мені спав такий задум. Я звелів негайно віднести Андре листа, в якому писав, що Альбертина у тітки, що мені самотньо, що вона зробила б мені велику ласку, якби пожила в мене кілька днів, але я не хочу нічого приховувати від Альбертини і прошу повідомити її про це. Водночас я написав Альбертині так, як ніби ще не одержував її листа:

Друже мій! Даруйте мені те, що ви так добре зрозумієте; я не люблю щось приховувати і хочу, щоб ви були попереджені про це і нею, і мною. Під час вашого любого пробування у мене я набрався поганої звички не залишатися на самоті. Скоро ми постановили, що ви не вернетесь, я подумав, що особа, яка найкраще, ніж будь-хто, вас заступить, бо вона найменше різнитися від вас і найбільше нагадуватиме вас, це — Андре. Отож, я вирішив її запросити. Щоб не приставати до неї з короткими гужами, я попросив її завітати лише на кілька днів, одначе, між нами кажучи, маю надію, що це — навік. Як Вам здається: чи маю я рацію? Ваше дівоче бальбецьке Троно було завше соціальним осередком; воно завжди чарувало мене

і я не тямив себе від щастя, коли мене прийняли до нього. Я ще й досі під владою його чарів. Фатальна несумісність наших характерів і лиха доля розбили мої заручини з вами, люба Альбертино, але тішу себе надією, що знайду собі дружину — не таку знадливу, як ви, але завдяки спорідненості душ здольну стати щасливішою супутницею мого життя — в особі Андре.

Але тому, як я відіслав листа, в мені ворухнулася підозра, коли я згадав Альбертинині слова: "Я залюбки вернулася б, якби ви написали прямо". Що як вона вчинила так лише тому, що я не написав їй одверто? А що, якби я озвався до неї безпосередньо, вона й так би не вернулася, бо була б рада знати, що Андре у мене і я поберуся з нею, аби лиш вона, Альбер-тина, залишалася вільна? Бо тепер вона, виходить, уже тиждень могла мерзти у своїх гріхах і зневажати всі засоби обережності, до яких я вдавався двадцять чотири години на добу протягом майже півроку нашого паризького життя — без жодного skutku, оскільки в останній тиждень вона напевно робила те, що я хвилину за хвилиною їй забороняв. Я казав собі, що вона, мабуть, зловживає своєю свободою, і, безперечно, ця думка була мені прикра, але вона мала

абстрактний характер, не промовляла до мене жодною подробицею і, підсуваючи нескінченну безліч можливих Альбертининих коханок, не дозволяла спинятися на котрійсь із них, натомість вимагала від мого розуму безперервного руху, трохи болісного, та все ж цей біль, через відсутність конкретних образів, можна було терпіти. Але цей біль став нестерпний, коли повернувся Сен-Лу. Проте перш ніж пояснити, чому його розповідь неабияк засмутила мене, я мушу згадати про один випадок, який підскочив якраз перед Роберовим приходом і збурих мене так, що послабив як не прикре враження від тієї розмови, то принаймні її практичний ефект. А трапилося ось що. Палаючи нетерпінням побачити мого приятеля, я виглядав його на сходах (чого я не міг дозволити собі при матері: найбільше в світі її жахали "розмови через вікно"), аж це до мене долетіли слова: "Теж мені клопіт — витурити когось під зад! Та це як раз плюнути! Можна, наприклад, сховати речі, по які його послано; пани поспішають, кличуть його не докличуться, а він нічого не може знайти, хоч сядь і плач; розлючена тітка гукає: "Та де ж це він?" А як він повернеться в свинячий голос та ще й з порожніми руками — кари йому не минути. За четвертим чи п'ятим разом можете бути певні, що його проженуть, надто як ви забрудните те, що він має принести чистим; таких каверз можна натрусити як з мішка". З подиву мені заціпило, бо ті круті мак'явеллівські слова належали Сен-Лу. Я-бо завжди вважав його за людину таку добру, таку спочутливу до чужого горя, що мені здалося, ніби він репетирував роль Диявола; в кожному разі він не міг говорити від свого власного імені. "Але ж кожен мусить якось заробляти собі на життя", — відказав його співрозмовник. З його голосу я впізнав одного з виїзних лакеїв дукинї Германтської. "Чхати вам на нього, якщо ви будете на коні! — сказав жорстко Сен-Лу. — До того ж, приємно мати когось за попихача. Ви можете перекидати келишки на його ліврею, коли він обноситиме гостей, не давати йому ані хвилини спокою, аж нарешті він сам попросить про звільнення. Я теж докладу рук до цього, вихвалитиму вас перед тіткою — як вам стає терпіння служити такому недолузі та нехлюєві?" Тут показався я, Сен-Лу підійшов до мене, але моя довіра до нього похитнулася, тільки-но я почув слова, які так не відповідали його знайомому образу. І я поспитав себе, чи не міг той, хто так жорстко трактував бідака, відіграти, виконуючи свою місію у пані Бонтан, роль зрайдця щодо мене? І тоді я перестав сприймати його невдачу як доказ, що без нього моя справа була безнадійна. І поки він був у мене, я думав про Сен-Лу переважно як про мого давнього приятеля, який оце відвідав пані Бонтан. На початку він мені заявив: "Гадаєш, я мав би частіше тобі телефонувати, але мені щоразу відповідали, що ти зайнятий". Моя скруха стала нестерпна, коли він сказав: "Почну з того, на чому я зупинився в останній телеграмі. Пройшовши через якийсь кружганок, я вступив у дім, поминув довгий коридор і потрапив у вітальню". На звук слів: кружганок, коридор, вітальня, навіть перш ніж Робер виголосив їх до кінця, моє серце стислося сильніше, ніж коли б мене вдарило струмом, бо сила, здатна за мить зробити багато обертів довкола землі, — не електрика, а біль. Скільки разів по відході Робера я повторив такі болісні для моїх вух слова: кружганок, коридор, вітальня. На кружганку можна сховатися з приятелькою. А

у вітальні — хто його знає, що Альбертина там робила, коли тітки не було вдома? Чи ж міг я уявити дім, де мешкала Альбертина, без кружганку і вітальні? Ні, я взагалі його не уявляв або уявляв якоюсь пустою. Я вже раз перед тим відчував біль, коли географічно означилось місце її перебування, коли я почув, що вона в Турені, а не в інших, імовірних краях; це повідомлення її консьєржки відтиснуло в моєму серці, ніби на мапі, болюче місце. Звикнувшись із думкою, що Альбертина десь у Турені, самого дому я проте не уявляв; ніколи мені не ввижались ця страшна вітальня, кружганок, коридор, зате нині очима Робера-свідка я бачив кімнати, де Альбертина ходить, де живе, саме ті кімнати, а не безліч кімнат можливих, але які одразу ж відкинув. Почувши слова: кружганок, коридор, вітальня, я зрозумів, яким шаленством було б залишати її на цілий тиждень у цьому проклятому місці, справжнє, а не примарне існування якого мені оце відкрилося. Та ба! Коли Сен-Лу сказав, що у вітальні він почув, як у суміжному покої голосно співала Альбертина, я з розпукою в душі зрозумів, що вона, здихавшись мене, нарешті щаслива! Альбертина повернула собі волю. А я сподівався, що вона приїде зайняти місце Андре! Моя мука прорвалася злістю проти Робера. "Я ж бо просив тебе приховати від неї твій приїзд!" — "А ти гадаєш, що це так просто? Мене запевнили, що її немає вдома. Ох, я знаю, що ти мною незадоволений, це відчувалося в твоїх телеграмах. Але ти до мене несправедливий. Я зробив усе, що міг". Альбертина, випущена на волю з клітки, де вона сиділа цілими днями, а я геть забував озиватися до неї, тепер відзискала для мене всю свою звабу, знову стала тією, за якою вганяв цілий світ, — чудовою пташкою перших днів. "Отож, мораль така. У грошовій справі сам не знаю, що тобі й сказати. Я розмовляв із жінкою, яка здалася мені такою делікатною, що боявся її уразити. Вона навіть не кліпнула, коли я закинув про гроші. Трохи згодом навіть заявила, що вона була зворушена, бачучи, як ми добре порозумілися. Але все, що вона мені сказала потім, було таке делікатне, таке високе — я просто не міг собі уявити, що вона мала на увазі запропоновані їй гроші: "Ми з вами так добре порозумілися", бо по суті моя пропозиція була хамська". — "Але вона, може, не зрозуміла, може, не дочула, ти мав би повторити, бо це б усе і вирішило". — "Як це не чула? Я мовив до неї, як оце до тебе, а вона ж не глуха і їй не бракує жодної клепки". — "І вона не висловила жодних міркувань?" — "Жодних". — "Тобі треба було повторити ще раз". — "Та як же, по-твоєму, я забивав би їй баки? Тільки я вступив і побачив її, я б одразу подумав, що ти і сам схибив, і мене геть зне-путив. Дуже важко було запропонувати їй ті гроші. Я зробив це, аби виконати твоє доручення, хоча був переконаний, що вона випровадить мене за двері". — "Але ж не випроварила! Отже, вона тебе не почула і тобі належало почати з початку, або провадити далі розмову". — "Ти кажеш: "Вона не почула", бо ти тут, а я повторюю: якби ти був при нашій розмові, то переконався б, що все обійшлося без найменшого галасу, я виклав їй усе навіпростець, вона не могла не зрозуміти". — "Але чи вона досі переконана, що я все ще хочу одружитися з її сестриницею?" — "Ні, щодо цього, то, щиро кажучи, вона зовсім не вірить у твої матримоніальні наміри. Вона нагадала, що ти хотів кинути її сестриницю і сам казав про це Альбер-тині. Я навіть не знаю, чи повірила вона тепер, що ти прагнеш

шлюбу". Це мене трохи заспокоїло: отже, мене не так уже зневажено, отже, мене ще можуть кохати, отже, останнє слово застається за мною. Але я відчував себе прибитим. "Мені прикро, бо я бачу, що ти невдоволений". — "Ба ні, я зворушений, вдячний за твою послужливість, тільки я думаю, що ти міг би..." — "Я зробив усе можливе. Хтось інший не домігся б більшого чи навіть стільки. Спробуй послати ще когось". — "Власне, якби я знав, то не посилав би тебе, бо твоя невдача унеможлиблює тепер ще одну спробу". Я дорікав Роберові за те, що він щиро хотів мені догодити, але провалився. Покидаючи її оселю, Сен-Лу зіткнувся з новими гістьми — громадкою дівчат. Я вже давно здогадувався, що Альбертина водилася з місцевими дівчатами, аж це вперше мене різнуло по серцю. Очевидно, природа дала нашому розумові здатність виробляти природну протиотруту, аби знешкоджувати наші безконечні, хоча й безпечні припущення, але щодо дівчат, з якими здивався Сен-Лу, моя імунна система не спрацювала. Проте чи не сам я силкувався будь-що вивідати все про Альбертинине життя? Чи не я сам, аби здобути більше подробиць, попросив Робера, якого викликав до себе полковник, за всяку ціну завітати до мене? Чи прагнув їх я сам чи радше моя зголодніла мука, налаштована упиватися й жити ними? Насамкінець Сен-Лу сказав мені, що був приємно здивований, спіткавши там єдину знайому особу, давню Рахиліну приятельку, гошу актрисульку, яка проводила там свій відпочинок. І на саме актрисине ім'я я сказав собі: "Це напевно вона". Цього було досить, щоб я побачив усміхнену і розпашілу з утіхи Альбертину в обіймах незнайомої мені жінки. І, власне, чому б не могло так бути? Хіба я відмахувався від думок про інших жінок відтоді, як зійшовся з Альбертиною? Того вечора, коли я вперше був у принцеси Ґермантської, хіба я, повернувшись додому, не думав куди менше про Оріану, ніж про дівчину, про яку казав мені Сен-Лу і яка вчашала до дому розпустити, і про покоївку баронеси Пютбюс? Чи не ради цієї останньої я повернувся до Бальбека? А недавно мав охоту поїхати до Венеції — чому ж Альбертині не схотіти податися до Турені? Щоправда, я здавав собі справу, що як не покину її, не поїду до Венеції. Навіть якби я сказав собі в глибу душі: "Скоро її кину", я знав, що ніколи з нею не розійдуся, так само як ніколи не візьмуся до праці та не почну жити розміреним життям, тобто не виконаю жодної з настанов, які ухвалював на кожен наступний день. Проте безперечно, хай би що там думав, я вважав, що ліпше, аби вона жила під постійною загрозою розлуки. І моя клята пронозуватість надто міцно вбила їй у голову думку про це. І все ж таке становище не могло довго тривати, я не міг залишити Альбертину в Турені разом із тими дівчатами, з тою актрисулькою; мені годі було примиритися з думкою, що її життя вислизало з-під моєї опіки. Я налаштувався чекати відповіді на мого листа: якщо вона грішила, то день туди, день сюди — це нічого не міняло. (Може, я думав так тому, що відвикнувши лічити хвилини, з яких кожна, оскільки для неї це була хвилина волі, могла довести мене до божевілля, моя ревність утратила ще й відчуття часу.) Але одразу по одержанні її відповіді, якщо вона не мала наміру повертатися, я збирався їхати по неї: доброхіть чи силоміць, я вирву її з обіймів подруг. І зрештою, чи не ліпше, якщо я вирушу тоді сам, оскільки всупереч усім сподіванням з'ясувалось, що Сен-Лу — людина

недоброзичлива? Хто знає, чи не копає він під мене, замисливши посварити мене з Альбертиною? Невже тому, що я змінився, неville тому, що я не міг тоді припустити, що природні причини допровадять мене до такого критичного стану, я більше збрехав би, якби в цю хвилину написав до неї, так як мовив раніше в Парижі, що прагнув, аби їй не підскочило прикрого випадку? Ох, якби її спіткало якесь лихо, моє життя не було б назавше отруєне негасимими ревностями і я одразу відзискав би як не блаженство, то принаймні спокій, бо зникла б сама душевна мука.

Зникла б душевна мука? Чи справді я міг колись повірити, що смерть єдино перекреслює те, що існує, а все інше залишає в попередньому стані, що вона гасить щем у серці людини, для якої чуже життя перестає бути причиною страждання, що, рятуючи душу від болю, вона нічого не дає натомість? Зникла б душевна мука! Гортаючи газетну хроніку пригод, я шкодував, що мені бракує відваги висловити побажання, на яке спромігся Сванн. Якби Альбертина стала жертвою пригоди, то, коли б вона вижила, я мав би привід поспішити до неї; а якби вона загинула, то відзискав би, як казав Сванн, волю жити. Але хіба я вірив у це? Сванн, людина витончена і переконана, що добре знає себе, вірив. Але як ми мало знаємо, що в нас насправду на серці. Трохи згодом, якби він ще жив, я міг би легко його переконати, що це зичення було не тільки злочинне, а й безглузде, що смерть коханої жінки ні від чого не визволяє!

Переборовши себе, я послав до Альбертини розпачливу телеграму, бажаючи її вернутися на будь-яких умовах, зваблюючи тим, що вона може робити що заманеться, і тільки просив дозволу цілувати її тричі на тиждень перед сном. А якби вона відповіла: "Тільки один раз", я теж би згодився. Вона вже не вернеться ніколи. Ледве послав я телеграму, як одержав зустрічну. Телеграфувала пані Бонтан. Світ не створений для кожного з нас назавше. В нього у ході життя вплітаються речі, про які ми не могли здогадуватися. Душевні муки мої не зникли, коли я прочитав перші телеграфні рядки: "МІЙ СЕРДЕШНИЙ ДРУЖЕ! НАШОЇ ЛЮБОЇ АЛЬБЕРТИНИ НЕ СТАЛО. ПРОБАЧТЕ ЗА МОТОРОШНУ ВІСТЬ, АЛЕ Ж ВИ ЇЇ ТАК КОХАЛИ! ВОНА УДАРИЛАСЬ ОБ ДЕРЕВО, НЕ ВТРИМАВШИСЬ У СІДЛІ ПІД ЧАС ЇЗДИ ВЕРХИ. ВСІ НАШІ ЗУСИЛЛЯ ЇЇ ВРЯТУВАТИ БУЛИ МАРНІ. ЧОМУ ВМЕРЛА ВОНА, А НЕ Я!" Ні, я не перестав страждати, тепер з'явився незвіданий досі біль, усвідомлення, що вона не вернеться. Але хіба я стільки разів не доводив собі, що вона, мабуть, не вернеться? Я справді так правив, а в цю мить зрозумів, що ані на хвилину не вірив у це. Я потребував її присутності, її поцілунків, аби витримати тортури, яких мені завдавали мої підозрі, і тому з бальбецьких часів я звик бути завжди вкупі з нею. Навіть коли вона виходила в місто, а я залишався сам, то все ще її цілував. Так само було, відколи вона опинилася в Турені. Я не так потребував її вірності, як повернення. І як іноді мій розум міг безкарно сумніватися в цьому поверненні, зате уява все ще мені його малювала. Мимохіть я проводив пальцями по шиї, по губах, які пам'ятали її поцілунки, навіть коли вона поїхала, і яких вони назавжди позбулися; це був той самий рух, яким мама пестила мене після бабусиної смерті, приказуючи: "Сердешний хлопчику! Бабуся так тебе кохала! Ніколи вона вже

тебе не поцілує!" Все моє прийдешнє життя було вирване з мого серця. Моє прийдешнє життя? Хіба не уявлялося воно мені колись без Альбертини? Ба ні! Виходить, я вже давно присвятив їй усе моє життя до останку? Авжеж! Я ще не потрапив розгледіти цієї прийдешности, невідлучної від неї, але тепер, коли її відірвано від мене, я бачив, скільки місця займала вона в моєму осиротілому тепер серці. До мене ввійшла Франсуаза, яка ще нічого не знала. Спересердя я гукнув: "У чому річ?" І тоді (бувають слова, які підсувають нам іншу реальність замість тієї, що нас оточує, і приголомшують нас не менше, ніж запаморочення в голові) я почув: "Чому панич так гнівається? Йому треба радіти. Прийшли два листи від панни Альбертини". Потім я уявив собі, що мав тоді очі людини, якій відбито памороки. В ту мить я навіть не відчув ні щастя, ні недовіри. Я був тим, хто бачить у своїй кімнаті на одному й тому самому місці водночас канапу і грот. Тільки це й стоїть йому в очах, і він падає додолу. Обидва Альбертинині листи були, очевидно, написані перед прогулянкою верхи, яка коштувала їй життя. Ось перший лист:

"Дорогий друже! Дякую вам за віру, яку ви мені даєте, повідомляючи про ваш намір запросити до себе Андре. Я певна, що вона радо прийме запрошення і що буде дуже щаслива. Вона дівчина здібна і потрапить скористатися з товариства такої людини, як ви, і з доброї сили впливу, який ви робите на інших. Думаю, що вам спала чудова гадка. Вона піде на користь як вам, так і їй. Якщо ви матимете з нею якийсь клопіт (але навряд чи), телеграфуйте, я підсоблю".

Другий лист був датований днем пізніше. Насправді Альбертина може навіть написала їх одночасно, позначивши заднім числом. Увесь цей час я, снуючи гадки, аж у голову заходив, читав між рядків і бачив лише бажання вернутися до мене, але кожний, хто не був би тією справою зацікавлений, якась людина без уяви, дипломат, що обговорює трактат про мир, негоціант, що оцінює користь угоди, зрозуміли б її наміри краще, ніж я. Цей лист містив лише кілька рядків:

"Чи не запізно мені повертатися до вас? Якщо ви ще не писали до Андре, чи не згодні б ви взяти мене назад? Я скорюся перед вашою ухвалою, але благаю вас повідомити мені про неї негайно. Можете уявити, як нетерпляче я її чекаю. Якщо ви скажете "так", я виїду найближчим потягом. Щиро ваша Альбертина".

Щоб смерть припинала мою муку, це падіння з коня мало б убити її не тільки в Турені, а й у мені. Тим часом ніколи в моїй душі вона не була такою живою, як нині. Щоб увійти в нас, друга істота повинна змінити форму, укластися в часові рамки; постаючи перед нами в шерезі чергових моментів, вона не може показати нам більше, ніж один свій лик, продемонструвати нам більше, ніж одну свою світлину. Такий простий набір різних моментів зраджує напевно і велику слабкість і велику силу — він залежить від пам'яті, а спогад про окрему мить не відає про все те, що діялося потім; хвиля, зафіксована пам'яттю, триває, а вкупі з нею живе й істота, яка відбилася в ній. Таке розпорошування не тільки подовжує вік померлій особі, а й множить її. Аби втішитися, я повинен був забути не одну, а безліч Альбертин. Коли вже я міг перенести втрату першої, то мусив одразу знову взятися за своє з другою, а потім зі сто-ма

іншими.

І тоді моє життя геть змінилося. Те, що в дні, коли zostався сам, становило — не завдяки Альбертині, а побіч неї, — його прикрасу, це було вічне відродження минулих хвиль під впливом тотожної ситуації. Шум дощу повертав мені запах комбрейського безу; соняшне майво на балконі — голубів на Єлисейських Полях; приглушений гомін у ранковому палі — свіжість черешень, туга за Бретанню чи за Венецією — вітрів голосіння і прихід Великодня. Починалося літо, дні стояли довгі й спекотні. О цій порі зранку учні й репетитори сидять під деревами у парках і готуються до останніх іспитів, розраховуючи на єдині краплі свіжості, які роняє небо, не таке палюче, як удень, але вже стерильно чисте. У своєму темному покої, наділений хистом відтворення, тим самим, як і колись, але нині таким болісним для мене, я відчував, як надворі, в густому повітрі, сонце покидало зеніт і малювало вертикаль будинків і церков жовтською клейовою фарбою. І якщо Франсуаза, повернувшись, несамохіть розсувала віконні штори, я мало не скрикував, поцілений променем колишнього сонця, що висвітив мені красу нового фасаду церкви Бріквіль л'Орг'єз, коли Альбертина сказала мені: "Вона відреставрована". Не знаючи, як пояснити Франсуазі моє зітхання, я відповів: "О, мені так хочеться пити!" Франсуаза зникла і по хвилі приходила знов, але я відвертався під болісним тягарем одного з тисяч невидимих спогадів, які щохвилі спалахували в тіні коло мене: я бачив, що вона принесла сидр і вишні, такий самий сидр і ті самі вишні, які нам у Бальбеку приніс до авто хлопець із ферми, поживу, завдяки якій я міг колись так чудово запричащатися з веселкою, яка грала в темних їдальнях у спекотні дні. Вперше я подумав тоді про ферму Екоресів і сказав собі, що в ті бальбецькі дні, коли Альбертина твердила, що вона не вільна чи має вийти зі своєю тіткою, вона могла залишатися з приятелькою на фермі, де я не бував, і коли я на всяк випадок затримувався в Марії-Антуанетти, я чув: "Сьогодні ми не бачили її", вона там запевняла приятельку так, як і мене, коли ми виходили разом: "Він не здогадається шукати нас тут, нам ніхто не завадить". Я велів Франсуазі запнути штори, аби не бачити сонячного паруса. Проте парус проникав до моєї пам'яті, такий самий руїнницький. "Мені не подобається, що її одреставровано, підемо завтра до Сен-Мартен-Убраного, а позавтрьому..." Завтра, позавтрьому — то була прийдешність спільного життя, може, поки віку, моє серце рветься назустріч, а майбутнього вже немає, Альбертина мертва.

Я запитав Франсуазу, котра година. Шоста. Нарешті, хвала Богу, минеться даюча спека, на яку ми нарікали обоє з Альбертиною, а проте дуже її любили. День хилився до спаду. Але що я на тому вигравав? По-вечірньому віяло прохолодою, сонце сідало; в моїй пам'яті поставав край дороги, якою ми верталися, далеко, за останнім селом, як якусь дальню станцію, недосяжну того вечора, коли ми мали добратися до Бальбека, все ще удвох. Тоді удвох, а зараз треба було як стій спинитися перед тією хланню: вона мертва. Запнути штору було не досить. Я силкувався закрити очі й заткати вуха моїй пам'яті, аби не бачити тієї помаранчевої смуги заходу, аби не чути невидимих птахів, які переспівувалися на деревах навколо мене, так ніжно колись обцілюваного тією, яка тепер мертва. Я намагався позбутися відчуття росистого вечірнього листа, відчуття

спуску і спинання верхи на віслюку. Але мене знов опановували ці враження й заводили геть далеко від теперішнього, аби відступити углиб, розігнатися і знов протаранити лобом думку: Альбертина мертва. Ох, більше ніколи я не піду до лісу, не гулятиму між деревами. Та хіба не такі дикі здавалися мені безкраї рівнини? Скільки разів, ідучи по Альбертину або вертаючися з нею, я минав Кріквільську рівнину, іноді в тумані, коли білі опари викликали в нас марення, ніби ми посередині величезного озера, іноді погідного вечора, коли місячне сяйво розчиняло землю, і вже за два кроки земля ставала небом, — якою вдень вона здавалася лише віддалік, заливало лани, ліси і небосхил, до якого все уподібнювалося, агатом, жилкованим самою тільки блакиттю!

Франсуаза, мабуть, раділа Альбертининій смерті, але треба віддати їй належне: їй вистачало пристойности й такту не вдавати скорботи. А проте неписані правила її античного кодексу і традиція середньовічної селянки, голосильниці, як у епічних піснях, були дужчими, ніж ненависть до Альбертини і навіть до Евлалії. Тож одного дня під вечір, коли я не встиг приховати своєї журби, вона зауважила, що я плачу. їй став у пригоді інстинкт простої селянки, яка колись лапала й мучила тварин, з радістю душила курчат, варила живцем омарів, а як я хворів, наглядала, ніби за ранами, завданими якомусь сичу, за моєю сквашеною міною, і скорботним голосом пророчила лихо на мою голову. Але комбрейські приписи не дозволяли їй легковажити слізьми, горем, усім, що вона вважала таким самим шкідливим, як не носити фланелевої білизни або їсти без апетиту. "Е ні, паничу! Не треба так плакати, а то захворієте!" Аби стишити мої сльози, вона прибрала таку стурбовану міну, ніби це була кровотеча. На жаль для неї, я тримався тоді з нею холодно і облишив виливати почуття, на що вона сподівалася і яке, зрештою, було б щирим. До Альбертини Франсуаза, мабуть, ставилася так само, як до Евлалії, і нині, коли моя приятелька не могла спожити з мене жодної користі, Франсуаза перестала ненавидіти її. Проте вона вперто засвідчувала мені, що від неї не приховалися мої сльози, і що, лише наслідуючи поганий приклад моїх родичів, я не хотів "видати себе". "Не треба плакати, паничу", — сказала вона цим разом лагідніше і радше на те, аби продемонструвати свою проникливість, ніж висловити співчуття. Потім додала: "Так повинно було статися, вона була занадто щаслива, безталанна, і не цінувала свого щастя".

Як повільно меркне літній день у нескінченне довге надвечір'я! Бліда мара будинку навпроти без кінця акварелювала в небі свою уперту білоту. Аж нарешті в помешканні споночіло, я натикався на меблі в передпокої, тільки в зашкленних дверях, що вели на сходи, у півтмі, спершу майже безпросвітній, відсвічувала й синіла шибка: то була синь квітки, крильце комах, і я замилювався б красою цієї синяви, якби не відчував, що це останній відблиск, гострий, як криця, остаточний удар, якого завдавав мені день у своїй незмордованій жорстокості.

Нарешті западав непроглядний морок, але досить було зблиснути над деревом, що росло на подвір'ї, єдиній зірочці, аби я пригадав наші вечірні виправи в авті до лісу Шантепі, вистеленого килимками місячного сяйва. І навіть на вулицях мені траплялося вхопити, віднайти природну чистоту місячного променя на бильці лавки, поміж

штучними вогнями Парижа, в якому, переносячи в моїй уяві місто на лоно природи, ви-
чакловував він разом із непорушною тишею воскреслих у пам'яті полів болісні спогади
про наші прогулянки з Альбертиною. Ох, коли ж ця ніч дійде кінця! Та як тільки
свіжило вранішнім холодком, мене брали дрижаки бо я одразу пригадував лагідність
того літа, коли з Бальбека до Енкарвіля, з Ен-карвіля до Бальбека ми стільки разів
проводжали одне одного вдосвіта. Я мав лише одну надію на прийдешність, надію куди
нестямнішу, ніж страх, надію забути Альбертину. Я знав, що колись забуду її, адже
забув я Жільберту, дукиню Гер-мантську, забув свою бабусю. І ця найсправедливіша і
най-жорстокіша кара, відміряна нам за цілковите, тихе, ніби кладовищенська тиша,
забуття тих, кого ми вже не кохаємо, полягає в тім, що це занурення в непам'ять ми
відчуваємо як щось, чого не уникнути, і для тих, кого ми ще кохаємо. Щоправда, ми
знаємо, що це стан безболісний, стан байдужості. Але не в змозі усвідомити, ким я був
і ким буду, я розпачливо думав про все оте нашарування пестощів, поцілунків,
приятних слів, якого я незабаром мав позбутися назавше. Наплив ніжних спогадів,
одразу збитий думкою, що Альбертина померла, приголомшував мене зустрічним
валом, і я місця собі не знаходив, я зривався на рівні й завмирав, ніби вбитий у землю;
той самий досвіток, який бачив, прощаючись із Альбертиною ще променистий і палкий
від її поцілунків, нині просовував над фіранками своє страшне лезо, і його холодна
блідість, невблаганна і масивна, ранила мене, як удар ножем.

Незабаром вулиці сповняться галасом, гучність якого дозволяла судити про ступінь
спеки. Але у спекотному повітрі, яке за кілька годин просякне запахом вишні (ніби в
ліках, в яких заміни одного складника іншим досить, щоб засіб ейфо-ричний і
збудливий діяв депресивно), було не пожадання, а журба, викликана Альбертиною
втечею. Зрештою спогад про всі мої прагнення був теж болісний і теж повний нею, як і
спомини про втіхи. Раніше мені здавалося, що подорож до Венеції вкупі з нею не
тішила б мене (мабуть, тому, що я передчував, що потребуватиму її присутності), а
тепер, коли Альбертини не стало, я втратив охоту туди їхати. Альбертина видавалася
мені перешкодою між мною і всьм іншим, бо мала в собі все, і я міг черпати з неї, як із
повного начиння. Тепер, коли це начиння було розбите, я вже не мав сили сягнути по
його вміст, і від усього, що було у ньому, я відвертався, не бажаючи нічого скуштувати.
Отож, її втрата аж ніяк не відкривала мені дороги до можливих утіх, яких мене — так я
гадав

— позбавляла її присутність. Зрештою досі вона справді перешкоджала мені
мандрувати, тішитися життям, але ця перешкода, як це завжди буває, лише застувала
інші перешкоди, які тепер, після її смерті, поставали в усій своїй наготі. Таке
траплялося зі мною й раніше, коли прихід якоїсь симпатичної особи перебаранчав мені
працю, і наступного дня, хоча я був сам, я вже не працював. Коли хвороба, поєдинок,
кінь, що злякався і поніс, змушують нас заглянути смерті в очі, ми починаємо
усвідомлювати все багатство життя, розкошів, незнаних країв, яких могли б не
спізнати. Та тільки-но небезпека минає, ми знову повертаємося до того самого
безбарвного життя, позбавленого всіх цих щедрот.

Певна річ, ці такі короткі ночі тривають недовго. І врешті надійде зима, і мені вже не доведеться боятися спогадів про спільні погулянки до раннього передзоряного часу. Але хіба підзимки не принесуть мені, збереженому в холоді, зародка моїх перших пожадань, коли я посилав по неї опівночі, коли час так довго діявся до її дзвінка, до дзвінка, на який я міг тепер марно чекати цілу вічність? Чи не принесуть мені зазимки зав'язі перших моїх тривог, коли двічі мені здавалося, що вона не прийде? Тоді я бачився з нею зрідка. Але навіть ті інтервали між її візитами, коли Альбертина несподівано з'являлася після кількох тижнів з незнаних обширів життя, куди я не бажав зазирати, забезпечували мені спокій, перешкоджаючи спробам обурення, яким мої ревності ні за що не давали сконсолідуватися, утворити в моєму серці супротивницьку силу. Ці інтервали, хоча тоді й діяли заспокійливо, з мого нинішнього погляду, були сповнені душевної муки, бо те, чим вона в той період займалася, перестало бути мені байдужим, а надто тепер, коли я не міг сподіватися її відвідин; отож, січневі вечори, коли вона приходила, — тим-то вони й були для мене такі любі, — війнули б тепер холодом буйного вітру і незаниманим мені досі неспокоєм, приносячи назад — але вже як якусь згубу, — перший заплід мого кохання. І думаючи про прихід тієї зимової пори, яка від Жільбертиних часів та моїх забав на Єлисейських Полях здавалася мені такою смутною, думаючи, що повернуться вечори, подібні до тамтого, коли падав сніг і я до пізньої ночі даремно виглядав Альбертину, ніби хворий, що крутиться на всі боки, влягаючись зручніше, найбільше боявся для моєї туги, для моєї душі повернення морозів, і казав собі, що найважче, мабуть, буде перезимувати. Так я, зв'язаний спогадом з усіма порами року, мусив би, щоб викреслити з моєї пам'яті Альбертину, забути про них і пізнавати їх спочатку, — подібно до того, як старий паралітик знову вчиться читати по буквах; мені б довелося зректися цілого всесвіту. Тільки, казав я собі, моя власна смерть (але вона неможлива) могла б утішити мене після її смерті. Я не вважав, що наша власна смерть є чимось неможливим чи надзвичайним, адже вона стається без нашого відома, певною мірою всупереч нам, кожного дня. Ось чому мене чекала мука, спричинена повторенням будь-яких днів, які не тільки природа, а обставини вводять у ту чи ту пору року. Скоро випаде річниця нашої поїздки минулого літа до Бальбека, де моя любов, ще невідлучна від ревностей і байдужа до того, що Альбертина робила протягом дня, мала пройти цілу еволюцію, перш ніж стати любов'ю, такою відмінною від інших захоплень, отож останній рік, коли почала змінюватися і звершилася Альбертина доля, здавався мені повнозерним, щедрим і довгим, як століття. Потім приходили спогади про дні пізніші, але пережиті раніше, про сльотаві неділі, коли всі одначе виходили, а я залишався у пустці пообіддя, серед шуму вітру й дощу, як "філософ під дахом"; з яким острахом я чекатиму тієї години, коли Альбертина несподівано з'явилася в мене і вперше при-милувала мене, відсахнувшись при появі Франсуази з лампою, — того часу, подвійно минулого, коли вона цікавилася мною і мої почуття до неї могли жити цілком певною надією! І навіть славні вечори в ще пізнішу пору, коли контори, пансіонати, прочинені, як каплиці, скупані в золотому поросі, вінчають вулиці напівбогинями, які гомоніли за два

кроки, а нам так кортіло проникнути до їхньої мітологічної сутності, нагадували мені тільки про те, що біля мене ніжна Альбертина і я не можу підступити до цих богинь. Крім того, до спогадів про звичайнісінькі години вперто додаватиметься душевний настрій, роблячи з них щось незвичайне. Коли напровесні, в майже італійській атмосфері, я почую ріг козяра, цей день помалу зіллється з неспокоєм, викликаним у мене вістю, що Альбертина спіткала в Трокадеро Лею та двох інших дівчат, а потім зіллється з родинною, домашньою і — тоді це мені завдало клопоту, — майже подружньою ніжністю тієї, кого мала привести до мене Франсуаза. Дзвінок Франсуази, що доповідала мені про шанобливе слухнянство Альбертини, яка поверталася вкупі з нею, здався мені тим, що могло покріпити мій дух. Я помилявся. Якщо той дзвінок поліпшив мені настрій, то лише тому, що завдяки йому я відчув, що моя кохана належить мені, живе тільки для мене, навіть оддалік, без жодних заходів із мого боку, вважає мене за свого мужа і володаря, вертаючись на першу вимогу. Отож, телефонний дзвінок став для мене часточкою ніжності, що долинала здалеку, з дільниці Трокадеро, де, як я переконався, било джерело мого щастя, посилаючи мені заспокійливі молекули, цілющий бальзам, сповнювало мене таким відчуттям свободи, що не залишалося нічого іншого, як тільки — з абсолютним спокоєм віддаючись музиці Вагнера, — чекати на прибуття такої собі Альбертини, без гарячки, без найменшого нетерпіння, в якому я не зумів побачити щастя. Те щастя на думку, що вона вертається, що підкоряється мені, що належить мені, крилося в любові, а не в гордині. Тепер мені було б байдуже до доказу слухнянства півсотні жінок, які поверталися на мою вимогу не з Трокадеро, а з Індії. Усвідомлюючи того дня, що поки я музикував у своєму покої, Альбертина поверталася до мене, виконуючи мою волю, я вдихав розпорошену, як порошок в сонячному промені, одну з тих субстанцій, які, подібно до ліків, спасенні для тіла і заспокійливі для душі. Згодом, за півгодини, прийшла Альбертина, після чого ми вирушили на прогулянку: її прихід і наша спільна погулянка видалися мені нудними, оскільки до обох вернулася певність, але саме це почуття — відтоді як Франсуаза зателефонувала, що вона її скоро привезе, — сповнювало золотим супокоем наступні години, зробило з них ніби інший день, несхожий на перший, бо він був підбитий геть-то іншим настроєм, що надавав нового вигляду всьому дню, у низці інших своїх попередників, але якого мені годі було уявити — подібно як ми не зуміли б уявити собі супокоем літнього дня, якби такі дні не існували разом із тими, що ми їх досі пережили; про цей день я не міг би сказати з певністю, щоб я його пам'ятав, бо його супокій розбавлявся нині мукою, а тоді я ще не страждав. Але значно пізніше, коли я пройшов у зворотному напрямі час, прожитий перед тим як покохав Альбертину таким коханням, що моє пошрамоване серце могло безболісно розлучитися з моєю померлою подругою, тоді, як я врешті міг спокійно згадати день, коли Альбертина пішла з Франсуазою по справунки замість залишитися в Трокадеро, я з утіхою думав про той день, приналежний до досі незвіданої мною духовної пори; я міг нарешті згадати його докладно і не додавати до нього болісних переживань, навпаки, я згадав його, як згадують літні дні, які здавалися нам аж надто спекотними, поки ми їх переживали, і

пробу яких без домішки поцінуємо лише згодом у вигляді щирого золота і незнищеної блакиті.

Отож, тих кілька років накладало на спогади про Альбертину, роблячи їх такими болісними, не тільки різні барви, окремі властивості, попіл своїх сезонів чи годин, — від делікатних червневих пообідь до зимових вечорів, від місячного сяйва на морі до вранішніх зір при поверненні додому, від снігу в Парижі до зів'ялого листа в Сен-Клу, — але й особливе уявлення, яке мало-помалу складалося в мене про Альбертину, про її зовнішність у кожну мить, більшу чи меншу частоту наших зустрічей у той період, який через це здавався мені то розрідженим, то густішим, неспокій, який у мене будило очікування, бажання, яке викликала вона тоді в мене, народжені та незбутні надії; все це впливало на характер моєї туги за минулим достоту так само, як пов'язані з нею враження від світла і запаху, і доповнювало всі сонячні роки, які я пережив і які вже через свої власні весни, осені, зими були такі журливі через нев'янучий спогад про неї; кожен рік ніби подвоювався роком почуттів, коли години визначалися не положенням сонця, а чеканням на її прихід, коли тривалості днів і коливання температури вимірювалися злетом моїх надій, поступом нашої приязні, мімікою її личка, її подорожами, кількістю і стилем її листів, більш чи менш палким бажанням побачити мене після повернення. І нарешті ці погодні зміни, ці різні дні показували мені щоразу іншу Альбертину, але досягали цього не тільки воскресінням подібних моментів. Пригадується, що завше, перш ніж навіть я покохав, кожен із них творив із мене іншу людину з іншими прагненнями, бо ця людина мала інше світосприймання, і якщо напередодні вона мріяла тільки про бурі й берегові рифи, то сьогодні, якщо нескромний весняний ранок, користаючи зі шпарин у її погано обгородженому сні, впускав запах троянд, вона прокидалася з думкою про поїздку до Італії. Навіть у моєму коханні мінливий стан моєї моральної атмосфери, змінений тиск моїх вірувань хіба не зменшували вони видимости мого власного кохання, хіба іноді не посилювали вони його до безмежжя, не прикрашали одного дня мого кохання усмішкою, а ще іншого не звихрювали його буряно? Ми існуємо лише завдяки тому, що посідаємо, а посідаємо лише те, що реальне перед нами; і скільки потім наших спогадів, настроїв, думок покидають нас, вирушаючи в далеку подорож, де ми губимо їх з очей! Тоді ми вже більше не можемо включити їх до підсумку, що складає нашу істоту. Але вони мають свої потаємні стежки, якими до нас повертаються. В деякі вечори я засинав, майже вже не шкодуючи за Альбертиною — шкодуючи лише за тим, що можна пригадати, — а прокидався від повені спогадів, зовсім чітких при цілком ясній свідомості. І тоді я починав плакати, бачучи так виразно те, що попереднього дня здавалося мені порохом. Ім'я Альбертини, її смерть змінювала сенс; її зради нагло набували всієї своєї ваги.

Як я міг повірити в її смерть, коли послуговувався тими самими образами, які бачив за її життя? Вона мчала, схилившись над мітологічним колесом свого ровера, в дощові дні засупонена у войовничу кавчукову туніку, з-під якої випиналися її перса, з головою, закутаною у завій та увінчаною зміями, і її проїзд сіяв паніку на бальбецьких вулицях; або вечорами, коли ми брали із собою шампана до Шантепійського лісу, зі зміненим

різким голосом, ледь зарожевілим лише на вилицях личком, яке я, не бачучи добре в пільмі авта, наближав до світла місяця, а нині даремно намагався пригадати, побачити ще раз у цьому вже вічному морокові. Маленька статуетка під час прогулянки на острові, спокійна масивна постать з пористою шкірою за піанолою, вона поступово ставала дощистою і меткою, задержуватою і прозорою, нерухомою й усміхненою, ангелом музики. Кожна була пов'язана з певним моментом, з датою до якої я знову потрапляв, щойно знову бачив Альбертину. Ті моменти минувшини не є сталими; вони продовжують у нашій пам'яті рух, який ніс їх у будуччину — у будуччину, яка вже стала минувиною, — манячи за собою і нас. Я ніколи не пестив Альбертини в дощові дні, у непромокальному плащі, мені хотілося попросити її скинути цей панцир; я пізнав би тоді польове кохання, мандрівне братерство. Але нині це було вже неможливе, її не стало. З побоювання звести її на лихе, я вечорами вдавав, що не розумію певних утіх, які вона мені пропонувала і яких вона від когось іншого не вимагала б. Тепер я жадав їх з нестямною жагою. Я не спізнав би їх із жодною жінкою, але в пошуках тієї, яка зуміла б мене вщедрити ними, я міг би обійти марно цілий світ, бо Альбертини не стало. Здавалося, мені треба було зробити вибір між двома фактами, вирішити, який із них правдивий, настільки один із них — Альбертинина смерть, принесений з невідомої мені дійсності, з її туренського буття, суперечив усім моїм думкам про неї, прагненням, гризотам, моїй ніжності, гніву, ревності. Таке велике багатство спогадів, зачерпнутих із фактів її життя, така величезна навала почуттів, що підтримували, творили її життя, нібито виключали можливість, що Альбертина мертва. То була справдешня навала, бо моя пам'ять зберегла свою колишню в усій своїй щедроті. Не лише Альбертина, але і я становили собою шерех моментів. Моє кохання до неї не було простим захопленням: до цікавості перед незвіданим долучилася тілесна жага, а до майже родичівської ніжності — то байдужість, то сліпа ревність. Я був не одним чоловіком, а цілим військом, де перебували нестямно закохані, байдужі, ревнивці — серед останніх жоден не ревнував одну й ту саму жінку. І, безперечно, власне це допомогло б мені колись зцілитися, але я не прагнув зцілення. Одиниці юрми можуть один по одному, непомітно, бути заступлені іншими, а тих, своєю чергою, витіснять наступні, отож-бо, зрештою, знайде така зміна, якої не уявити, якби вони були однорідним тілом. Складність мого кохання, моєї особи, множила, розмаїтила мої страждання. Але всіх їх можна було звести до двох груп, чиє чергування становило все життя мого кохання до Альбертини, опанованого довірою і ревнивою підозрілістю.

Якщо я заледве міг уявити, що Альбертина, така жива в моїй душі (подвійно опанцерованій сьогоднішнім і минувиною), була водночас мертва, то, може, існувала й суперечність у тім, що різні її прогріхи, на які моя приятелька — позбавлена вже тіла, яке втішалось ними, і душі, яка їх жадала, — не була нині здатна і за які перестала бути відповідальною, завдавали мені такого великого болю, який я благословив би, якби міг трактувати їх як доказ духовної сутності особи, вже безтілесної, а не як відблиск, приречений на швидке згасання, вражень, які вона колись на мене справила. Жінка, нездольна зазнавати втіхи з іншими, не повинна була будити моїх ревнищів, але

за умови, що моє почуття до неї знайшло б вихід. Однак саме це й було неможливе, оскільки Альбертина одразу діставала своє втілення єдино в спогадах, де вона залишалася жити. Якщо мені досить було тільки подумати про неї, і вона воскресала, то її зради ніколи не були зрадами мертвої, бо мить, коли зрада чинилася, знову ставала миттю теперішньою, і то не тільки для Альбертини, але й для того з моїх "я", чийми очима я її споглядав. Ось чому жодна хронологічна неточність не розлучила б незрозлучної пари, бо до кожної нової провинниці одразу підбирався б скаржник ревнивець — і завжди в один і той самий час. В останні місяці я тримав її під замком удома. Але тепер, у моїй уяві, Альберти-на була вільна; вона зловживала своєю свободою, проститувала наліво й направо. Раніше я невідступно думав про непевне майбутнє, яке нас чекало; намагався щось у ньому читати. Нині те, що поставало переді мною як подвійна прийдешність (така клопітна, як і прийдешність одинична, бо вона була така сама непевна, така сама важка для розуміння, така сама таємнича і ще жорстокіша через те, що в цьому випадку я не мав змоги чи бодай ілюзії, як у прийдешності одиничній, впливу на неї, а ще тому, що подвійна прийдешність триватиме стільки, скільки моє життя, а моєї супутниці не буде поряд зі мною, і мене, стражденного через неї, не буде кому втішити), — це вже не прийдешність Альбертини, а її минувшина. Її минувшина? Я висловився невдало, бо для ревнощів не існує ні минувшини, ні прийдешности, а все те, що бачить уява, це тільки теперішнє.

Атмосферні зміни викликають зміни і в душі людській, будять забуті "я", виривають нас із дрімоти навичок, вияскравлюють певні спогади, загострюють певні страждання. Настільки сильніше давалося це мені взнаки о тій порі, яка нагадувала мені бальбецький період, коли, наприклад, Альбер-тина під уже близьким дощем вирушала бозна чому на далекі прохідки у своєму обтислому непромокальному плащі. Якби вона зараз жила, мабуть, робила б у таку погоду якусь виправу до Турені. Оскільки вона вже не могла цього зробити, я не мав би страждати від цієї думки, але, як у ампутованих, найменша зміна погоди відновлювала болі в тій частині тіла, якої не існувало.

Нараз ісплив спогад, якого я вже давно не переживав, бо він був розчинений у плинній і невидимій масі моєї пам'яті, яка оце кристалізувалася. Отож, кілька років тому, коли ми заговорили про її пеньюар для душової, Альбертина зашарілася. Тоді я її не ревнував. Але згодом я силкувався з'ясувати, чи пам'ятала вона цю розмову і чому вона тоді зашарілася. Цікавило це мене тим дужче, що, як я чув, обидві Леїні приятельки ходили до готельної душової не лише з тим, аби приймати душ. Але з побоювання викликати Альбертинин гнів, а, може, у сподівання кращої нагоди, я все відкладав справу, а згодом перестав про це думати. Аж це, по якомусь часі після Альбер-тининої смерті, я впіймав себе на цьому спогаді, дражливого і водночас таємничому, як усі загадки, розв'язання яких істота забирає з собою в могилу. А, може, я міг би принаймні довідатися, чи не робила Альбертина в душовій чогось сороміцького чи хоча б не поводитися підозріло? Посилаючи когось до Бальбека, я міг би, певне, щось розвідати. За її життя я, звичайно, нічого б не довідався. Але язики розв'язуються в химерний спосіб і легко вибовкують про лихі вчинки, коли не бояться розгнівати

провинницю. Наша уява так і залишилася рудиментом, якоюсь куксою (вона не пройшла крізь численні перетворення, що їх зазнали примітивні моделі людських винаходів, які сьогодні в удосконаленому вигляді годі розпізнати — чи то барометр, балон, телефон чи щось інше); наша уява дозволяє нам бачити нараз зовсім небагато, і спогад про душеву охоплював усе поле мого внутрішнього зору.

Іноді на темних вулицях снища я натикався на один із тих кошмарів, не таких уже й страшних, по-перше тим, що смуток, нав'язаний ним, не триває більше ніж годину по пробудженні, як погане самопочуття через незручну позу під час сну; а також з іншої причини, адже вони з'являються дуже рідко, заледве двічі-тричі на рік. До того ж, ми не певні, чи бачили їх уже колись; очевидно бачили, і це сприйняття проектується на них ілюзією, поділом (назвати його роздвоєнням було б надто слабо).

Звичайно, оскільки я мав сумніви щодо Альбертиного життя, щодо її смерті, то мені давно слід було розпочати відповідні розслідування. Але та сама хирість, та сама легкодухість, які змушували мене відступати в присутності Альбертини, не давали мені ворухнути й пальцем і нині, коли я її вже не було лоряд. Проте з багатолітньої слаботи іноді народжується спалах енергії. Я поклав собі почати розслід, бодай частковий. Можна було подумати, що в Альбертиному житті нічого іншого й не було. Я застановлявся, кого б послати для розгляду справи на місці, в Бальбеку. Прийнятним кандидатом мені видався Бме. Він не лише добре знав місцевість, а й належав до тих простих людей, які дбають про свій інтерес, лояльні до своїх хлібодавців і байдужі до всякої моралі, про яких (бо вони, за нашу добру плату, догоджають нам у всьому, бо їм не властиві нескромність, недбальство чи непоштивість, бо їм не властиві докори сумління) ми кажемо: "Це славний люд!" Ми можемо цілком покладатися на них. Коли Еме поїхав, я помислив собі, що було б куди краще, замість посилати на розвідки його, спитати про це в самої Альбертини. Й одразу думка про питання, які хотілося б їй задати, які я нібито їй уже задавав, привернула до мене Альбертину не завдяки зусиллю воскресіння з мертвих, а буцімто випадковим збігом обставин, ніби на тих "без витримки", моментальних знімках, де знята особа виглядає живіше, і уявляючи нашу розмову, я відчував її незбутність; я щойно під іншим кутом зору подивився на те, що Альбертина мертва, Альбертина, яка будила в мені ніжність, звідуювану нами до тих, кого вже нема, хто не може прикрасити своє зображення, яка сповнювала мене журною свідомістю, що ця відсутність буде вічна і що бідолашка залишиться назавжди невітшною. І тут на мене замість тортур ревнощів звалився розпач самоти.

Тепер моє серце переповнювали не отруйні підозри, а скруха і спогади про години довірливої ніжності, проведені з сестрою, яку забрала смерть, не про те, чим була для мене Альбертина, а про те, що моє серце, жаждиве зазнати найщиріших любовних почуттів, підказало мені, що являла собою Альбертина; тоді я здав собі справу, що дотеперішнє життя, таке нудне (як мені здавалося), було, навпаки, розкішне; найкоротші хвили спільних з нею розмов про речі навіть незначущі були огорнуті чаром, щоправда, тоді для мене непомітним, але вже тоді він змушував мене вперто прагнути саме цих моментів і байдуже трактувати всі інші; найменші випадки, які мені

пригадувалися, якийсь її порух, коли ми їхали в авті або коли вона сиділа напроти мене за столиком у своїй кімнаті, все це здіймало хвилю ніжності й смутку в моїй душі, поволі розходячись по ній усе ширше.

Цей покій, де ми обідали, ніколи мені не подобався; але я хвалив його перед Альбертиною лише на те, щоб моя приятелька була задоволена, що вона тут живе. Тепер фіранки, стільці, книжки перестали бути мені байдужими. Не одне тільки мистецтво додає краси і таємничости найбанальнішим речам; тією самою здатністю поєднувати їх інтимними путами з нами наділене і страждання. Тоді як це діялося, після повернення з Булонського Лісу, перед візитою до Вердюренів, я зовсім не звертав уваги на обід, який ми споживали разом, а нині на лісову красу, на лісову величну лагідність я дивився зі слізьми на очах. Любовні почуття неспівмірні з іншими почуттями, і воно губиться серед них, у чому легко ми можемо переконатися. Аж ніяк не з долу, в вуличній метушні і в тісноті навколишніх будинків, а тільки стоячи віддалік, з гори, де міста зовсім не видно або воно бовваніє невиразною купою, ми здолаємо в зосередженні самоти і пітьми, зміряти унікальну, незнищену й чисту висоту собору. Я намагався крізь сльози впіймати образ Альбертини, згадуючи всі поважні і слушні речі, сказані нею того вечора. Одного ранку мені здалося, ніби я бачу довгастих обрис повитого туманом горба, відчуваю тепло філіжанки гарячого шоколаду, тоді як моє серце болісно стислося на спогад про те пообіддя, коли Альбертина прийшла до мене першого разу і я вперше поцілував її. А все тому, що я почув клацання калорифера, який почав нагріватися. Я із серцем шпурнув запрошення від пані Вердю-рен, подане мені Франсуазою. З якою ж силою почуття, спізнаного мною вперше на обіді в Ла-Распальєр, почуття, що смерть забирає не всіх у тому самому віці, охопило мене в цю хвилю, коли Альбертина, така молода, вже похована, тоді як Брішо й надалі обідав у пані Вердюрен, яка приймає і певно прийматиме ще цілі роки! Ім'я Брішо одразу нагадало мені кінець того вечора, коли він мене проводив, коли я знизу побачив світло Альбертиної лампи. Я думав про це уже не раз, але ніколи не повертався до цього спогаду саме з цього боку. Адже якщо спогади — це наша власність, то вони, так само як будь-яка нерухомість, мають потайні, часто нам невідомі, двері, які відчиняє перед нами якийсь сусід, і в такий спосіб ми повертаємося до себе дорогою, якою ще не ходили. Отже, думаючи про пустку, яка чекає на мене в домі, і про те, що я вже не побачу з вулиці Альбертиного покою, де світло згасло навік, я зрозумів, що того вечора, коли я попрощався з Брішо і відчув нудьгу й жаль, що не міг піти пройтися й пошукати собі любові деінде, на мене напав комиз, а причина мого комизу полягала в тому, що скарб, чий блиск сягав мене аж на вулиці, був, як мені здавалося, в моєму довічному володінні, що я недооцінив його вартість і тому він був у моїх очах не такий привабливий, як утіхи справді дрібні, але які набували для мене цінності в міру того, як я силкувався їх уявити. До мене тільки тепер дійшло, що це світло, яке сяяло нібито з якоїсь в'язниці, несло для мене всю повноту життя й ніжності, втілюючи в собі те, що на мить поманило мене, а потім навік щезло того вечора, коли Альбертина ночувала зі мною під одним дахом у Бальбеку; я зрозумів, що моє життя в Парижі, в моєму домі,

який був і її домом, і було втіленням омріяного мною глибокого спокою.

Мені було б важко, якби у нас з Альбертиною не відбулося розмови під час повернення з Булонського Лісу, перед останнім вечором у Вердюрєнів, розмови, яка до певної міри ввела Альбертину в мій духовний світ і частково нас поєднала. Звичайно, якщо я так розчулено думав про її розум, про її прихильність до мене, то не тому, що вони були більші, ніж у інших моїх знайомих. Маркіза де Камбремер докоряла мені в Бальбеку: "Як же це так? Ви могли б проводити цілі дні з Ельстіром, людиною геніальною, а ви присвячували весь час кузині!" Альбертинин розум мені подобався, бо вона залишала в мені відчуття ніжності, ніжності, як при ласуванні якимось плодом, смак якого визначає тільки наше піднебіння. І справді, коли я думав про Альбертинин розум, мої губи мимоволі випиналися, смакуючи спогадом, тим для мене дорожчим, що його матеріальний відповідник перебував зовні, мав вищість об'єктивного існування. Звісно, я знав людей з куди вищим інтелектом. Проте безмежне кохання чи його егоїзм спричиняються до того, що інтелектуальний і моральний рівень коханих нами людей ми визначаємо не зовсім об'єктивно; ми постійно ретушуємо їх відповідно до наших прагнень і побоювань, не відокремлюємо себе від них, вони стають лише величезним і невиразним місцем, куди виводяться назовні наші телячі ніжності. Наше власне тіло, в якому нуртує стільки гризот і втіх, не таке для нас чітке, як обрис дерева, будинку чи переходня. І, може, я схибив, відмовившись пізнати глибше Альбертину в ній самій. Застановляючись над її чарами, я довший час вивчав лише різні положення, які вона займала в моїй пам'яті протягом років, і з подивом відкрив, що вони стихійно зазнавали багатьох змін, які завдячували не лише різниці перспективи. Так само я мав би зрозуміти її характер, трактуючи її як чужу мені істоту, бо тоді б, мабуть, я з'ясував, чому вона так уперто приховує від мене своєї таємниці, і поклав би край її дивній затятості, унеможливлюючи продовження конфлікту, який нарешті призвів до її смерті. І мене брав живий жаль за неї, а також сором, що я її пережив. Справді, коли мій біль вщухав, мені здавалося, що я почасти спокутую її смерть, бо жінка нам необхідна, якщо вона збагачує наше життя щастям чи мукою, і посідання її для нас таке ж цінне, як знання істини, яку вона відкриває, змушуючи нас страждати. В такі хвилини, порівнюючи смерть моєї бабусі і Альбертинину смерть, я запевняв себе, що на моєму сумлінні — подвійне убивство, і вибачити його мені може лише підлота вищого світу. Я прагнув від Альбертини розуміння, визнання, гадаючи, що головне для мене розуміння і визнання, хоча куди легше я міг би це домогтися від інших. Ми потребуємо розуміння тому, що хочемо бути коханими, а коханими хочемо бути тому, що кохаємо. Розуміння інших, нам байдуже, а їхня любов нестерпна. Радість, яку мені давало осягнення якихось Альбертининих дум і душі, викликала не їхня істотна вартість, а те, що це посідання було ще одним щаблем у цілковитому її посіданні, посіданні, яке стало моєю метою і моєю химерою відтоді, як я її побачив. Коли ми кажемо, що якась жінка нам "мила", ми, мабуть, намагаємося висловити свою втіху, яку нам дає її вигляд; так само поводяться діти, говорячи: "Моє любе ліжечко, моя люба подушечка, мій любий глоїдику". До речі, чоловіки ніколи не кажуть про жінку, яка їм вірна: "Вона така

мила!", зате часто відгукуються так про жінок, які зраджують їх. Маркіза де Камбремер цілком слушно твердила, що душею Ельстір щедріший. Але ми не можемо прикладати однакову мірку до особи, котра, як усі інші, десть поза нами, десть на обрії нашої думки, і до істоти, яка через хибне визначення місця, яке вона займає в нашому житті, у зв'язку з помилкою, допущеною через пригоду, але помилкою вкоріненою, оселилася в нас. Отож загляньте в минуле і спитайте себе, чи дивилася вона тоді в вагончику приморської залізниці на жінку — пригадати це було б для нас так само болісно важко, як хірургові — шукати у нас у серці кулю.. Найзвичайнісінький круасан, але круасан, який ми їмо самі, дає нам куди більше втіхи, ніж усі жовтогрудки, кролики й куріпки, подані Людовікові XV, і стебло трави, хитаючись на вітрі за кілька сантиметрів від наших очей, коли ми лежимо на землі у горах, може нам заступати надхмарний шпиль, якщо нас віддаляє від нього кілька миль. Зрештою, наш заблуд не в тім, що ми цінуємо розум і привабливість коханої жінки, хай би які незначні вони були. Ми помиляємося, залишаючись байдужими до грічності й розуму інших людей. Брехня обурює нас, а доброта знаходить відгук у нашому серці лише тоді, коли йде від коханої жінки, а фізичне пожадання наділене чудовою силою: воно віддає належне розумові й закладає міцний підмурівок під моральність. Ніколи мені вже не віднайти цієї божистої істоти, з якою я міг балакати про все, якій міг звіритися. Звіритися? Хіба інші особи не виявляли до мене довіри більше, ніж Альбертина? Хіба з іншими я не вів розлогіших розмов? Авжеж, але довіра, розмови, речі самі по собі маловартісні, можуть бути задовільні чи незадовільні, якщо тільки їх не осяває кохання, а божисте тільки воно. Я знову бачив, як Альбертина сидить за піанолою, така рум'яна під чорнявою волоссю. На моїх губах, які вона хотіла розтулити, я відчував її язик, материнський, неїстівний, але поживний, тамуючи в собі вогонь і росу, і коли вона тільки проводила ним по моїй шиї, по животу, ці пестощі короткі, але породжені її плоттю, ніби повернутою назовні своєю підшивкою, своїми легкими доторками створювали враження таємничої солодко-сти проникнення вглиб.

Я не можу навіть сказати, щоб відчував розпач від утрати всіх отих таких солодких і вже безповоротних для мене хвилин. Аби розпачувати, треба було дорожити життям, а моє майбуття могло бути лише нещасливим. Безнадія діймала мене в Бальбеку, коли я бачив, як займається день, і усвідомлював, що жоден наступний не принесе мені щастя. Я все ще залишався тим самим егоїстом, але "я", до якого я був тепер прив'язаний, того самого "я", того душевного запасу, на якому тримається інстинкт самозбереження, цього вже мені бракувало; коли я думав про свою снагу, про свою життєву снагу, про те, що я мав найліпшого, я думав про певний скарб, який я посідав (сам, бо інші не могли відати про приховане в мені почуття і відпущене мені) і якого ніхто не міг у мене забрати, бо я вже його не посідав. І сказати по-щирості, якщо я його ніколи не посідав, то лише тому, що мені хотілося уявити, що я його посідаю. Я припустився необачності — дивлячись на Альбертину губами і пускаючи її в моє серце, плекав цей скарб у моїй душі, і ще однієї необачності: змішав родинні стосунки з чуттєвими розкошами. Надто я силкувався переконати себе, що наші взаємини й були

коханням, що нас пов'язували любовні стосунки, раз вона слухняно відповідає мені поцілунком на поцілунок. І, звикнувши вірити в це, я втратив не лише жінку, яку кохав, а й жінку, яка кохала мене, втратив сестру, дитя, ніжну коханку. Отже, мені судилося щастя і нещастя, яких Сванн не знав, бо коли він кохав і ревнував Одетту, він її майже не бачив і бував у неї дуже рідко, тільки у ті дні, коли вона відкладала візити. Але потім він мав її як законну дружину і жив з нею до смерти. Зате я в той період, коли ревнував Альбертину, був щасливіший за нього, бо жив з нею під одним дахом. Я зазнав того, про що Сванн так часто мріяв і що він здолав осягти, коли йому вже на цьому не залежало. Але зрештою я не утримав Альбертину у своєму домі, як він Одетту. Вона втекла від мене, померла. Адже ніщо ніколи не повторюється достоту, навіть споріднені душі й аналогічні ситуації, перш ніж їх можна визнати за симетричні, різняться під багатьма поглядами. Втрачаючи життя, я втратив би небагато; я втратив лише оболонку, рамку шедевра. Байдужий до того, що я міг би в цю раму вставити, але з гордістю згадуючи, що в ній було, я сягав пам'яттю до тих щасливих часів, і завдяки цій моральній підпорі відчував таке раювання, якого не могла б мені зіпсувати навіть близька смерть.

Як прудко приходила вона на побачення зі мною в Бальбе-ку, коли я по неї посилав, затримуючись тільки щоб напахти-ти, мені на втіху, волосся! Ці бальбецькі й паризькі образки, які я любив оглядати, були ще свіжими сторінками її короткого життя, перегорнутими так швидко. Те, що я читав як спогад, для неї було вчинком, швидким, як розвиток трагедії, вчинком, спрямованим до смерти. Людські істоти дістають у нас певний розвиток, але інший — поза нами (особливо я це відчував у ті вечори, коли зауважував у Альбертини появу душевних прикмет, які походили не лише із запасників моєї пам'яті), і обидві способи розвитку можуть взаємно впливати один на одного. Даремно силкуючись пізнати Альбертину, а потім заволодіти нею, я намагався улягти необхідності звести дослідним шляхом до убогого масштабу нашого власного "я" таємницю кожної істоти, я не міг цього досягнути, не вплинувши водночас на Альбертинине життя. Можливо, її звабили моя заможність і перспектива блискучого заміжжя; можливо, утримала при мені моя ревність; можливо, її доброта чи розум, відчуття провини або хитра вигадливість схилили прийняти мою пропозицію, а мене цупкіше утримувати її в темниці, зведеній довгою розумовою працею, що не могло не відбитися на Альбертининому житті і поковзом створити нові, ще болючіші проблеми для моєї психіки, адже моя ув'язнена подруга втекла від мене і вбилася, впавши з коня, якого б не мала, якби не я, причому навіть по смерті залишила мені підозри, з'ясування яких, якби їй судилося вернутися, могло б завдати мені більше болю, ніж у Бальбеку відкриття знайомства Альбертини з мадемуазель Вентейль, раз я вже не міг розраховувати, що Альбертина особисто переконає мене в іншому. І ця протягла скарга душі, яка сама себе посадила до в'язниці, тільки позірно скидається на монолог, бо відголоси дійсності збивають її з дороги, і життя — цей стихійно dokonуваний експеримент зі сфери суб'єктивної психології, водночас підказує, з певної відстані, "дію" для роману суто реалістичного, з іншої дійсності, з іншого життя, і перипетії цієї

історії своєю чергою виводять не той кінець і змінюють напрям психологічного досліджу. Оскільки всі триби зчепилися, наш роман розвивався бурхливо, і попри сповільнення, перерви й вагання, як у деяких новелах Бальзака і баладах Шуманна, настала стрімка розв'язка! Саме в межах останнього року, довгого для мене, як ціле сторіччя, — так Альбертина від бальбецьких часів до її від'їзду з Парижа міняла своє місце в моїх думках, а також, незалежно від мене і часто без мого відома, змінювалася сама, — треба було втиснути все це сповнене ніжності життя, таке коротке, але, як здавалося мені, таке багате, таке безконечне, таке неповторне і, незважаючи на все, таке необхідне для мене. Необхідне, хоча в своїй істоті, можливо, спершу і не визначене наперед, бо я не пізнав би Альбертини, якби не прочитав у археологічній розповіді опису бальбецької церкви; якби Сванн, пояснивши мені, що це майже перська церква, не зацікавив мене нормандським візантизмом; якби готельне товариство не збудувало в Бальбеку гігієнічного і комфортабельного готелю, який схилив моїх батьків зглянутися на мою просьбу і послати мене туди. Звісно, в жаданому Бальбеку я не знайшов ні омріяної перської церкви, ні вічних туманів. Навіть чудовий потяг о першій тридцять п'ять був не такий, як я собі уявляв. Але замість того, що малює наша уява і що ми з таким зусиллям марно намагаємося самі відкрити, життя пропонує щось таке, що нам і не снилося. Хто міг би сказати наперед у Комбре, коли мені було так боляче прощатися з матір'ю, що цей душевний розлад мине, а потім вернеться знову, але не через матір, а через дівчину, і що ця дівчина буде спершу здаватися мені на морських розлогах лише квіткою, яка щодня братиме на себе мої очі, квіткою уявною, у думках якої я так подитячому прагнув посісти чільне місце, шкодуючи, що вона не знає про моє знайомство з маркізою де Вільпарізіс? Ось так через прощальний поцілунок із незнайомкою мені випало через кілька років мучитися, як у дитинстві, коли мама не приходила до моєї спальні. Отож, якби Сванн не розповів мені про Бальбек, я б ніколи не знав такої потрібної Альбертини і не пройнявся б до неї всеосяжною любов'ю. Її життя, либонь, було б довше, а моє нічого не катувало б нині. Мені здавалося, що я загнав Альбертину на той світ своїм виключно егоїстичним почуттям, так само як перед тим замордував бабусю. Навіть згодом, після знайомства в Бальбеку, я міг би не кохати її так, як покохав потім. Бо, коли я розлучався з Жільбертою, знаючи, що колись можу покохати іншу жінку, я майже вірив, що принаймні в минулому я не міг кохати нікого іншого, крім Жільберти. Щодо Альбертини, то я не мав сумнівів, що міг її і не покохати, що це могла бути інша. Для цього було б досить, щоб панна де Стермар'я не підвела того вечора, коліні ми збиралися пообідати на острові в Булонському Лісі. Тоді ще був час і саме на панну де Стер-мар'ю перенеслася б тоді робота уяви, волею якої ми бачимо в жінці зовсім особливу індивідуальність і визнаємо її за істоту єдину в своєму роді, суджену і необхідну нам. У кращому разі, дивлячись на це з погляду майже фізіологічного, я міг би сказати, що потрапив би обдарувати цією винятковою любов'ю якусь іншу жінку, але не будь-яку іншу. Бо Альбертина, повна брюнетка, була несхожа на Жільберту, ставну золотово-лоску, але обидві здорові нівроку, і погляд очей на їхніх чуттєвих личках був якийсь невловимий. Вони були з тих жінок, на яких би не

поглянули чоловіки, схильні шаленіти за іншими, за тими, які залишали байдужим моє серце. Мені важко було повірити, щоб змислова і вольова індивідуальність Жільберти втілилася в Альбертину, дівчину дещо іншого складу, це так, але з якою тепер, коли я про це думав, її зв'язувала глибока спорідненість. Кожна людина застуджується і хворіє завжди майже однаково — для цього потрібен просто певний збіг обставин; природно, що чоловік закохується в жінку певного типу, типу, зрештою, вельми поширеного. Перші Альбер-тинині погляди, кинуті на мене, від яких я замріявся, не дуже різнилися від Жільбертиних. Я ладен був повірити, що загадковість, чуттєвість, воля і хитрість Жільберти знову почали спокушати мене, вбившись у Альбертинину плоть, зовсім іншу, а проте не позбавлену рис, спільних із тамтою. Щодо Альбертини, то внаслідок зовсім відмінного нашого життя удвох, куди не могла проникнути у монолог думок, утримуваний моїми болісними клопотами недоторканим, жодна розколина неуважности й забуття, її жива плоть — інакша ніж Жільбер-тина — так і не прибрала вигляду, в якому я перестав бачити те, що з плином часу було для мене (і не могло бути для когось іншого) жіночою вродою. Але її вже не стало. Я міг її забути. Хто знає, чи тоді ті самі властивості щедрої крові, тривожної мрійливості не з'являться переді мною ще раз, аби мене вчарувати? Але у форми якої жінки вони втіляться? Цього я передбачити не міг. З допомогою Жільберти я так само не міг уявити собі Альбертини і мого майбутнього кохання до неї, як Вентейлева соната не дала б мені змоги вгадати його септету. Ба більше, під час перших побачень з Альбертиною я був певен, що зможу покохати й іншу. Крім того, якби я познайомився з нею на рік раніше, вона могла б мені видатися такою ж невиразною, як сіре небо удосвіток. Якщо я змінив своє ставлення до неї, то й вона змінилася. Дівчина, яка прийшла до мого ліжка того дня, коли я написав панні де Стермар'ї, була вже не та, якою я знав її в Бальбеку, — чи то був розквіт жіночності, характерний для моменту статевої дійшлості, чи, може, збіг обставин, про які я ніколи не довідався. У кожному разі, навіть якщо та, яку я мав колись покохати, була б на неї схожа, тобто якби мій вибір не був би цілком вільний, то все-таки цей вибір, улягаючи, мабуть, якійсь необхідності, диктувався чимось ширшим, аніж одиниця, обіймав певен тип жінок. Отож моє кохання до Альбертини переставало бути чимось абсолютно конечним. Жінка, чиє личко ми бачимо частіше, ніж світло, скоро навіть із заплученими очима милуємося її гарними очима, витонченим носиком і робимо все, щоб їх знову бачити, — ця єдина для нас жінка, як ми чудово розуміємо, була б інша, якби ми не їздили до міста, де ми з нею спіткалися, якби гуляли в інших дільницях, якби відвідували інші салони. Ми вважаємо її за єдину, тоді як вона незчисленна. А проте вона стоїть перед нашими закоханими очима увиразнена, незнищенна, протягом тривалого часу її годі заступити іншою. А все тому, що ця жінка, вдавшись до ворожби, розбурхала в нас тисячу відруків ніжності, які досі дрімали в нас у зародковому стані, а тепер завдяки їй зібралися, з'єдналися воедино, без жодного люзу між ними; це ми самі, надаючи їй характерних рис, втілили її в плоть коханої істоти. Тому, якщо ми для неї є тільки одним з тисячі чоловіків і, може, навіть останнім з їхнього числа, то вона для нас є істотою єдиною і винятковою метою нашого життя.

Звичайно, я добре усвідомлював, що це кохання не було чимось неминучим, і не лише тому, що я міг захопитися панною де Стермар'єю, але, якби й не захопився, то позаяк уже кохав Альбертину, я відкрив, що моє почуття нічим не відрізнялося від почуття інших людей і відчував, що моє кохання ширше, ніж Альбертина, що воно, не знаючи її, накривало її з головою, подібно до того, як прибій накриває благоденський хвилеріз. Але, живучи з Альбертиною, я не міг позбутися кайданів, які сам собі й викував; звичка пов'язувати з її особою почуття, яке не мало в ній свого джерела, схилила мене трактувати це почуття як почуття, пробуджене саме нею, — так само, як за однією філософською школою, завдяки звичайному збігові думок ми схильні надавати двом різним явищам ілюзорної чинності, неминучості причинного зв'язку. Я гадав, що мої товариські стосунки, мої статки убережуть мене від страждання, і, може, досить скоро, бо це буцімто позбавляло мене змоги відчувати, кохати, уявляти; я заздрив бідній сільській дівчині, яка через брак знайомств, навіть телеграфу, може довго мріяти після пережитого горя, якого вона не здатна якось приспати. Тепер я зрозумів, що величезна відстань, як між дукинею Германтською і мною, тільки зворотно, може бути моментально зведена нанівець з допомогою судження, думки, для якої високе становище в суспільстві — всього лишень млява, податлива маса. Мої взаємини, мої статки, засоби, якими мене змушували користуватися, моє становище в суспільстві і здобутки цивілізації досягли лише того, що я відсунув термін мого зіткнення врукопаш із незламною волею Альбертини, яка не піддавалася жодному тискові. Звичайно, я міг послати телеграму, зателефонувати Сен-Лу, зв'язатися з турським поштовим бюро, але хіба чекання не було б марним, а результат ніяким? І хіба сільські дівчата, позбавлені суспільних привілеїв і стосунків, або ж люди, незнайомі з новими технічними досягненнями, менше страждають, бо в них скромніші запити, або менше відчуваємо брак того, що ми завше вважали за недоступне і що через те воно здається нам якимсь примарним? Ми дуже пожадаємо ту, яка віддасться нам за хвилю, бо надія випереджає посідання; жаль за чимось розпалює жагу. Відмова панни де Стермар'ї пообідати зі мною на лісовому острові перешкодила мені покохати саме її. Цього могло бути й достатньо для того, аби я її покохав, якби знову вчасно її побачив. Тільки-но я дізнався, що вона не прийде, як виснував собі неправдоподібну гіпотезу, якій справдилася, що, може, хтось ревнує її, не дозволяє зустрічатися з іншими, і я ніколи її не побачу, — мені це так боліло, що я ладен був віддати все за зустріч із нею. То була одна з найбільших душевних мук у моєму житті, і тільки приїзд Робера де Сен-Лу приніс мені полегкість. Отож, починаючи від певного віку, всі наші захоплення, наші коханки — це посестри нашої туги; наша минувшина та її загоєні рубці на нашому тілі визначають нашу прийдешність. Зокрема це стосується Альбертини: вже з самої історії мого почуття до неї, тобто до неї та її подруг, було видно, що, навіть незважаючи на ролі цих останніх, моє кохання не було таким уже й неминучим. Адже це було не таке кохання, як до Жільберти, а щось виникле внаслідок поділу його між кількома дівчатами.

Цілком можливо, що я любив її приятельок через неї, а ще й тому, що вони здавалися мені чимось схожими на неї. У кожному разі довший час я міг вагатися між

ними, мій вибір падав то на ту, то на ту, і якщо я волів одну, досить було, щоб інша спізнювалася на побачення, відмовлялася від зустрічей, як я вже відчував, що в мені зароджується до неї почуття. У Бальбеку часто траплялося під час чекання на побачення з Андре, коли це було побаченням перед тим, як Альбертина мене підводила, душа в мене терпла, я думав, що вже ніколи її не побачу, і тільки її я кохав. А коли приходила Андре, я казав їй не лукавлячи (як сказав у Парижі, довідавшись про знайомство Альбертини з мадемуазель Вентейль) те, що вона могла сприйняти як вигадане, нещире освідчення і що я справді сказав би їй тими самими словами, якби напередодні був щасливий з Альбертиною: "Ах, якби ви прийшли раніше! А тепер я покохав іншу!" Замінюючи Андре Альбертину в той момент, коли я дізнався про її знайомство з мадемуазель Вентейль, я обдарував почуттям по черзі кожну з них двох, але ж я наразі кохав тільки одну. Проте раніше бувало і так, що я майже сварився з обома. Та, яка зробить перший крок, поверне мені спокій, казав я собі, а якщо вона не перестане гніватися, я покохаю другу, що зрештою не значить, що я кінець кінцем не зв'яжуся з першою, бо вона мене втішить, хоча і не дуже, тому як мене скривдила друга, а другу я ніколи не забуду, якщо вона не вернеться. А іноді, коли я був переконаний, що принаймні одна з них повернеться, то якийсь час жодна з них не з'являлася. Моя туга тоді подвоювалася, і подвоювалося кохання. Я давав собі слово розлюбити ту, яка врешті з'явиться, але наразі страждав через обох. Це доля певного віку, який може настати дуже рано. Любов пробуджується в нас не стільки до якоїсь істоти, скільки внаслідок розриву з цією істотою, чия душа, коли її постать розпливається, перестає існувати, зате наш вибір, такий свіжий і незбагнений, залишає нам тільки одне — сказати, аби покласти край нашій муці, такі слова: "До вас можна?" Моя розлука з Альбертиною того дня, коли Франсуаза сказала мені: "Панна Альбертина поїхала", була нібито прообразом стількох інших розлук. Адже дуже часто, аби з'ясувати, що ми закохані, ба більше, аби ми закохалися, треба, щоб прийшов день розлуки.

У тих випадках, коли визначається вибір, даремне чекання, уява, розпалена мукою, працює так моторно, завдяки їм ледве зароджена і досі безформна любов, якій стільки ще залишатися тільки шкіцом, росте в такому шаленому темпі, що часом інтелект, не встигаючи бігти за серцем, волає здивовано: "Ти навіженець! Навіщо тобі заноситися в хмари й падати? Це все світ примарний!" І справді, якщо вас дурить невірниця, то здорових розваг, які втишили б ваше зболене серце, досить для того, щоб убити кохання. Проте в кожному разі, якби життя з Альбертиною не було для мене чимось необхідним, все одно воно стало б неминучим. Кохаючи дукиню Ґермантську, я потерпав зі страху: я казав собі, що наділена такою силою приваби, приваби не лише вроди, а й становища у світі, багатства, вона була нарозхват, тоді як моя влада дуже мала. Натомість Альбертина, бідна, з простої родини, повинна була прагнути побратися зі мною. А проте я так і не зумів заволодіти нею неподільно. Хай би яке суспільне становище ми посідали, хай би які мудрі були наші передбачення, нам неприступне життя іншої істоти. Чому вона не сказала прямо: "У мене такі уподобання"? Я б

поступився, я б дозволив задовольнити їх. Колись я читав роман, героїня якого не хотіла нічого визнавати, хоч як її благав про це закоханий у неї чоловік. Мені здавалося, що то безглуздя; якби це був я, казав я собі, то змусив би жінку заговорити, а потім би ми порозумілися. Навіщо нам усі ці марні мордування? Тепер я бачив, що ми самі наражаємо себе на них, і даремно думаємо, що знаємо силу нашої волі, бо інші нашої волі не підлягають. А проте скільки разів вирікали ми ці болісні, неспростовні істини, які стосувалися саме нас і щодо яких ми були сліпі, — істину наших почуттів, істину нашого призначення, — скільки разів, не відаючи про це, не бажаючи цього, виповідали ми їх словами, як нам здавалося, брехливими, але, як відкривалося в світлі пізніших подій, пророчими. Мені добре запам'яталися слова, якими ми обмінювалися, не передчуваючи в цьому разі істини, виведеної в них, навіть коли промовляли їх, усвідомлюючи, що удаємо комедію; їхня фальшивість проти того, що вони містили без нашого відома, була зовсім незначна, зовсім нецікава, вона не виходила за межі нашої жалюгідної нещирости. Були це олжа, гріхи по цей бік суті речей, яких ми не бачили, а з другого боку, істина, істина наших характерів, чиї засадничі закони були нам ще неприступні і потребували Часу, щоб стати очевидними, а також істина нашого призначення. Я думав, що брешу, коли в Бальбеку казав їй: "Що рідше вас бачитиму, тим сильніше кохатиму (а проте це наше постійне спілкування, викликаючи в мене ревності, так мене до неї прихилило). Мабуть, я міг би прислужитися для вашого розумового розвитку", або в Парижі: "Будьте обережні. Знайте, якщо з вами щось станеться, мені буде прикро" (а вона: "Але зі мною може статися якась пригода"); в Парижі, того вечора, коли я вдавав, що хочу з нею розлучитися: "Дозвольте мені ще на вас подивитися, адже незабаром я не зможу цього робити, не побачу вас ніколи"; і вона, того ж таки вечора, роззирнувшись круг себе: "Не можу собі уявити, що більше ніколи не побачу цього покою, цих книжок, цієї піанолі, всього цього дому. Не можу в це повірити, а проте це правда"; і врешті, останні її листи, очевидно, коли писала, вона казала собі: "Я кривляка"): "Залишаю Вам найкращу часточку самої себе" (справді, чи не відданосте, не душевним силам, овва, теж крихким, не моїй пам'яті нині вручено її розум, доброту, вроду?) і: "Ця мить, подвійно похмура, бо споночіло, і ми збиралися розлучитися, ніколи не зітреться в моїй пам'яті, перш ніж западе цілковитий морок". (Це було написано напередодні того дня, коли її розум справді огорнув цілковитий морок, і коли, при останніх зблисках світла, коротких, але подрібнених на найменші часточки конання, вона, може, побачила ще раз нашу останню виправу, і в ту мить, коли все нас покидає, в нашому серці знову оживає віра, так само як атеїст стає християнином на бойовищі, вона, може, кликала собі на допомогу друга, якого так часто кляла й водночас дуже шанувала, який зрештою — бо всі релігії однакові між собою, — був настільки жорстокий, що прагнув, щоб і вона мала час оговтатися, присвятити йому свою останню думку, висповідатися йому врешті й померти з його іменем на устах.) Але що з того, як вона навіть мала час оговтатися, раз і вона, і я лише тоді збагнули, де було наше щастя і що ми повинні були зробити, коли щастя було вже неможливе, раз ми зрозуміли це лише завдяки тому, що воно було вже неможливе, раз

того, що належало, ми не зуміли зробити, бо поки речі ще можна зробити, ми їх відкладаємо, і тому вони захоплюють нас і вселяють ілюзорну віру в легкість їхнього здійснення лише тоді, коли, кинуті в ідеальну пустку уяви, звільняються від гнітючого тягара і бридоти того середовища, в якому вони існують. Думка про власну смерть жорстокіша, ніж сама смерть, але не така жорстока, ніж думка про те, що помер хтось інший, що після поглинення його не збереглося жодного знаку на розкладеній одразу поверхні реальності, з якої ця істота випала, де вже немає сліду волі чи свідомості і звідки важко вернутися до думки, що ця людина жила, як і важко на підставі ще свіжої пам'яті про неї уявити її собі як один із тих безтілесних образів, як один із тих спогадів, який залишається про героїв прочитаного роману.

Мене втішало тільки те, що Альбертина перед смертю принаймні написала мені цього листа, а надто послала останню телеграму — доказ того, що вона вернулася б, якби була жива. В цьому було для мене щось не лише приємне, а й гарне, бо без цієї телеграми подія була б недовершена, не передавала б такою мірою закону мистецтва чи долі. Справді, навіть будши чимось іншим, вона все одно мала щось від мистецтва, бо кожна подія — це виливок особливої форми, і, хай би якою вона була, коли відбувається в певній низці фактів і нібито завершує їх, то накидає цій вервечці візерунок, який здається нам єдино можливим, бо ми не знаємо іншого, який би міг його заступити. Чому вона не сказала мені: "У мене інші уподобання"? Я б поступився, я б дозволив їх уволити, я б навіть поцілував її. Як мені було скрушно згадувати, що вона мене так ошукала, присягаючись, за три дні перед утечею, що з приятелькою мадемуазель Вентейль у неї нічого не було, — її зрадив лише рум'янець на щоках під час цієї присяги! Бідолашна дівчина! Принаймні вона була чесна, відмовившись клястися, що хотіла того вечора піти до Вердюрєнів не задля зустрічі з мадемуазель Вентейль та її приятелькою. Чому вона так і не визнала всього до кінця? Зрештою, може, було трохи і моєї вини в тім, що попри всі мої силкування зламати її упертість вона так і не сказала: "У мене такі уподобання". Моєї вини, бо у Бальбеку, після візити маркізи де Камбремер, коли я вперше широко розмовляв з Альбертиною і був такий далекий від думки, щоб підозрювати її в чомусь більшому, ніж у гіршому разі надто палкій приязні з Андре, надто різко висловив свою огиду до такого типу звичаїв і категорично їх засудив. Потім я не міг пригадати, чи зашарілася Альбертина, коли я наївно випалив, як це все мені бридко; я не міг пригадати, бо ми часто лише через якийсь тривалий час хотіли б знати, як поводитися ця особа в той момент, коли ми зовсім не звернули на це уваги, і який потім, коли ми вертаємося подумки до цієї розмови, міг би прояснити болісну для нас загадку. Але в нашій пам'яті зяють провали, все це минуло безслідно. Ми прогавили те, що вже тоді могло видатися нам важливим, не розібрали до пуття якогось речення, не зауважили якогось жесту або забули і те, і те. І коли пізніше, пристрасно докопуючись до істини, переходячи від висновку до висновку, гортаючи сторінки нашої пам'яті, як книгу свідчень, ми натрапляємо на певну фразу, на певний жест і ані руш не можемо пригадати, удвадцять знову починаємо йти цим шляхом, але марно, завжди спотикаємося на тому самому місці. Чи зашарілася вона? Не знаю. В

кожному разі, не могла не чути, і спогад про мої слова зупинив її, коли вона, може, була готова висповідатися мені. А тепер її ніде немає, я міг би обійти всю землю, від бігуна до бігуна, і не спіткав би Альбертини; дійсність, поглинувши її, була знову гладенька, запався всякий слід істоти, що канула. Тепер від неї залишилося лише імення, як у такої собі пані де Шарлюс, про яку її знайомі байдуже казали: "Вона була чарівна". Але мені в голові не вкладалося, як могла існувати дійсність, недоступна Альбертининій свідомості, оскільки моя приятелька розгостилася в мені, всі мої почуття, всі думки вертали її до життя. Може, якби вона про це знала, то була б зворушена, переконавшись, що друг її не забув, коли життя дійшло кінця, і відгукувалася б жвавіше на те, що раніше сприймала байдуже. Але так само, як ми воліли б, навіть у найбільшому секреті, не зраджувати жінки, побоюючись, що в протилежному разі і вона буде нам невірна, я думав зі страхом: якщо померлі десь живуть, то моїй бабусі так само добре відомо, що я про неї забув, як Альбертині те, що я її пам'ятаю. І добре все зваживши, навіть коли в гру вступає вмерла особа, чи можемо ми бути певні, що ми більше б раділи, чуючи, що вона дещо про нас знає, чи ще більше жахалися, якби вона знала есе? І хай би яка кривава була ця жертва, чи не відмовлялися б ми пам'ятати тих, кого любили як друзів, бо тепер би ми боялися, що вони будуть ще й нашими суддями?

Моя ревнива цікавість до того, що могла робити Альбертина, була безмежна. Я справляв собі за гроші бозна скільки жінок, від яких нічого не дізнався. Цікавість була така жива через те, що людина для нас умирає не одразу, вона залишається оточена життєвою аурою, що не має нічого спільного зі справжнім безсмертям, але завдяки їй людина полонить наші думки так само, як за життя. Людина ніби у від'їзді. Це глибоко поганське тогосвітнє життя. І навпаки, коли ми перестаємо кохати, наша цікавість до померлого умирає раніше, ніж він сам. Я б не зрушив з місця, аби дізнатися, в чиему товаристві Жільберта гуляла одного вечора на Єлисейських Полях. Я добре усвідомлював, що теперішня моя цікавість такого самого Гатунку, що вона така сама безглузда і так само швидко минеться. Але я і далі жертвував усім задля жорстокого задоволення цієї минаючої цікавості, хоча наперед знав, що мій примусовий розрив із Альбертиною доведе мене до такої самої байдужості, яка оволоділа мною після добровільної розлуки з Жільбертою. Якби вона могла передбачити, що станеться, то не покинула б мене. Це означало, що побачивши себе мертвою, вона воліла б радше жити зі мною. Через свою суперечливість таке припущення безглузде. Але воно було нешкідливе, бо уявляючи собі, як Альбертина була б щаслива повернутися до мене, якби могла знати, якби могла вчасно зрозуміти, я бачив її немов увіч, хотів цілувати, але це було неможливо, — на жаль, вона ніколи вже не повернеться, бо мертва. Моя уява шукала її в небі, в такі самі вечори, в які ми дивилися на нього ще разом; понад улюблене нею місячне світло я намагався піднести аж до неї своє почуття, аби воно потішило її після смерті, і ця любов до істоти нині такої далекої була ніби релігія, мої думки линули до неї, як молитви. У прагненні є сила, яка породжує віру; колись я думав, що Альбертина не покине мене, тільки тому, що я цього хотів; тепер, прагнучи її,

я повірив, що вона не померла; я почав читати книжки про верткі столи, допускав можливість безсмертя душі. Але мені цього не вистачало. Мені було потрібно потрібно після моєї смерті знайти разом зі своїм тілом, як начебто позасвіття було подібне до життя. Та хіба тільки до життя? Мої домагання йшли ще далі. Я хотів, щоб її смерть не позбавила мене назавше утіх, які не вона одна забирає у нас. Адже без неї вони врешті приїлися б, та вони вже й почали втрачати свою свіжість під впливом давніх звичок і жадоби нового. Крім того, живучи, Альбертина навіть фізично поволі б змінювалася, і я б пристосовувався до цих змін. Але моя пам'ять, воскрешаючи її на мить, прагнула побачити її такою, якою вона не була б, якби залишилася живою; я сподівався дива, яке б визначило природні й довільні межі пам'яті, що не знає минулого. Одначе таку живу істоту я уявляв собі з наївністю давніх богословів, і ця істота давала мені не ті пояснення, які могла дати, а ті, яких вона з духу суперечності завжди відмовляла мені за життя. В такій смерті, схожій на якесь наслання, моє кохання могло бути для неї несподіваним щастям; отож смерть означала для мене лише добру нагоду, оптимістичне розв'язання, яке все спрощує й залагоджує.

Іноді я уявляв собі нашу зустріч не так далеко, не на тім світі. Давно, коли я знав Жільберту як товаришку ігор на Єлисейських Полях і ввечері вдома мріяв, що дістану від неї листа з освідченням у коханні, що вона за хвилю з'явиться власною особою, так і нині та сама сила прагнення, не скута більше фізичними законами, які стояли їй на перешкоді (зрештою, щодо Жільберти ця сила мала рацію, бо останнє слово залишилося за нею), змушувала мене сподіватися, що я дістану звістку від Альбертини про те, що кінь її справді поніс, але з мотивів суто романтичних (таке й справді спобігало героїв, яких довший час уважали за померлих) вона не повідомляла мене про своє одужання, а тепер, повна скрухи, хоче вернутися до мене назавше. Цілком усвідомлюючи те, чим може бути тихе божевілля у людей, як поглянути, розсудливих, я відчував водночас певність, що вона мертва, і неугасиму надію, що вона от-от увійде до моєї кімнати.

Я й досі не мав новин від Еме, а йому ж було вже пора прибути до Бальбека. Звісно, мій розслід стосувався справи другорядної, обраної навмання. Якщо Альбертина справді грішила, то в її житті мали б бути речі значно важливіші, але які не спали мені на думку, як от розмова про пеньюар і про те, за-шарілася чи не зашарілася Альбертина. Але ці речі не існували для мене саме тому, що я їх не бачив. Той день, який я через кілька років силкувався відновити у пам'яті, я обрав цілком довільно. Якщо Альбертина любила жінок, то у неї було безліч інших днів, розпорядку яких я не уявляв і про які мені теж було б цікаво знати; я міг би послати Еме до інших бальбецьких місць, до інших міст, окрім Бальбека. Але саме ці дні з невідомим мені розпорядком не тривожили моєї уяви, вони оминули її. Речі, люди починали існувати для мене лише тоді, коли набували в моїй уяві індивідуальних особливостей. Якщо були тисячі інших, подібних, то для мене існували тільки ці. Якщо мене давно цікавило, у зв'язку з моїми підозрами щодо Альбертини, як виглядали ті душеві, то це з тої самої цікавості, що визначала моє ставлення до жінок: хоча я знав, що є багато дівчат і

покоївок такого ґатунку і про яких я теж міг випадково почути, мені все таки хотілося дізнатися, — оскільки про них розповідав мені Сен-Лу, і вони існували особисто лише для мене, — саме про ту дівчину, яка була в домі розпусти, і покоївку пані Пютбюс. Труднощі, спричинені моїм кволим здоров'ям, нерішучістю, моєю схильністю до "проволати", як висловлювався Сен-Лу, доводили мене до того, що я відкладав з дня на день, з місяця на місяць, з року на рік як з'ясування певних підозр, так і здійснення деяких моїх прагнень. Але всі підозри я зберігав у пам'яті, давав собі слово докопатися, оскільки єдино вони переслідували мене (інші, позбавлені в моїх очах якоїсь форми, не існували для мене), а потім тому, що випадок, який вибрав їх із усієї дійсності, був для мене Гарантією, що за посередництвом їх я сконтактуюся з частиною дійсності, живого життя, якого я так прагнув. А крім того, хіба поодиноким, дрібним фактом, якщо він вибраний правильно, не дозволяє експериментаторові встановити загальний закон, який відкриє істину про тисячу аналогічних фактів? Хоча Альбертина існувала у моїй пам'яті так, як показувалася за життя, лише в чергових уламках часу, мій мозок, реконструюючи цілість, робив із неї повноцінну істоту, і саме про цю істоту я намагався винести загальний суд, хотів знати, чи вона мені брехала, чи любила жінок, чи втекла від мене, аби вільно жартувати з ними. Те, що скаже лазниця, може, назавжди розвіє мої сумніви стосовно Альбертининих норів.

Мої сумніви! На жаль, я думав, що мені буде байдуже,

навіть приємно, коли я перестану бачити Альбертину, аж врешті її втеча довела мою помилку. Достоту так само її втрата показала мені, як я помилявся, уявляючи, що прагну її смерті, і думаючи, що вона буде для мене полегшею. Коли я одержав листа від Еме, то зрозумів: якщо я досі не дуже мучився через сумніви щодо Альбертининої цноти, то лише тому, що це були не справжні сумніви. Моє щастя, моє життя вимагали, щоб Альбертина була цнотлива, і я вбив собі в голову, що вона така і є. Озброївшись цією охоронною вірою, мій розум міг не наражатися на небезпеку невеселої гри з підозрами, яким він надавав форми, але не вірив. Я казав собі: "Вона, може, любить жінок", але так, як мовиться: "Я можу вмерти ввечері". Ми кажемо ці слова, але не віримо, а потім думаємо, що будемо робити завтра. Це пояснює, чому живлячи непевний сумнів, чи любила Альбертина жінок, і, опинившись через це в становищі, в якому ще один її гріх не багато додасть до того, що я не раз малював собі, я міг відчути перед образами, які містилися в листі Еме і які інших зовсім не вразили б, несподіваний біль, найлютіший, який досі переживав; разом із тими образами — ох, навіть більше, з цілим образом самої Альбертини, — він утворив осад, преципітат, як висловлюються хеміки, в якому все було неподільне і про який лист Еме, прочитаний звичайно, не може дати жодного уявлення, бо кожне слово цього тексту було в одну мить перетворене і назавше забарвлене стражданням, викликаним його читанням.

Шановний пане!

Хай пан ласкаво мені вибачить, що я не писав раніше. Особа, яку я мав доручення побачити, виїхала на два дні, а я, бажаючи виправдати виявлену мені довіру, волів не вертатися з порожніми руками. Нарешті я зумів побалакати з жінкою, яка дуже добре

її пам'ятає (панну А.).

Еме, людині, помазаній деякою культурою, мав намір виділити Панну А. курсивом чи лапками. Але коли він хотів поставити лапки, він ставив дужки, а коли він закривав щось у дужки, в нього виходили лапки. Ось так Франсуаза казала, що хтось зостається на моїй вулиці — замість сказати, що він там мешкає, і що можна побути дві хвилини — замість почекати;

помилки простих людей часто полягають у взаємозаміні — зрештою, це стосується і французчини — слів, які упродовж кількох століть помінялися місцями.

За її словами, те, що Пан підозрював, відповідає дійсності. Передусім вона сама залицялася до (панни А.) щоразу, як та приходила брати душ. (Панна А.) дуже часто приходила брати душ у товаристві високої жінки, старшої за неї, завжди вбраної в сіре; лазниця не знає, як її звати, вона часто бачила, як та шукає знайомства з дівчатками. Та пані, зрештою, перестала звертати увагу на інших, відколи зішлася з (панною А.). Вона і (панна А.) завше замикалися в кабіні, сиділи там дуже довго, і дама в сірому давала не менше десяти франків чайових тій особі, з якою я розмовляв. Як сказала мені та особа, Пан розуміє, що якби вони нанизували в тій кабіні перли, то їй не давали б десять франків на чай. А ще (панна А.) кілька разів приходила з дуже смаглявою жінкою, яка мала лорнет. Але найчастіше (панна А.) приходила з дівчатами, молодшими за себе, надто з рудоволосою. За винятком дами в сірому, ті, кого (панна А.) приводила, мешкали не в Бальбеку: багато хто приїздив здалеку. Вони ніколи не приходили разом; (панна А.) входила перша, веліла не замикати кабіні, бо вона чекала на подругу, а особа, яку я розпитував, розуміла, що це означало. Та особа не могла подати мені більше подробиць, бо не пам'ятає: "Та й не дивно, води сплигло відтоді чимало". Зрештою та особа великої цікавості не виявляла, бо вона скромна і була в цьому зацікавлена, бо (панна А.) давала їй добре заробити. Дізнавшись про смерть (панни А.), вона щиро бідкалася. Справді, така молода, це велике нещастя для неї самої і для родини. Очікую вказівок від Пана, чи можу я поїхати з Бальбе-ка, де, мабуть, уже ні про що не дізнаюся. Дякую Панові за приємну подорож, яку завдяки цьому я відбув, тим приємнішу, що погода була як на замовлення. Сезон у цьому році добре заповідається. Маю надію, що Пан хоча б ненадовго тут об'явиться. Більше нічого цікавого для Пана не маю, і т. д.

Аби зрозуміти, як глибоко вразили мене ці слова, слід знати, що з приводу Альбертини я ставив собі питання не випадкові, не байдужі, не з метою уточнення подробиць, — такі питання ми задаємо собі щодо всіх живих істот, окрім себе самих, завдяки чому, відгородившись бронею думки від світу, ми можемо йти крізь муки, брехню, порок і смерть. Ні, щодо Альбертини це питання було засадниче: що вона була за одна? Про що мислила? Кого кохала? Чи дурила мене? Чи було моє життя з нею таке саме невідале, як Сваннове життя з Одеттою? Відповідь Еме була неповна, але то була відповідь особлива — і це й вирішувало все в цьому випадку, — вона сягала аж до глибин і в Альбертині, і в мені.

Нарешті я бачив перед собою, як Альбертина вкупі з жінкою в сірому йде

провулком, до душової, фрагмент минулого, і воно видавалося мені не менш таємничим, не менш страшним, ніж тоді, як я його лякався, коли він був прихований у пам'яті, в Альбертиному погляді. Звичайно, хтось інший міг би знехтувати цими подробицями, проте незмога тепер, коли Альбертина була мертва, змусити її заперечити їх, надавала їм якоїсь правдоподібності. Цілком правдоподібне і те, що в очах Альбертини її гріхи, навіть якщо вони були правдиві і якби вона зізналася в них (незалежно від того, чи її сумління вважало б їх за невинні або гідними осуду, чи її чуттєвість сприймала б їх як розкішні або досить прісні) були б позбавлені того враження невимовного жаху, який вони справляли на мене. З мого досвіду з іншими жінками, — хоча в Альбертини це мало виглядати інакше, — я міг приблизно уявити її переживання. І це вже був початок мого страждання: уявити її роз'ярілою так, як часто ярів я, лукавою зі мною, як часто лукавив з нею я, заклопотаною становищем тої чи тої дівчини, яка витрачалася на неї, як я на панну де Стермар'ю, на багатьох інших, на сільських дівчат. Так, усі мої прагнення до певної міри допомагали мені зрозуміти її жадання; що живіші були жадання, то жорстокішими були тортури, нібито в усій цій алгебрі почуттів вони знову поставали з тим самим коефіцієнтом, тільки зі знаком мінус замість плюса. Проте Альбертина, настільки я міг судити, вважала свої гріхи, які вона за яскравого світла уяви наперед смакувала, відгукуючись на жагу, хоч як вона старанно крилася з ними від мене, — з чого я висновував, що вона почувала себе винною або не хотіла завдавати прикрощів, — за щось зрідні іншим переживанням: утіхам, яких відмовити собі не мала відваги, прикрощам, в яких вона завдавала мені і які потім приховувала від мене, адже ці втіхи і прикрощі могли уживатися з іншими приємними і прикрими сторонами життя. Отже, зі сторони, без жодного попередження, без моєї участі, це з листа Еме прийшов до мене образ Альбертини, яка йде до душової з відрахованими чайовими.

Безперечно, у мовчазному і зухвалому прибутті Альбертини та її супутниці в сірому до душової мені ввижалися призначені сходи, угода кохатися в кабіні; в усьому цьому був досвід розпусти, добре заличковане подвійне життя. А що ці образи несли страшну для мене новину про Альбертинину провину, я зараз же відчув фізичний біль, і віднині він став нерозлучний із цим видінням. Але тої ж миті мій біль, у свою чергу, подіяв на це видіння; об'єктивний факт, образ залежить від настрою, в якому ми його сприймаємо. А душевна мука — це теж потужний модифікатор дійсності, як алкогольний хміль. Увібравши ці видіння, моя мука обернула їх на щось зовсім інше, ніж могли здатися комусь іншому пані в сірому, чайові, душ, провулок, яким простували Альбертина і її супутниця в сірому: мені відкрився закуток життя, сповненого брехні та гріхопадіння, якого я досі собі ніколи не уявляв, і моє страждання негайно змінило його до щирця, я перестав їх бачити в тому світлі, яке осяває земні видовища, то була частина якогось іншого світу, якоїсь незнаної та проклятої планети, видіння пекла. Пеклом був увесь Бальбек, усі його околиці, звідки, за листом Еме, вона часто запрошувала молодесеньких дівчаток, аби заманювати їх до душової. Цю таємницю я відчував колись у Бальбеку, однак вона зникла, коли я там пожив якийсь

час, але, познайомившись з Альбертиною, я сподівався знов її віднайти. Коли я бачив, як вона простує пляжем, коли я легковажно прагнув, щоб вона не була цнотливою, то думав, що вона й була втіленням цноти; як же моторошно було нині просякнуте цією таємницею все, що пов'язувалося з Бальбеком! Назви станцій — Тутенвіль, Епревіль, Енкарвіль, такі мені близькі, такі приємні для слуху, коли я чув їх вечорами, повертаючись від Вердюренів, тепер на думку, що Альбертина мешкала біля одної з них, ходила гуляти до другої, часто могла доїхати ровером до третьої, сповнювали мене тривожнішим ляком, ніж тоді, коли я, схвильовано позираючи на них із вагона вузькоколійки, їхав у бабусиному супроводі до Бальбека, якого я тоді ще не знав.

Ревнощі сильні ще й тим, що відкривають нам, наскільки реальність подій і почуттів є чимось невідомим, здатним давати поживу для тисячі припущень. Ми віримо, що добре знаємо всі речі та думки людей, але віримо лише тому, що цим не переймаємося. Але щойно у нас з'являється зацікавлення, як у ревнивців, перед нами виникає запаморочливий калейдоскоп, де ми нічого неспроможні розрізнити. Чи зраджувала мене Альбертина, з ким, у чиєму домі, якого дня — того, коли вона мені сказала те і то, чи того, коли, пам'ятаю, я сказав їй такі чи такі слова, — на ці запитання я б не зумів відповісти. Так само я не знав, які були її почуття до мене: продиктовані розрахунком чи симпатією. Аж це мені пригадувалася якась дрібничка, наприклад, що Альбертина захтіла поїхати до Сен-Мартен-Убраного, твердячи, що її цікавить назва, тоді як насправді, може, вона познайомилася з місцевою селяночкою. І що з того, що Еме передав мені слова лазниці, якщо Альбертина довіку не дізнається, що мені про це донесли, а в моєму почутті до неї потреба знання поступалася перед потребою показати їй, що мені вже все відомо; у такий спосіб я усував перепону, що існувала між нами, — розбіжність наших ілюзій, і зрештою, я б так і не домігся, щоб вона мене більше кохала

— радше зовсім навпаки. Отож відтоді, як її не стало, ця друга потреба злилася водно з ефектом першої: розмову, в якій я б відкрив їй те, що довідався, я уявив собі так само яскраво, як розмову, в якій спитав би її про те, що мені невідомо; а це означає, що я прагнув мати її біля себе, чути, як лагідно вона мені відповідає, бачити, як знову повніють її щоки, як її очі з лукавих робляться смутними; тобто, іншими словами, знов покохати її і забути в моїй розпачливій самоті, як мене пожирає ревність. Болісна таємниця цієї незмоги розповісти їй про те, про що я довідався, і зіставити оцінку кожного з нас з правдивістю того, що мені відкрилось (мабуть, лише тому, що вона померла) затьмарювала своїм смутком ще боліснішу таємницю, пов'язану з її поведінням. Як же це так? Невже мені так залежало, аби Альбертина знала, що я дізнався про історію з душем, нині, коли Альбертина стала нічим! Це був ще один наслідок цієї незмоги, коли ми заходжуємося роздумувати про смерть, а самі незугарні уявити собі нічого, окрім життя. Альбертина була тепер нічим, а для мене то була особа, яка приховала свої бальбецькі сходи з жінками і уявляла, що назавше сховала кінці в воду. Хіба передбачаючи, що буде після нас, ми помилково не уявляємо себе в цей момент живими? І чи не смішно шкодувати, що якась жінка, нині уже тлін, не

почує, що ми знаємо про її зальоти шестирічної давности, і прагнути, щоб через століття після нашої смерти читачі згадували про нас із пошаною? Якщо в другому випадку більше реальних підстав для мрій, ніж у першому, то мої ревності до минувшини мали своїм джерелом ту саму оптичну помилку, як і бажання посмертної слави. Але попри все, хоча свідомість чогось урочисто остаточного у моєму розриві з Альбертиною відтіснила в тій хвилі думку про її гріхи, то вона одночасно й поглиблювала її, надаючи відчуття непоправності. Мені здавалося, ніби я загубився в житті, як на безкраїх розлогах, де я сам-один і куди б не повернув, ніде не мав надії спіткати її. На щастя, порившись у пам'яті, я дуже доречно відшукав (а там завжди повно речей як небезпечних, так і рятівних) у тому стосі спогадів, які зблискують один по одному, відшукав, як робітник натрапляє на знаряддя, яке може йому знадобитися, бабусині слова. З okazji якоїсь неправдоподібної історії, розказаної лазницею маркізі де Вільпарізіс, моя бабуся сказала так: "Ця жінка, мабуть, хвора на брехню". Цей спогад став мені у пригоді. Чого варте те, що лазниця набалакала Еме? Та вона ж нічогоісінько не бачила. Можна приходити з приятелькою до лазні без жодної гадки про паскудство. А може лазниця, щоб похизуватися, збільшила суму чайових? Адже колись я чув, як Франсуаза твердила, ніби моя тітка Леонія заявила при ній, що в неї місячно "мільйон на видатки", але ж це була бридня; іншим* разом вона боженькалася, ніби тітка Леонія дала Евлалії чотири тисячофранкові банкноти, тоді як складена учетверо п'ятидесятифранкова банкнота уже б видалася мені малоімовірною. Так я силкувався, і, зрештою, безуспішно, позбутися тієї болісної певности, здобутої на превелику силу, причому я все ще вагався між пожаданням правди і страхом перед стражданням. Моє почуття могло б у цій хвилі відродитися, але разом із ним ожив би і смуток від втрати Альбертини, і я відчув би себе ще нещаснішим, ніж недавно, коли мене катували ревності. І це саме вони відродилися при бальбецькій згадці, коли перед моїми очима постав образ (досі він мені не болів і навіть здавався зовсім не-кривдним серед тих, що закарбувався у пам'яті) — бальбецького закладу вечірньої розваги, а по той бік шибок увесь цей люд, з'юрмлений біля вікна у мороці, наче перед освітленим акваріумом, і разом тісно перемішані у своїй масі (досі я на це якось не зважав) рибачки і сільські дівчата з міськими панночками, заздрісними на цю розкіш, нову у Бальбеку, якої їхні батьки як не з бідности, то зі скупости чи традиції не могли собі дозволити; серед цих міщанських піддівок напевно майже щовечора була Альбертина, якої я тоді ще не знав і яка, звичайно, зачіпала одну з тих юнок, аби з нею через кілька хвилин зійтися в нічній пітьмі на піску або в якійсь порожній кабіні під узбережними скелями. Потім верталася моя журба, я чув, ніби вирок, що засуджував мене на вигнання, відголос ліфта, який не спинявся на моєму поверсі, а піднімався вище. Зрештою, єдина особа, яку б мені хотілося бачити, ніколи вже не з'явиться у мене, бо вона мертва. А проте, коли ліфт зупинявся на моєму поверсі, серце мені тенькало, і я казав собі: "Ах, якби все це було тільки сном! Може, це вона, і зараз подзвонить, повернеться; до покою увійде Франсуаза, більше перестрашена, ніж зла, бо вона ще забобонніша, ніж мстива, і менше злякалася б живої Альбертини, ніж тієї, яку вона, може, візьме за упиря. Вона

скаже мені: "Панич ніколи не здогадається, хто прийшов". Я намагався ні про що не думати, брав до рук газету. Але мене нуда поривала читати статті, написані людьми, які не відчували справжнього болю. Про якусь недолугу пісеньку хтось сказав: "Вона витискає сльози", а я слухав би її з дорогою душею, якби Альбертина була жива. Хтось інший, очевидно, маститий письменник, зустрінутий оваціями, коли він висідав із потяга, мовив, що в цьому він вбачає незабутнє читацьке визнання, тоді як я, опинившись у такій ситуації, не зважав би на той галас. Третій запевняв, що без докучливої політики паризьке життя було б "зовсім розкішне"; натомість я добре знав, що навіть без політики тамтешнє життя для мене нестерпне, але і з політикою воно здалося мені б розкішне, якби Альбертина вернулася до мене. Хроніст мисливствознавець писав (це було в травні): "Ми переживаємо період справді болісний чи навіть трагічний для справжнього мисливця, бо нема в кого, зовсім нема в кого стріляти". Хроніст Салона: "Наражаючись на такий спосіб влаштування виставки, людина відчуває безмежну нехіть, западає в глибокий смуток..." Якщо проти гостроти моїх переживань слова тих, хто не знав, що таке справжнє щастя чи недоля, видавалися мені блідими й брехливими, то незначні рядки, де згадувалося, бодай побіжно, про Нормандію чи Ніццу, про водолікарні, про Берму, дукинью Германтську, про любов, про нелюбов, про невірність, викликали нараз переді мною так, що я не встигав відвернутися, образ Альбертини, і я знов заливався дрібними сльозами. Та й узагалі я не міг читати газет, оскільки саме розгортання їх нагадувало мені, як я розгортав газету за Альбертиного життя, і водночас про те, що її більше нема; я опускав часопис на коліна, не маючи сили його розгорнути. Кожне враження викликало у мене якесь інше враження, і це враження було болісне, бо з нього було вилучене Альбертинине існування, і мені щоразу бракувало відваги пережити до кінця ці скалічені хвилини. Навіть якщо вона перестала бентежити мої думки і панувати в моєму серці, щем миттю повертався до мене, коли я мусив, як за часів нашого спільного життя, ввійти до її покою, запалити світло, сісти за піанолу. Поділена на дрібні хатні божества, Альбертина довго жила в полум'ї свічки, у клямці дверей, у спинці стільця та в інших нематеріальних царинах, як от у безсонній ночі або у хвилюванні, викликаному першим приходом жінки, яка мені сподобалася. А проте ті нечисленні фрази, які мої очі здолали пробігти за день або які запали мені в помку після якогось читання, часто будили в мені люті ревності. На це мені не треба було вагомих доказів неморальності жінок, досить було, щоб я пригадав якісь давні переживання, пов'язані з Альбертиною. Її гріхи, пущені тоді в забуття, яке, однак, не притупило звички іноді думати про них і в якому Альбертина ще жила, набирали рис більш споріднених, тривожніших, жорстокіших. І я знов питав себе, чи не брехала лазниця. Щоб доскіпатися до правди, найкраще було послати Еме до Ніцци, аби він провів кілька днів поблизу вілли пані Бонтан. Якщо Альбертина жирувала з жінками, якщо вона покинула мене задля того, щоб не позбавляти себе довго цих утіх, то вона мала віддатися їм на волі, не зустрічаючи перешкод у краю, який вона добре знала і куди б вона не поїхала, якби не сподівалася, що там це їй удасться легше, ніж у мене.

Не дивина, що Альбертинина смерть так мало змінила предмет моїх роздумів. Поки наша коханка жива, більша частина думок про те, що ми називаємо коханням, спадають нам на самоті. Отже, ми звикаємо марити про відсутню, і навіть якщо її немає всього кілька годин, вона в цей час для нас лише спогад. Тож смерть змінює небагато. Коли Єме вернувся, я попросив його вирушити до Шательро. Таким чином, я можу сказати, що впродовж усього цього року не лише мої думки, смутки, хвилювання, які в мені будили пов'язані з нею, хай навіть віддалено, імена, а також і всі мої вчинки, пошуки, гроші, кинуті на те, щоб довідатися про поведження моєї приятельки, — все було позначене почуттям до неї, справжньою близькістю. А та, якої це все стосувалося, вже зійшла з цього світу. Кажуть, що людина, сконавши, вся не вмирає, якщо вона була митцем і вклала частину душі у творчість. Це щось схоже на те, ніби живець, витятий з одної істоти і прищеплений у серце іншої, живе собі далі, тоді як той, у кого взято живець, гине.

Єме знайшов помешкання біля вілли пані Бонтан, познайомився з тамтешньою покоївкою і з чоловіком, який давав у найми екіпажі, — Альбертина часто наймала бричку на цілий день. Ані він, ані вона нічого за нею не помічали. У другому листі Єме писав, що, за словами молодії пралі з міста, Альбертина якось особливо потискала їй руку, коли приносила білизну. Але нічого іншого, сказала вона, ця панянка собі не дозволяла. Я послав Єме гроші на подорожні видатки, за ту прикрість, якої він мені завдав своїм листом, і водночас намагався її пом'якшити, переконуючи себе, що то була всього лишень фамільярність, яка не свідчила про якесь збочення. Аж це дістаю від Єме телеграму: "ДОВІДАВСЯ РЕЧІ 'ДУЖЕ ЦІКАВІ. БАГАТО НОВИН ДЛЯ ПАНА. ЛИСТ У ДОРОЗІ" Другого дня прийшов лист; побачивши конверт, я здригнувся; бо одразу збагнув, що він від Єме, тому що кожна особа, навіть найскромніша, панує над маленькими зрощеними з нею істотками, живими і ніби кинутими в отерплого стані на папір, творячи письмо, властиве тільки їй.

Спершу праля нічого не хотіла мені говорити, вона твердила, що панна Альбертина тільки щипала її за руку. Щоб розв'язати їй язика, я повів її обідати і підпоїв. Ось тоді вона розповіла мені, що Панна Альбертина бачилася з нею на березі моря, куди вона ходила купатися; Панна Альбертина мала звичку вставати рано і сходилася з нею над морем, у тому місці, де дерева ростуть так густо, що нічого не можна побачити, і зрештою, о цій порі нікого там і нема. Згодом праля приводила ще й своїх колеганок, і всі купалися, а згодом, як уже спражило і сонце припікало навіть під деревами, вони лягали на траві, щоб обсохнути, і пестили одна одну, лоскотали, жартували. Праля зізналася, що вона зі своїми колеганка-ми дуже любила ці жарти і, що бачучи, як панна Альбертина третяся об неї в купальнику, вона умовляла її скинути його і проводила язиком по її шії та руках і навіть по підшві стіп, які панна Альбертина до неї простягала. Праля теж роздягалася і одна одну ради забави штурхала у воду. Того вечора вона більше мені нічого не розповіла. Але пам'ятаючи про дані мені вказівки і готовий зробити все, аби догодити Панові, я привів пралю до себе на ніч. Вона спитала, чи хочу я, щоб вона зробила мені те, що робила Панні Альбертині, коли та скидала

купальника. Аж це вона мені сказала: (Аби пан бачив, як ця панянка трепетала!) Вона мені зізналася: (Ах, я від тебе на сьомому небі!) І була така збуджена, що не змогла стриматися і вкусила мене). Я бачив ще слід на руці у пралі. Я розумію, що Панна Альбертина діставала від усього цього втіху, бо ця мала справді кому хочеш догодить.

Я дуже страждав у Бальбеку, коли Альбертина сказала мені про своє приятелювання з мадемуазель Вентейль. Але там Альбертина була поряд, вона завжди уміла мене втішити. Потім, надто вже зацікавившись її зальотами, я довів її до того, що вона втекла з мого дому, і коли Франсуаза принесла мені звістку, що її нема, і я zostався сам, то страждав ще більше. Але принаймні та Альбертина, яку я колись кохав, залишалася в моєму серці. Тепер на її місці, аби покарати мене за ще більшу цікавість, якої смерть, попри мої сподівання, не заспокоїла, я бачив іншу дівчину, яка плела круг себе клубок брехні й ошуканства, і тоді як її попередниця так лагідно мені присягалася, що їй чужі такі жарти, вона, захмеліла від здобутої волі, поїхала, аби зануритися в них із головою і, сходячись удосвіта на березі Луари з пралею, кусала її і скрикувала: "Ах, я від тебе на сьомому небі!" Це була інша Альбертина, інша не лише в тому значенні, якого ми надаємо слову "інша", коли мовиться про інших. Якщо інші люди виявляються несхожими на тих, як ми собі їх уявляли, то це не надто зачіпає нас, а що маятник інтуїції не може відхилятися зовні від нас далі, ніж він відхиляється усередині нас, помічені відмінності застаються лише на поверхні нас самих. Раніше, коли я чув, що якась жінка любить жінок, мені вона не здавалася через це якоюсь особливою істотою. Але коли в гру вступає кохана жінка, то, щоб убити біль, викликаний таким відкриттям, ми хочемо дізнатися не лише те, що вона робила, а й те, що вона тоді відчувала, яке в неї склалося про це уявлення; і, посуваючись у такий спосіб далі, ми через глибину душевної муки добуваємося до таємниці, до суті. Я страждав від цікавості, з якою взаємодіяли всі сили мого інтелекту і підсвідомості, страждав аж до глибин моєї істоти, до глибини мого організму, до глибини моєї душі куди дужче, ніж міг мене мучити страх перед утратою життя; тепер усе, що я дізнався про Альбертину, я переживав у глибинах її особистості. І ця мука, так глибоко загнана в мене, ця реальність Альбертининих збо-чених нахилів стали мені згодом у великій пригоді. Як і лихо, учинене мною бабусі, біль, завданий мені Альбертиною, став останньою злукою між нею і мною, пережив навіть спогад про неї, адже, нагромаджуючи енергію, як кожний фізичний процес, страждання обходиться без уроків пам'яті; людині, яка забула про чудові місячні ночі, проведені в лісі, все ще доля-гає ревматизм, набутий саме тоді.

Ті нахили, в яких вона не хотіла зізнатися, хоча їх мала, ті нахили, які я відкрив не шляхом холодного розумування, а в палючому болю, якого я зазнав, читаючи слова: "Ах, від тебе я на сьомому небі!", болю, що надавав їм якісну відмінність, ці нахили завершували образ Альбертини не тільки так, як завершує рака-самітника нова скойка, яку він тягне за собою, а радше як сіль, яка взаємодіє з іншою сіллю і змінює її барву, і навіть, випадаючи в осад, її природу. Коли праля казала своїм колежанкам: "Уявіть собі, ніколи б у це не повірила — панянка, а теж така", ці слова означали для мене не

тільки збочення, досі моїм очам невидиме, яке ці дівчата пов'язували з Альбертиною, а й відкриття, що це була особа, зрештою, подібна до них, особа, що говорила з ними тою самою мовою, і це робило її краянкою інших, ще дужче відчужувало її від мене, було доказом того, що я з нею мав, що носив у серці, було тільки її зникомою частинкою, тоді як усе, виросле до гігантських розмірів як щось більше, ніж індивідуальне пожадання, само по собі вже таємниче й важливе, бо Альбертина ділила його з іншими жінками, було мені завжди невідоме, тому що вона крилася з ним від мене, наче жінка, яка приховує, що вона з ворожої країни, що вона шпигунка, навіть ще більша запроданка, ніж звичайна шпигунка, — та ошукує нас щодо своєї національності, тоді як моя приятелька затаїла свою найглибшу сутність, те, що вона належить не до всієї людськості, а до якоїсь особливої раси, яка затесалася між людством, переховується в ньому, а проте ніколи з ним не зіллється. Колись я бачив дві Ельстірові картини, що зображували оголених жінок серед заростів. На одному полотні дівчина піднімає ногу, як, мабуть, підіймала ногу Альбертина, жартуючи з прачкою. На другій дівчина штурхає до води іншу дівчину — та весело опирається, ледь звівши ногу і ступнею легко черпаючи блакитну воду. Мені пригадалося, як її підняте стегно творило з кутом зігнутого коліна такий самий вигин, як у Альбертини, коли вона лежала у моєму ліжку. Мені не раз хотілося сказати їй/що вона нагадувала мені ті Ельстірові образи. Але я утримувався, не бажаючи привертати її думки до голого жіночого тіла. Тепер я бачив Альбертину біля прачки і її колежанок, вони відтворювали групу, яку я так любив, коли сидів серед Альбертининих приятельок у Бальбеку. Якби я кохався тільки в красі, я б визнав, що Альбертина відтворювала групу, в тисячу разів прекраснішу тепер, коли вони є статуями оголених богинь, подібних до тих, яких великі скульптори розсипали по Версалю, у гаях і басейнах, де вода їх мие і лощить своїм пестливим хлюпотом. Тепер, вкупі з пралею, Альбертина видавалася мені куди більше дівчиною на морському березі, ніж у Бальбеку: показуючи свої мармурові жіночі форми в гущавині кущів і трави, вона поринала у воду, як барельєф із морськими мотивами. Коли я уявляв її на моєму ліжку, мені здавалося, ніби я бачу її зігнуте стегно, я бачив її, то була шия лебедя, що шукала уст іншої дівчини. Потім стегно зникало, і я бачив тільки зухвалу ший лебедя, ніби ту, що у трепетному шкіці картини шукає рота Леди, яка вся тремтить у щиро жіночих розкошах, бо то тільки лебідь, і їй здається, що вона ще самотніша, так само як під час розмови по телефону ми відкриваємо модуляцію голосу, непомітну для нас доти, доки не відділяємо його від обличчя, в якому об'єктивізується його вираз. У цьому етюді насолода, замість ринути до жінки, яка збуджує її і якої немає, замінена безвладним лебедем, зосереджується в жінці, яка її відчуває. Іноді зв'язок між моїм серцем і пам'яттю уривався. Те, що Альбертина виробляла з прачкою, я сприймав як скорочення майже алгебричні, і вони нічого мені не говорили. Але сто разів на годину урваний струм відновлювався, і моє серце безжально горіло в пекельному вогні, коли я бачив, як Альбертина, оживлена моїми ревностями, справді жива, мліла від пестошів прачки і примовляла: "Ах, від тебе я на сьомому небі!" У такі хвилини вона оживала, і тоді мені не досить було знати про її гріх, я хотів, щоб вона

знала, що я знаю. Отож оскільки в такі хвилини я з жалем думав, що вже ніколи не побачу її, той жаль носив на собі відбиток моїх ревнощів, і, не маючи нічого спільного з нестямною тугою, яку я відчував, кохаючи її, я оплакував лише незмогу сказати їй: "Ти думала, що я ніколи не дізнаюся, що ти робила після втечі від мене, а я знаю все. На березі Луари ти казала пралі: "Ах, від тебе я на сьомому небі!" Я бачив слід від укусу. Звичайно, я умовляв себе: "Навіщо я мордююся? Та, що жирувала з прачкою, нині уже тлін, вона була не з тих людей, які залишають по собі пам'ять. Вона не думає, що мені все відомо. Але вона й не припускає, що я нічого не знаю, бо взагалі не думає і не гадає". Але такі міркування не впливали на мій розум настільки переконливо, як видіння зажитих нею розкошів, яке переносило мене до тієї хвилини, коли вона їх переживала. Для нас існує лише те, що ми відчуваємо, і це почуття проектуємо на минувшину і на майбуття, не дозволяючи собі топтатися перед фіктивним бар'єром смерті. Якщо мій жаль за нею улягав у такі хвилини впливові моїх ревнощів і прибирав такої особливої форми, то цей вплив не міг не викликати думок про окультизм, про безсмертя, які були не чим іншим, як силкуванням доскочити того, чого я прагнув. Якби я міг викликати її під час того спіритичного сеансу, що

Берґотт уважав за річ можливу, або спіткати її в позасвітті, у що вірив абат Х***, то я хотів би тільки сказати їй: "Я знаю про прачку. Ти сказала їй: "Ах, від тебе я на сьомому небі!" Я бачив слід від укусу". Здихатися цього образу пралі, — правда лише тоді, як він помаячив перед моїми очима, — допоміг мені сам цей образ, бо ми визнаємо лише те, що нове, що нагло викликає у світі наших чуттів різку зміну тональності, що не поступилося ще місцем блідим факсиміле звички. Але єдиним способом існування Альбертини в мені було розщеплення її на безліч частин, на безліч Альбертин. Знов поверталися ті хвилі, коли вона була тільки добра або розумна чи поважна, коли над усе ставила спорт. І чи не було це розщеплення цілком слухним, якщо воно мене заспокоювало? Бо якщо воно не мало в собі нічого реального, якщо воно залежало від чергових форм окремих годин, в які вона раніше мені показувалася — при цьому форма моєї пам'яті так від них залежала, як контури образів, проєктованих на стіну моїм чорнокниж-ким ліхтарем від кшталту кольорових скелець, — то чи не передавало це розщеплення по-своєму правди, правди об'єктивної, за якою ніхто з нас не є істотою цілісною, а містить у собі шерех осіб різної моральної вартості, і що існування Альбертини зі збоченими нахилами аж ніяк не виключає, що існують також інші Альбертини — та, що любила побалакати зі мною у своїм покої про Сен-Сімона; або та, що того вечора, коли я сказав їй про необхідність розлуки, відповіла журно: "Піанола, кімната... Невже я ніколи більше цього не побачу?"; та, що, узрівши, як моя брехня зрештою розхвилювала мене, заволатала з таким щирим співчуттям: "О ні! Я не хочу завдавати вам прикрощів. Отож вирішено — я не намагатимусь бачитися з вами!" Тоді я вже не був сам; я відчув, як упала стіна між нами. Відтоді, як ця люба Альбертина вернулася, я віднайшов єдину людину, яка могла винагороджувати мене за все, чого я натерпівся від Альбертини. Звісно, мені все ще кортіло побалакати з нею про прачку, але не як жорстокий тріумфатор і злісний виказувач, що йому все відомо. І тримаючись

так, як я вчинив би, якби вона жила, я спитав би її лагідно, чи правдива ця історія з пралею. Вона б присяглася, що це неправда, що Еме обмовив її: аби я не подумав, що він не відробив грошей, які я йому дав, волів не вертатися без здобичі і підбив пралю на лжесвідчення. Напевне Альбертина так би й не перестала брехати. А проте в припливах і відпливах її суперечливих зізнань я відчував певний поступ, який був моєю заслугою. Я не міг би навіть поклястися, що на початку вона не зробила мені якихось зізнань (правда, може, мимовільних, у словах, до яких не дуже дослухаєшся) — я просто не пригадую. Поза тим вона мала дивну манеру висловлюватися, вкладаючи в одне й те саме слово різний зміст. А потім відчуваючи, як я ревную, вона з жахом відмагалася від усього, в чому спершу так легко зізнавалася. А зрештою, Альбертині не треба було про це казати. Аби переконати її, що я вірю в її невинність, досить було її поцілувати; тепер же це було неможливо, коли упала стіна між нами, недотикальна, але відпорна, яка постає між розсвареними коханцями і не пропускає поцілунків. Так, вона могла б уже нічого мені не говорити. Хай би вона чинила, як заманеться, сердешна дівчинка, адже понад те, що нас ділило, інші почуття поєднувало нас. Якщо все було саме так і моя приятелька крилася від мене зі своїми уподобаннями, то лише щоб не засмучувати мене. Моя душа сповнилася б ніжністю, якби я почув це з уст тієї Альбертини. Зрештою, чи знав я іншу Альбертину? Бути добрим до іншої людини і кохати її — це те, на чому так легко спіткнутися. Ми любимо усміх, погляд, плечі. Цього досить, і потім, у довгі години надії чи розпуки ми творимо цілу особу, творимо її характер. А коли згодом спілкуємося з нашою коханою, ми вже нездатні, навіть перед лицем найжахливішої дійсності, позбавити її цього характеру, цієї натури люблячої нас жінки, як не можемо на старість позбавити її цього погляду, цих плечей, того, що, як ми знаємо, мала вона замолоду. Я знов викликав у пам'яті голий погляд тієї Альбертини, добрий і спочутливий, її повні щічки, її шию з ядренистою шкірою. Я бачив образ мертвої, та як ця мертва жила, я міг легко зробити те, що напевно зробив би, якби вона, жива, була зі мною (і що я зробив би, якби ми мали спіткатися в тогосвітті) — я пробачив їй.

Хвили, які я пережив з тією Альбертиною, були для мене такі дорогі, що я боявся втратити бодай одну. Так як іноді рятують окрушини процвиндреного маєтку, я теж знаходив дрібнички, які здавалися мені втраченими назавше: якось зав'язуючи шалик ззаду, а не спереду, я згадав прогулянку, якої ніколи не згадував; Альбертина, поцілувавши мене, зав'язала мені шалик ззаду, щоб захистити моє горло від холоду. Ця звичайна прогулянка, оживлена у моїй пам'яті завдяки такому простому жестові, справила мені ту саму втіху, яку справляють повернуті нам старою служницею предмети домашнього вжитку, що належали близькій нам особі і для нас такі дорогі; моя туга здобула тепер нову поживу, і то тим більшу, що я про цей шалик і думати забув.

Тепер Альбертина, відпущена знову, полинула у свій політ; її супроводжували чоловіки, жінки. Вона жила в мені. Я усвідомлював, що це тривале кохання до Альбертини було на-чеїтінню почуття, яке я до неї живив, що воно відтворювало окремі

його частини й підлягало тим самим законам, що й реальне почуття, яке було посмертним відбиттям. Я відчував, що якби я чимось перебивав свої думки про Альбертину, і перебивок цих було немало, я б її розкохав; моя приятелька мені збайдужіла б, як збайдужіла бабуся. Надто довгий проміжок часу без думок про неї порушив би тяглість спогаду — цю основу життя, хоча трохи згодом ця тяглість може і відновитися. Чи ж не так само було з моїм коханням до Альбертини за її життя? Це кохання могло відродитися по впливі довгого часу, коли я вже давно і не згадував би про неї. Мої спогади підлягали тим самим законам, я не переносив довгих перерв, бо моя пам'ять, подібно до північного сьйва, відбивала після Альбертиної смерті почуття, яке я до неї живив тоді, і було нібито тінню мого кохання.

Іноді моя журба набирала таких форм, що я її не розпізнавав; я прагнув великою кохання, хотів знайти людину, яка жила б зі мною, це здавалося мені знаком, що я розлюбив Альбертину, а насправді це був доказ, що я все ще її кохав; отож прагнення великого кохання було близьке бажанню цілувати Альбертинині повні щічки, частині моєї жури. Лише забувши її, я міг би сказати, що без кохання живеться поміркованіше, спокійніше. Жаль після втрати Альбертини будив у мені потребу знайти собі сестру, а сам жаль ставав незбутнім. І в міру того як мій жаль за Альбертиною слабнув би, потреба мати сестру, що становила тільки його несвідомий вираз, тратила б на силі. А проте ці два сліди мого кохання стиралися нерівномірно. Вряди-годи я ладен був одружитися, оскільки перше прагнення відступало в тінь, зате друге залишалося в силі. І навпаки, коли згодом мої ревниві спогади тьмяніли, до серця нараз припливала ніжність до Альбертини, тоді, думаючи про мої захоплення іншими жінками, я казав собі, що вона зрозуміла б їх і не осуджувала; якби не її збочення, захоплень цих і не було б. Інколи ревності спалахували в мені, коли я не згадував про Альбертину, хоча я ревнував тоді до неї. Мені здавалося, що в такий спосіб я реагував на звістку про новий роман Андре. Але Андре була для мене тільки псевдонімом, посередником, контактом для непрямого зв'язку з Альбертиною. Так уві сні ми наділяємо іншими рцрами, іншим іменем людину, яку ми знаємо як облуплену. Отож-бо, попри припливи й відпливи, які порушували в окремих випадках загальне правило, почуття, що в мене залишалося до Альбертини, згасало легше, ніж пам'ять про його першопричину. Зрештою, не тільки почуття, а й враження. Різняючись цим від Сванна, який, почавши байдужіти до Одетти, не потрапив навіть відтворити враження свого кохання, я відчував, що минувшина ще жива, єдино тільки це історія іншої людини; моє я, ніби розполовинене, вгорі було тверде і захололе, тоді як низ розпалювався щоразу, коли якась іскра відкривала шлях давньому струмові, навіть як мій розум геть утратив здатність уявляти собі Альбертину. І жоден її образ не всипав мене морозом, не витискав сліз із моїх очей, як холодний вітер, розгойдуючи у Бальбеку рожеві яблуні. Я запитував себе, чи не зумовлюється цей повторний біль чисто патологічними причинами і чи не було те, що я вважав за відродження спогаду і останній період любови, початком серцевої хвороби?

За деяких недуг бувають побічні симптоми, які хворий схильний приписувати самій

хворобі. Коли вони зникають, він дивується, що одужує не так швидко, як сподівався. Так було з моєю гризотою — "ускладненням", викликаним листами Еме про душеву і про пралю. Але якби мене тоді відвідав цілитель душі, він констатував би, що сама моя душа почувається незле. Безперечно, в мені, як у людині чи в одній з тих амфібій, занурених воднораз і в минувшину, і в сьогодення, завжди існувала суперечність між живим спогадом про Альбертину і усвідомленням, що вона мертва. Проте ця суперечність була ніби навиворіт тому, чим була раніше. Думка про Альбертину померла, думка, що попервах з таким шалом стикалася з моїм уявленням, що вона жива, аж я мусив тікати від неї, як тікають діти перед котючою хвилею, ця думка про її смерть, ненастанно бухаючи в мене, зрештою відвоювала те саме місце, де ще недавно домувала думка про її життя. Хоч я не здавав собі з цього справи, нині думка про смерть, а не спогад про її життя, заповнювала переважну частину моїх підсвідомих роздумів так, що як я їх уривав, аби подумати про себе; мене дивувало, як у перші дні, не те, що Альбертина, така жива для мене, могла зійти з цього світу, а те, що, закінчивши свою земну путь, мертва, зосталася такою живою в мені. Збудований з тісно підігнаних між собою спогадів чорний тунель, у якому моя думка надто довго перебувала в задумі щоб помічати його, раптом уривався сонячною прогалиною серед усміхненого і блакитного всесвіту, де Альбертина була вже тільки спомином, байдужим і урочим. Чи саме ця і є справжньою, питав я себе, а чи та, яку я так довго бачив у тунельній пітьмі і вважав її за єдину реальність? Персонаж, яким я був ще недавно і який жив лише очікуванням хвилини, коли Альбертина прийде віддати йому на добраніч і поцілувати його, буцімто розмножився і став тільки незначним, напівобідраним моїм я, і ніби розквітла квітка, я відчував, як мене омолоджує свіжість облетілих пелюсток. Зрештою, ці короткі прозріння допомогли ще більше усвідомити мені моє кохання до Альбертини, бо всі довготривалі ідеї потребують для свого утвердження опозиції. Наприклад, ті, хто пережив війну 1870 року, розповідають, що думка про війну здалася їм урешті природною, і не тим, що вони мало думали про війну, а тим, що думали про неї безперервно. І щоб зрозуміти, яка це дивна і значна подія — війна, вони мусили відриватися від свого постійного наслання, мали забути на хвилю, що війна триває, опинитися в становищі, в* якому вони жили до її початку, аж врешті на раптовій прогалині тепер уже виразно поставала потворна реальність, яку вони віддавна перестали помічати, бо нічого, окрім неї, не бачили.

Якби різні спогади про Альбертину відступали не окремими загонами, а всі разом, водночас, єдиним фронтом, по всіх окопах моєї пам'яті, а думки про зради зникали разом зі спогадами про її милощі, — забуття принесло б мені полегшу.

Але все відбувалося інакше. Ніби під час прибою, що час від часу накопчується на узбережжя, мене опосідала та чи інша підозра, коли її ніжний образ був уже задалеко, аби зцілити мене своїм бальзамом. Від зрад я чимало настраждався, бо якщо вони сталися давно, для мене вони не були давніми; а проте я менше страждав, коли вони старішали, тобто коли я не так яскраво їх собі уявляв, бо віддалення чогось пропорційне візуальній силі пам'яті, яка дивиться з реальної відстані минулих днів; у

той самий спосіб сон останньої ночі у своїй туманності й нечіткості може нам здатися давнішим, ніж подія, що трапилася хтозна коли. Хоча думка про Альбертинину смерть ще робила в мені поступ, відчуття, що вона живе, повертаючись припливом, якщо не втишувало цього процесу, то в кожному разі його затримувало і "робило постійним. І тепер я здавав собі справу, що в той період (звичайно, я не враховував годин, які вона провела ув'язнена в моїм домі і які, дозволяючи мені терпіти її вибрики, тоді майже байдужі для мене, бо я знав, що вона їх тоді не допускалася, стали одним великим доказом її невинності) я катувався, виношуючи думку, теж нову для мене, думку про її смерть (досі я щоразу опирався на уявлення Альбертини живою), ця думка, хоч і нестерпна для мене, поступово опанувала мою свідомість, витісняючи з неї образ Альбертини невинної, — то була думка про Альбертинину вину. Коли я думав, що сумніваюся в ній, насправді я їй вірив; так само я прийняв тепер за основу певність, — часто спростовувану, як і те, чого я раніше був певен, — у її провинності, хоча мені все ще здавалося, що я в ній не переконаний. Мені довелося чимало натерпітися тоді, але я розумів, що інакше й бути не могло. Зцілитися від муки можна лише під умовою, що ти знаєш по чому ківш лиха. Оберігаючи Альбертину від усіляких контактів, переконуючи себе, що вона невинна, а потім опираючись на думку, що вона жива, я лише відволікав годину uzдоровлення, оскільки дляв час, відміряний для кінцевого попереднього страждання. При цьому я знав, що коли набуде сили звичка, вона потрактує ці думки про Альбертинину провинність згідно з тими законами, які я вже перевірів протягом мого життя. Подібно до того як ім'я Германтів утратило своє значення і чар шляху, облямованого водяними лілеями, а також вітража з Жільбером Лихим, як Альбертинина присутність не була вже блакитною хвилястістю морської гладіні, як імена Сванна, ліфтера, принцеси Германтської і багато інших перестали значити для мене те, що раніше (цей чар і це значення залишило в мені одне просте слово, досить вимовне для них, аби воно могло жити саме), і як той, хто вводить у курс справ служника і за кілька тижнів, домігшись свого, може йти собі, так болісна думка про Альбертинину провинність була витіснена з мене звичкою. Зрештою, два спільники звички допомагають їй, тиснучи з двох флангів водночас. Стаючи правдоподібнішою, звичнішою, думка про вину моєї приятельки буде й не такою болісною. З другого боку, стаючи не такою болісною, вона буде й не такою відпорною на заперечення, побудовані на певності цієї провини і підказані моєму розумові єдино страхом перед надмірним стражданням; вони відпадуть один по одному, і я, побиваючи одне міркування другим, дуже швидко перейду від певності в Альбертининій невинності до певності в її провинності. Я мусив жити з думкою про її смерть, з думкою про її гріхи, аби зуміти з цими думками зжитися, тобто забути їх і врешті забути саму Альбертину.

Але до цього я ще не дійшов. Часом моя пам'ять, просвітлена якоюсь інтелектуальною заохотою, коли, наприклад, я читав книжку, повертала мій смуток; часом, навпаки; смуток, викликаний, скажімо, задушливою атмосферою передгроззя, піднімав вище, до світла, якийсь спомин про наше кохання. Зрештою, навороти мого почуття до померлої Альбертини могли відбуватися між проміжками байдужості,

заповненими іншими захопленнями; довгий такий період у Бальбеку почався з невдалої спроби поцілунку, після якого я залицявся до ду-кині Германтської, Андре і панни де Стермар'ї; любов до Альбертини вернулася, коли ми стали зустрічатися з нею частіше. Нині різні справи відривали мене від неї, цим разом неживої, і я до неї байдужів. Але для мене вона все ще жила. І навіть пізніше, коли я вже не так її кохав, це почуття залишилося для мене з тих/які швидко стомлюють, але оживають після перепочинку. Я вганяв за якоюсь живою жінкою, потім за другою, але зрештою повертався до моєї померлої. Бувало, що в най-глухіших закомарках моєї душі, коли я вже не міг виразно уявити Альбертинин образ, якесь випадкове слово нагло викликало болісну реакцію, зовсім, як мені здавалося, неможливу, схожу на агонію в людей, коли мозок уже не функціонує і члени скорочуються лише від уколу голкою. Колись протягом довгого часу ці збудження траплялися так рідко, що я шукав приводу для гризот, для нападів заздрощів, аби перенестися в минулі дні і чіткіше їх пригадати. Туга за жінкою — це не що інше, як воскресле кохання, і вже через це підлягає тим самим законам, і сила моєї туги зростала під впливом тих самих чинників, що й любов до Альбертини за її життя; у перших шерегах цих чинників завше були заздрощі та страждання. Але ці нагоди найчастіше виникали незалежно від мене, бо хвороби і війни можуть тривати куди довше, ніж гадає найпередбачливіша мудрість, і так приголомшували мене, що я більше думав, як уберегтися від болящів, аніж шукати в них спогадів.

Зрештою, слово не мало навіть потреби, як Шомон, у зв'язку з певними підозрами (навіть однакового складу у двох різних словах мені було досить, як електрикові, здатному скористатися найменшим кавалком провідника, аби відновити контакт між Альбертиною і моїм серцем), щоб їх знову розбудити, зробитися умовним гаслом, магічним Сезамом, що відчиняє вхід до минувшини, вже нами занедбаної, бо ми, надивившись на неї, перестали нею володіти; ми були нею применшені та гадали, що через цю ампутацію наша особистість змінила свою форму, — так геометрична фігура, втрачаючи якийсь кут, позбувається однієї зі своїх сторін. Деяких фраз, наприклад, якщо вони містили назву вулиці, дороги, де могла раніше опинитися Альбертина, було досить, щоб змусити потенційну, безпредметну ревність шукати для свого втілення тіла, місця, матеріальної прив'язки, уконкретнення. Часто траплялися зі мною уві сні ці "репризи", ці да-капо^[3]сновидіння, перегортаючи одним замахом чимало сторінок пам'яті, чимало аркушків календаря, і вели мене назад, змушували відступити до якогось болісного і давнього враження, яке віддавна було заступлене якимось іншим, аж раптом ставало сьогодинішнім. Звичайно, воно супроводжувалося мізансценою, незграбною, але захопливою; вона вводила мене в оману, вона показувала, давала чути видовисько, яке віднині датувалося цією ніччю. Зрештою, в історії кохання та його борюканні з забуттям хіба сон не відіграє ролі важливішої, ніж ява, якщо він нехтує поділ часу на безконечно дрібні відтинки, затушовує переходи, стирає різкі контрасти, в одну мить знищує роботу втішання, так старанно тканого протягом дня, і влаштовує нам уночі, під умовою, що ми більше її не побачимо, зустріч із тією, яку ми врешті

забули? Хай би там що казали, уві сні може легко скластися враження, що ці події цілком реальні. Протиставити цьому враженню ми могли б єдино докази, почерпнуті з нашого досвіду наяву, в певний момент проте прихованого від нас. Оть чому це неправдоподібне життя видається нам правдою. Іноді через хибу внутрішнього освітлення, яке псувало видовище, мої спогади, добре зрежи-совані, створювали ілюзію життя; я справді думав, що в мене побачення з Альбертиною, що я її розшукаю, але не міг ступити до неї ані кроку, вимовити слова, які мені хотілося сказати їй, запалити згаслий посвітач; безвладдя, що скувало мене уві сні, було тільки нерухомістю, німотою і сліпотою сплячого; щось подібне ми бачимо під час невдалої роботи магічного ліхтаря, коли велика тінь, яка має бути схована, застує персонажів на екрані — то тінь самого ліхтаря або оператора. Іноді Альбертина, являючись мені уві сні, хотіла ще раз поїхати від мене, але її рішучість мене не зворушувала. Це було "тому, що моя пам'ять пропускала в морок сну промінь світла; тим, що позбавляло всі її вчинки і майбутній від'їзд будь-якої ваги, було усвідомлення, що Альбертина померла. Але часто та сама думка, навіть ще виразніша, поєднувалася, зовсім не підважуючи його, з враженням, що вона проте жива. Я розмовляв з Альбертиною, а в цей час у глибині кімнати ходила моя бабуся. Частина її підборіддя розкришилася, як звітрілий мармур, однак я не бачив у цьому нічого дивного. Я казав Альбертині, що мені хочеться розпитати її про бальбецькі душові та про туренську прачку, але я відкладав це на потім, бо ми мали у своєму розпорядженні багато часу і нічого вже не підганяло нас. Альбертина запевняла мене, що не робила нічого поганого і що попереднього дня тільки поцілувала в уста мадемуазель Вентейль. "Як? Хіба вона тут?" — "Тут, я мушу навіть покинути вас самого, бо мені пора її відвідати". Відтоді, як Альбертина померла, вона перестала бути моєю полонянкою, як ув останні дні свого життя, і її візита до мадемуазель Вен-тейль мене стурбувала. Але я не подав їй навіски. Альберти-на зізналася, що вона тільки поцілувала її, але, мабуть, знову брехала, як тоді, коли заперечувала все. Очевидно, вона не вдовольниться поцілунком. З певного погляду даремно я нер-вувався: кажуть, що померлі нічого не відчують, нічого не роблять. Так кажуть, а проте моя покійна бабуся живе вже багато років і ось зараз ходить по кімнаті. І, безперечно, після пробудження думка про те, що померла живе й далі, має здатися несусвітенною, незбагненною. Але вона вже стільки разів спадала мені в години безумства, яким є наші сні, що я до нього врешті звик; про сні, якщо вони повторюються, можна довго пам'ятати. Я думаю, що трохи краще, ніж інші, розуміє свої слова, навіть якщо він нині здоровий і при глузді, — той, хто, бажаючи переконати одвідувачів божевільні, що він, усупереч твердженню лікаря, не божевільний, просив порівняти своє душевне здоров'я з безумними химерами кожного пацієнта, а потім волав: "Адже ви не визнали за біснуватого того, хто нічим не різниться від решти, так ось, він — божевільний, має себе за Ісуса Христа, а це ж безглуздя, бо Ісус Христос — це я!" Коли я прокидався, мене потім довго катував поцілунок, про який мовила мені Альбертина, сказані нею слова довго бриніли у моїх вухах. І справді, я міг це чути своїми вухами, бо ці слова вимовляв я сам. Цілісінький день я вів із нею розмову, задавав їй питання, вибачав,

спокутував те, що забув, хоч мені й хотілося сказати їй за життя. Аж це я жахався на думку, що істота, викликана моєю пам'яттю, моя нинішня співрозмовниця, зійшла зі світу, що розсипалися ті частини обличчя, які тільки уперта воля до життя, нині вже знищена, єднала в людську індивідуальність. Іноді, після невиспаної ночі, прочунавшись, я відчував, як вітер у мені переліг; він віяв холодним і неугавним подмухом з іншого боку минувшини, приносячи мені бій далеких дзигарів і свистки від'їздів — те, чого я звичайно не чув. Я пробував узяти до рук книжку. Я читав мій улюблений Берґоттів роман. Симпатичні його герої мені дуже подобалися, й одразу, опанований авторовим чаром, я вже хотів, щоб недобра жінка була покарана, ніби вона скривдила саме мене; коли молодята були щасливі, на очах у мене бриніли сльози. "Але ж у такому разі, — вигукував я розпачливо, — з того, якої ваги я надаю Альбертиним учинкам, аж ніяк не випливає, що вона істота реальна, незнищенна, що я колись зустрінуся на небі з подібною до неї, якщо таке співчуття, таку тривогу, таку радість викликають у мене пригоди та їхнє щасливе завершення особи, яка існувала тільки в Берґоттовій уяві, якої я ніколи не бачив і подобу якої я можу собі малювати як заманеться!" Крім того, в цьому романі були заласні дівчата, любовні листи, безлюдні алеї, де сходяться закохані. Це мені нагадувало, що можна кохатися таємно, будило мої ревності, наче Альбертина могла ще ходити цими безлюдними алеями. І ще там мовилося про одного чоловіка, що через п'ятдесят років віднаходить жінку, яку кохав замолоду, не впізнає її та нудиться в її товаристві. І це мені нагадало, що кохання не довговічне, і хвилювало так, ніби я мав порвати з Альбертиною, а потім спіткати її вже збайдужілим стариганом. Якщо я позирав на мапу Франції, мій зляканий погляд намагався обминути Турень, аби не мучитися ревностями і не журитися, Нормандію, де виднілися принаймні Бальбек і Донсьєр, між якими стелилися для мене всі дороги, не раз переміряні нами вкупі. Серед інших назв французьких міст і сіл були ще й такі, що вирізнялися не лише візуально, а ще й сприймалися на слух, але назва Тур видавалася створеною інакше: не з матеріяльних образів, а з отруйних речовин, і зараз же атакувала моє серце, прискорюючи його биття і викликаючи його щем. І якщо ця сила поширювалася навіть на деякі назви, через це відмінні від інших, чи міг я, озираючись на себе і спиняючи свій погляд на Альбертині, дивуватися, що ця сила, невідпорна у своєму впливові на мене і здатна діяти через кожну іншу жінку, була сплетом і сплавом снів, пожадань, звичок, ніжності, з вкрапленням у них упереміжку ще й боleshів та розкошів? І це тривало після її смерті, бо пам'ять може підтримувати реальне життя, наділене духовністю. Я згадав, як Альбертина, виходячи з вагона, казала, що їй охота поїхати до Сен-Мартен-Убраного, я бачив її і в давніші дні, коли вона натягала на голову поло; я шукав шляхів до щастя і, женучи ними, казав: "Ми могли б разом махнути аж до Кемперле, аж до Пон-Авена". Не було такої станції в околиці Бальбека, де мені не ввижалася б Альбертина, отож ця земля, ніби якийсь зацілілий мітологічний край, озивалася до мене живими і жорстокими легендами, і те, що сталося після нашого кохання, вкрило їх сивиною, чаром і забуттям. Ох, який важкий буде мій сон, якщо мені випаде знову лягти в моє бальбецьке ліжко! Довкола його мідяної рами, як

довкола нерухомої вісі чи нерухомого стержня, оберталося моє життя, вбираючи в себе веселі балачки з бабусею, жах її конання, Альбертинині милощі, відкриття її збочення; потім починалося все спочатку і, дивлячись на засклені книжкові шафи, де відбивалося море, я знав, що Альбертина в це нове життя не ввійде! Чи не був цей бальбецький готель єдиною декорацією провінційного театру, де багато років ставлено різні п'єси, комедії, трагедії, віршовані драми, — готель, який сягає ген-ген у моє минуле і все ще демонструє у своїх стінах нові періоди мого життя? А що тільки одна частина залишалася незмінна — стіни, книжкові шафи, люстро — в цій новій добі мого життя, я краще розумів, що в його цілості змінилася тільки решта, тобто, я, і завдяки цьому я мав відчуття, якого не знають діти: у своєму песимістичному оптимізмі вони вірять, що таємниці життя, любови, смерті їм неприступні, що вони в них не беруть участі. Аж це ти з болісною гордістю зауважуєш, що людина в міру плину літ зростається зі своїм життям.

Я пробував читати газети. Читання часописів було для мене морокою та ще й небезпечною морокою. Адже з кожної нашої думки, ніби на розпутті серед лісу, виходить стільки шляхів, що в ту хвилю, коли найменше того чекаєш, опиняєшся перед новим спогадом. Назва мелодії Форе "Таємниця" привів мене до "Таємниці короля" дука де Бройля, ім'я Бройля до імени Шомон. Але слова "Велика П'ятниця" нагадували мені про Голгофу, Голгофа — про походження цього слова, здається, від латинського Сабія тою, від Шомона. Хай би якою дорогою я діставався до Шомона, однак зазнавав такого страшного струсу, що від цієї миті більше думав, як уберегтися від страждання, ніж шукати в ньому спогаду. Через кілька секунд після удару свідомість, рухаючись, ніби відлуння грому, з меншою швидкістю, підказала його причину. Шомон нагадав мені про Бют-Шомон, де, за твердженням пані Бонтан, Андре часто гуляла з Альбертиною, хоча Альбертина запевняла, що не була там ні разу. Починаючи від певного віку, наші спогади так переплітаються між собою, що річ, про яку ми думаємо, або книжка, яку читаємо, не мають уже жодного значення. У все ми вкладаємо частку самих себе, все плідне, все небезпечне, у рекламі мила ми можемо зробити такі цінні відкриття, як у Паскалевих "Думках".

Запевне історія з Бют-Шомон, яка свого часу здавалася мені дріб'язковою, була як доказ оскарження проти Альберти-ни не такий вагомий, не такий вирішальний, як історія з душевою і пралею. Але насамперед спогад, який постає перед нами мимоволі, знаходять у нас могутню силу уяви, тобто тоді, коли ми здатні страждати, бо ця сила була нами вже частково витрачена на те, щоб свідомо викликати якийсь спогад. Окрім того, ці дві жінки (лазниця і пралєя) завше жили, хоча й затемнені, в моїй пам'яті, ніби меблі у півсутіні коридору, яких нам не видно і які ми якось обходимо. Я встиг до них призвичаїтися. А ось про Бют-Шомон я давно вже не згадував, як про Альбертинин погляд у дзеркало бальбецького казино, ні про таємниче запізнення, 'коли я так довго чекав її після вечора у Германтів. Усі ті епізоди її життя залишилися поза моїм серцем, а мені хотілося їх пізнати і ввібрати, хотілося прилучити до нього, аби там зійшлися приємніші спогади про іншу Альбертину, внутрішню і справді тільки мою. Коли я

піднімав важку заслону звички (звички тупої, яка все життя приховує від нас цілий світ і серед глупої ночі, не змінюючи етикеток, підсовує нам замість найгостріших і найнебезпечніших трутизн життя щось вижевлене і прісне), вони верталися до мене, як першого дня, приносячи свіжу, пікантну новину щойно розпочатого сезону, зміну в розкладі наших щоденних занять, які і в утіхах, коли ми сідаємо до екіпажа першого погідного весняного дня або покидаємо дім до схід сонця, і змушували відчувати у найпростіших наших діях ясну екзальтацію, надаючи цій великій хвилині вартості більшої, ніж усім разом узятим попереднім дням нашого життя. Минулі дні поволі заша-ровують ті, яким передували, проте самі теж по черзі зникають за своїми наступниками. Але кожен такий день застається в нас, як у величезній книгозбірні, де зберігаються примірники старовинних книжок, про які ніхто не запитує. Іноді один із них впливає з прозорих глибин доби на поверхню, розго-щується в нас розлого, і тоді в одну мить імена знову набувають свого колишнього значення, люди — свого давнього обличчя, а ми відзискуємо нашу давню душу, і перед нами постають з не гострим, терпенним боєм, бо біль скоро минеться, покинуті нерозв'язними проблеми, над якими ми колись сушили собі голову. Наше я складається з поступово нашарованих душевних станів. Проте це нашарування не вічне, як стратифікація гірського пасма. Постійне зрушення земної кори одслонює на поверхні давні шари. Я знову бачу себе після вечора у принцеси Германтської в чеканні на Альбертинине повернення. Що вона робила вночі? Чи зрадила мене? З ким? Викриття Єме, навіть якби я їм пойняв віри, не зменшили б моєї draжливої, болісної цікавості цих питань, ніби в кожній новій Альбертині, в кожному новому спогаді чаїлася особлива проблема ревнощів, до якої розв'язання інших не надавалося.

Мені хотілося довідатися не тільки те, з якою жінкою вона зночувала ніч, а й яку це їй дало втіху, що в ній тоді відбувалося. Франсуаза у Бальбеку ходила не раз по неї, розповідала, що та часто вихилялася у вікно, стурбовано і пильно вдивлялася, ніби когось чекаючи. Припустімо, я знав би, що вона чекала Андре. Але в якому настрої вона її чекала схованому за стурбованим, пильним поглядом? Що значило для Альберти-ни це захоплення? Яке місце займало воно в її думках? Пам'ятаю власне хвилювання щоразу, коли помічав дівчину, яка мені подобалася (бувало, зрештою, я зовсім її не бачив, а тільки чув розмови про неї*), пам'ятаю, як намагався виглядати гарним, як козирився, як вкривався циганським потом, — щоб замучити себе, досить було уявити це саме розкішне хвилювання в Альбертини, ніби від приладу, про винахід якого мріяла моя тітка Леонія, коли лікар скептично поставився до її хворощів: такий прилад завдавав би лікарям на науку всіх тих страждань, яких зазнають пацієнти. Я вже починав катуватися, коли казав собі, що проти цих захоплень поважні розмови зі мною про Стендаля та Віктора Гюґо нудили Альбертину, і коли я зрозумів, що її серце горнулося до інших, віддалялося від мене і знаходило щастя деінде. Але сам факт, що це пожадання було для неї важливим і не дуже доступним, не пояснював мені, чим він був якісно і, головне, як вона називала сама собі. У фізичних стражданнях ми, принаймні, не маємо змоги обирати собі біль. Нам його встановлює і накидає сама

хвороба. Зате в ревнощах нам випадає випробувати різні відміни і розміри страждань, перш ніж зупинитися на тому, яке, на нашу думку, найбільше нам підходить. І що може бути дошкульніше в такій муці, ніж відчувати, що кохана людина зазнає розкошів з особами протилежної нам статі, даючи їй такі відчуття, яких ми дати не можемо, чи які, принаймні, своєю конфігурацією, змістом і характером становлять щось таке, що на нас зовсім не скидається! Ох, чому ж Альбертина не покохала Робера де Сен-Лу! Може, я б не так катувався.

Індивідуальна вражливість кожної людини нам, звичайно, невідома, але зазвичай ми не усвідомлюємо цього, бо нам це байдуже. Щодо Альбертини, то все моє нещастя чи щастя залежало від того, яка була її вражливість; я здавав собі справу, що я цього не знаю, і те, що я цього не знав, уже мені боліло. Проте мені ввижалося, що я бачу, а пізніше, що чую неznані мені прагнення, розкоші, яких вона зазнавала. Мені примарилось, що я побачив їх, коли одного дня, через якийсь час по її смерті, до мене прийшла Андре. Вперше вона видалася мені гарною; я сказав собі, що Альбертині напевно подобалося її кучеряве волосся, її темні підведені очі; в цьому всьому матеріялізувалося для мене те, що сповнювало любовні марення моєї приятельки, що ввижалося їй того дня, коли вона так раптово вирішила виїхати з Бальбека. Як на чорну, загадкову квітку, принесену мені від померлої з могили, де сам би я її не знайшов, дивився на несподівану ексгумацію безцінної реліквії і бачив перед собою втілену в Андре Альбертинену Жагу, так само як Венера була Юпітеровою Жагою. Андре говорила про Альбертину з жалем, але я одразу відчув, що ця втрата її не гнітила. Втративши її з волі вищої сили, вона швидко змирилася з остаточною розлукою, якої я не посмів би домагатися, якби Альбертина була жива, так я боявся з боку Андре відмови. Це розстання вона перенесла нібито спокійно, проте воно сталося тоді, коли я вже не міг цим скористатися. Андре віддала мені Альбертину, але позбавлену для мене не тільки життя, а й частково і своєї минулої реальності, з чого я виснував, що Альбертина не була необхідною, єдиною для Андре, бо Андре могла заступити її іншими.

За Альбертининого життя я не зважився розпитувати в Андре про характер їхньої приязні, а також їхніх взаємин із приятелькою пані Вентейль, оскільки не був певен, що Андре не переповість нашу розмову Альбертині. А тепер такий допит, навіть якби нічого й не з'ясував, був, принаймні, безпечний. Я забалакав з Андре не запитальним тоном, а так, ніби вже давно про це чув, — може, від Альбертини, — про її, Андре, охочість до жінок і про стосунки з мадемуазель Вентейль. Вона призналася до всього залюбки, усміхаючись. Це визнання наводило мене на страшні висновки: передусім тому, що Андре, приязна, кокетлива у Бальбеку з молодиками, не могла будити ні в кого підозри про її нахили, від яких вона не відхрещувалася, отожд-бо, відкриваючи цю нову Андре, я мав право думати, що Альбертина призналася б так само легко кожному іншому, крім мене, бо вгадувала мої ревнощі. З другого боку, оскільки Андре була Альбертинина найближча подруга, ради якої вона, мабуть, повернулася з Бальбека, і оскільки вона не крилася нині зі своїми нахилами, напрошувався висновок, що обидві

підтримували між собою любовні стосунки. Але достоту як при чужій людині ми не осмілюємося розглядати отриманий від неї подарунок і розпаковуємо його лише після того, як вона піде, так і я під час цих відвідин не замикався в собі, щоби вивчити біль, на який страждали через Андре мої фізичні послугачі — нерви, серце, — я намагався опанувати себе, бо так був поведений; не кліпнувши оком, я провадив з молодою дівчиною світську розмову і не дослухався, що там у мене на душі. Особливо прикро мені зробилося, коли я почув, як вона, мовлячи про Альбертину, сказала: "О так, вона дуже любила прогулянки в долині Шеврез". Я мав таке відчуття, ніби в млистому, примарному світі, де гуляли Альбертина й Андре, Андре з диявольського наусту вписала щойно в Божий світотвір цю кляту долину. Я відчував, що Андре ладна розповісти мені про все, що у них було з Альбертиною, і силкувався — з грічності, з розрахунку, з почуття самолюбства, вдячності, — бути з нею ширішим, тоді як простір, на якому я ще міг бачити Альбертинину невинність, звужувався з кожною хвилиною. Мені здавалося, що, попри всі мої зусилля, я нагадую закоцюбле звірятко, над яким круженняє, заточуючи все вужчі кола, коршак, паралізуючи мене поглядом і не поспішаючи, бо знає, що вхопить свою здобич коли схоче і що їй не втекти. Проте я поводився з нею з тими рештками гумору, без-церемонності і спокою, які залишаються в тих, хто хоче вдавати, ніби не боїться гіпнозу, і сказав буцімто між іншим: "Я ніколи про це з вами не говорив з обави вас розгнівити, але нині, коли нам так приємно побалакати про неї, я можу вам признатися, що я давно вже знав про ваші стосунки такого роду. До речі, вас це втішить, хоча ви, напевно, знаєте: Альбертина вас обожнювала". Потім додав, що мені було б дуже цікаво поглянути, як вона це робить (апе не на ті її пестощі, які при мені могли б її збентежити) з Альбертининими подругами, що мають ті самі уподобання, і назвав Розамунду, Бертю, а також усіх інших. "Не кажучи вже про те, що я за все золото світу не робила б цього при вас, — відповіла Андре, — не думаю, щоб котрась із названих вами дівчат мала ці уподобання". Мимоволі підступаючи до потвори, яка мене зачарувала, я відмовив: "Не станете ж ви мене переконувати, що з усього вашого грона це робило тільки двоє з вас?" — "Та ж я цього з Альбертиною ніколи не робила". — "Дороженька моя, чому ви так відмагаєтеся від того, що я знаю щонайменше три роки? Сам я в цьому не бачу нічого поганого, навпаки'. Отож щодо вечора, коли їй так кортіло піти наступного дня з вами до пані Вердюрен, то, може, ви пригадаєте..." Аж це я побачив, як ув очах Андре, гострих, наче клейноди, які ювеліри не люблять оправляти через їхню шпичастість, майнуло збентеження, — так позирає в щілину завіси на глядачів якийсь актор перед виставою й одразу задкує, аби його не зауважили. Неспокійний блиск одразу згас, Андре заспокоїлася, але я вже знав, що зараз піде гра в піддавки. Тут я піймав свій відбиток у дзеркалі; я був вражений схожістю між мною та Андре. Якби я давно не перестав голити вуса і мав над верхньою губою лише синясту тінь, схожість була б майже повна. Може, тоді в Бальбеку Альбертина побачила мене підвусним хлопцем і її раптом нездоланно потягло повернутися до Парижа. "Але ж я не можу волочити на неї пеню лише тому, що ви за це не картаєте. Присягаюся, що я ніколи нічого такого не робила з

Альбертиною, і певна, що це було б їй огидно. Люди, від яких ви це чули, брехали вам, може, вони мали з цього якийсь зиск", — сказала вона, дивлячись на мене запитально і недовірливо. "Щож, хай буде так, якщо ви не хочете признатися", — озвався я, аби не виглядало, що я не хочу наводити доказ, якого не маю. Однак я ніби знічев'я згадав про всяк випадок Бют-Шомон. "Я могла бувати з Альбертиною в Бют-Шомоні, але хіба це якийсь зелений затишок із поганою славою?" Я спитав, чи не могла б вона побалакати з Жізеллю, яка колись водилася з Альбертиною. Проте Андре відповіла, що потому як Жізель їй напаскудила, звертатися до неї за послугою єдине, чого вона ніколи не зробить, навіть для мене. "Якщо ви її побачите, — додала вона, — то не передавайте їй, як я про неї висловилася. Я не хочу нажити собі ворога. Зрештою вона знає, що я думаю про неї, але я завше волю з нею не дуже заїдатися, щоб заново потім не миритися. Поза тим вона небезпечна. Розумієте, коли тиждень тому мені потрапив на очі лист, де вона так підступно набрехала, то навіть найшляхетніші вчинки не змажуть цього враження". Отож, якщо Андре мала такі сильні уподобання, що навіть їх не приховувала, а з другого боку, тішилася щирою Альбертиною дружбаю, — бо саме так було, — і, попри те, не мала з нею тілесних стосунків і ніколи не чула про подібні нахили своєї приятельки, це означало, що Альбертина ніколи їх не мала, як не мала ні з ким іншим таких взаємин, бо якби мала, то мала б передусім із Андре. Після того, як вона пішла, я помітив, що її рішуча заява заспокоїла мене. Але, може, Андре вважала за свою повинність шанувати вмерлу, пам'ять про яку була в ній ще жива, повинність спростовувати такі поголоски, про що її Альбертина напевно просила за життя.

Я так часто намагався уявити собі Альбертинині розкоші, що одного разу мені привиділося, ніби я їх побачив, коли розглядав Андре, а іншим разом мені здалося, що я їх почув. Я привів до дому розпусти двох молодих праль з одної дільниці, куди часто ходила Альбертгіна. Під милощами однієї з них у другій вихоплювалися звуки, які я спершу не міг визначити, адже ми не розуміємо, що то за незвичний звук, що передає відчуття, якого ми ніколи не спізнавали. Якщо чуєш його з сусіднього покою, нічого не бачучи, можна взяти за вибух реготу зойк болю, який виривається у хворого, оперованого без наркозу; а коли ми чуємо матір, яка саме дізналася про смерть свого дитятка, нам так само важко буде перекласти цей звук, не відаючи в чому річ, на людську мову, наче рик якогось звіра чи бренькіт арфи. Треба, щоб минув якийсь час, аби зрозуміти, що цей крик виражає в одному і другому випадку те, що ми — за аналогією наших власних відчуттів, зрештою, на них несхожих, — називаємо стражданням; так само допіру через кілька хвилин до мене дійшло, що почутий мною звук є вираженням того, що — теж за аналогією з мало схожими почуттями, знаними мені з досвіду, — ми називаємо насолодою; мусила вона бути сильною, щоб аж так розвогнити істоту, яка її зазнавала, і вирвати в неї незнайомий звук, який нібито супроводжує і коментує всі епізоди захопливої драми, що її переживала слабка жінка, бо драма розігрувалася за куртиною, навіки приховуючи від сторонніх поглядів те, що діється в найінтимніших тайнощах кожної людини. Жодна з цих двох малих не могла мене просвітити, вони не знали, хто така Альбертина.

Романісти часто пишуть у своїх передмовах, що, подорожуючи якимось краєм, вони спіткали когось, хто їм розповів про життя певної особи. Потім вони надають слово цьому приятелю, і його розповідь і є від дошки до дошки їхній роман. Так падуанський канонік розповів Стендалю життя Фабріціо дель Донго. Як би нам хотілося, коли ми кохаємося, тобто, коли життя іншої особи видається нам таємничим, знайти такого добре поінформованого оповідача! І, безперечно, він таки існує. Хіба ми самі не розповідаємо незворушно про життя тої чи іншої жінки нашому знайомому чи незнайомцеві, які й гадки не мали про її походеньки і зацікавлено слухають нас? Якщо я був тією людиною, яка говорила Блокові про принцесу Ґермантську, про пані Сванн, то був десь, може, й такий, хто зумів би розповісти мені про Альбертину. Звичайно, така людина завше існує, але ми її не здібаємо. Мені здавалося, що якби я міг знайти жінок, які її знали, я б вивідав усе до кінця. Хтось сторонній, певне, гадав би, що так її життя, як я, не знав ніхто. Хіба я не знав її найліпшої приятельки Андре? Ось так само люди уявляють, що приятель міністра мусить знати правду про деякі справи або не може бути вплутаний у судовий процес. Але єдино тільки цей приятель відає, що як він не намагався розмовляти про політику, міністр обмежувався загальниками і повторював новини, відомі з газет, а всі прохання про допомогу збував незмінним: "Тут я безсилий", з чого приятель робив висновок, що і сам він безсилий. Я казав собі: "От якби мені знайти таких і таких-то свідків!", але якби я справді їх знайшов, то навряд чи добув би від них більше, ніж від Андре, охоронниці таємниці, якої вона не хотіла видавати. Відрізняючись і тут від Сванна, який, облишивши ревнувати, перестав цікавитися, як Одетта проводила час із Форшвілем, я знаходив якийсь чар, навіть тому як ущухли ревності, у пошуках Альбертиної пралі, мешканців її дільниці, у відтворенні її життя, її інтриг. А що прагнення підбите завжди чимось, що нас уже почало чарувати раніше, то я шукав жінок у дільницях, де колись мешкала Альбертина,

— так само свого часу вабили мене Жільберта і дукиня Ґермантська. Навіть якщо я не міг від них нічого довідатися, я цікавився жінками її кола або середовища, де вона любила бувати, словом, жінками, наділеними для мене тією принадою, що нагадували її або сподобалися б їй. Нагадуючи мені чи то Альбертину, чи то тип жінки, до якого вона, безперечно, мала особливе уподобання, я переживав болісні почуття — ревність або жаль, які згодом, коли до мене вернувся спокій, змінилися цікавістю, не позбавленою втіхи. І серед цих останніх я звертав увагу насамперед на дівчат із простолюду, бо їхнє життя дуже різнилося від життя, яке знав я. Тільки по-думки ми можемо щось посідати, отож не володіє картиною той, хто повісив її у своїй їдальні, не розуміючи її, як не присвоїв він собі нічого з того краю, де мешкає, але не бачить його. А проте я піддавався ілюзії, що я володію Бальбеком, коли Альбертина одвідувала мене в Парижі і я обіймав її; тепер я вступав у контакт, зрештою поверховий і короткочасний, з її життям, з атмосферою ательє, з розмовами за прилавком, з душею чиншових халуп, де я цілував якусь робітницю. Андре та інші жінки, всі вони у зв'язку з Альбертиною, — подібно до того як раніше Альбертина існувала для мене у зв'язку з Бальбеком, — були для мене сурогатами втіх, взаємозамінними в низхідному порядку;

завдяки їм ми можемо обходитися без чогось, що вже нам недоступне, як от подорож до Бальбека, Альбертинине кохання, радощі (як похід до Дувра, щоб побачити Тиціана, який там висів давно, і знайти в цьому потіху, бо ми не можемо вибратися до Венеції), які, різнячись непомітними для ока відтінками, утворюють в нашому житті ніби шерех концентричних сфер, суміжних, гармонійних і за-никлих довкола первісної насолоди, яка задала тон, вилучала те, що з нею не поєднується, все вкрила одною барвою (як це сталося зі мною під час захоплення дукинею Германтською і Жільбертою). Андре та інші жінки були для моєї, — мабуть уже незбутньої, — туги за Альбертиною тим, чим одного вечора, коли я знав її тільки в лице, уявлялася мені зерниста і холодна сонячність винограду.

Пов'язані зі спогадом про моє кохання певні фізичні і соціальні особливості Альбертини, всупереч яким я її кохав, спрямовували мене нині в бік жінок, раніше зовсім мені байдужих — дрібноміщанських брюнеток. У мені частково почала відроджуватися та всесила жага, якої моя любов до Альбертини не могла втамувати, величезна хіть узнати життя, яку я відчував колись на бальбецьких шляхах, на паризьких вулицях, жага, яка завдала мені стільки муки, коли, гадаючи, що вона живе і в Альбертининому серці, я намагався приборкати її крила. Тепер, коли я міг зважати на її жагу, коли моя забаганка миттю будила думку про її забаганку, коли ці два великі жадання зливалися, мені хотілося, щоб ми віддавалися йому разом. Я казав собі: "Ця дівчина їй би сподобалася", але в ту ж мить, згадавши про неї та про її смерть, я хилився від смутку, не в змозі йти далі за своїм пожаданням. Як колись Ме-зеґлізья і Германтська сторони зродили в мені любов до села і я вже не міг захоплюватися красотою без старезної церкви, волошок і жовтцю, так моє кохання до Альбертини, пам'ятаючи про розкішну минувшину, змушувало мене шукати тільки один тип жінки; я знову, як перед початком цього кохання, відчував потребу в постатях, схожих на неї, щоб обмінюватися зі своїм спогадом, поступово витіснити його. Тепер мені було б важко бути в товаристві ясноволосої гордої дукині, бо вона не збудила б у мені жодного хвилювання, яке мало джерело в Альбертині, в моєму жаданні її, в моїй давній ревності до її почуття, в болю від її загибелі. Адже наші учування сильні в нас лише тоді, коли визволяють у нас ще й щось інше — почуття, яке не знаходить задоволення в розкошах, але яке підпрігається до пожадання, посилює його, змушує чіплятися за насолоду. А що Альбертинині почуття до жінок перестали мене гризти, ці жінки впливали з моєї минувшини, надавали їй характеру реальнішого, подібно як колись гострий жовтець, глід набували від комбрейських спогадів більшої реальності, ніж нові квіти. Навіть про Андре я вже не думав з серцем: "Альбертина її кохала", а навпаки, аби пояснити собі своє бажання, мовив розчулено: "Адже Альбертина її кохала!" Я розумів тепер удівців, про яких люди кажуть, що вони потішені, тоді як вони все ще невтішні, чому дають доказ, одружуючись зі шваґерками.

Отож моє вже щербате кохання ніби не перешкоджало новим захопленням, і Альбертина, немов ті довго кохані жінки, які, відчуваючи, що пал їхнього коханця вигасає, уміють зберегти над ними свою владу, обмежуючись роллю посередниць,

підсувала мені — ніби пані Помпадур Людовікові XV — нових дівчат. Раніше мій час ділився на періоди, коли я бажав таку чи таку-то жінку. Вичерпавши потребу в гострих відчуттях з одною жінкою, я переходив до другої, шукаючи цим разом майже чистої ніжності, а потім потреба у вибагливіших милощах манила мене до першої. Тепер таке чергування добігло кінця чи радше один із періодів тривав надто довго. Мені хотілося, аби моя нова приятелька мешкала у мене і на сон грядущий прощалася зі мною сестринським поцілунком. Завдяки цьому я міг собі уявити, — аби не знав, якою нестерпною ставала для мене присутність нової жінки, — що я дужче прагнув поцілунку, ніж губів, приємности, ніж любови, звички, ніж особи. А ще мені хотілося, аби вона, як Альбертина, могла грати мені Вентейля і розмовляти зі мною про Ельстіра. Все це було неможливо. Любов цих дівчат не була варта її любови, — казав я собі; любов, з якою пов'язані різні епізоди, походи до музеїв, концерти, всі житейські перипетії, супроводжувані листуванням, розмовами, фліртом, що передує коханню, суто дружніми взаєминами потім, має більше засобів, ніж почуття до жінки, здатної тільки віддаватися, багатша, як ор-кестра проти фортепіано. Моя потреба, куди глибша, в ніжності, яку я знаходив у Альбертини, ніжності добре вихованої дівчини і водночас моєї сестри, була — так само як потяг до дівчат з її середовища — власне тільки пам'яттю про Альбертину, все ще живою пам'яттю про її кохання. І я зайвий раз переконався, що спогад не вигадливий, що він не в змозі прагнути чогось іншого, навіть чогось ліпшого, ніж те, що ми вже посідали; а по-друге, що він духовний, тому реальність не може дати йому здобутку, якого він пожадає; нарешті, стосуючись якоїсь померлої особи, dokonуючи акт воскресіння, він будить у нас не стільки потребу кохання, скільки тугу за тою відсутньою істотою. Ось чому навіть схожість з Альбертиною у вибраної мною жінки, схожість, — якщо мені вдавалося знайти, — її пестошів змушувала мене ще гостріше відчувати відсутність того, чого я несвідомо домагався і від чого залежало відродження мого щастя, відродження того, чого я шукав, а шукав я саму Альбертину, шукав час, прожитий вкупі з нею, шукав, сам про це не здогадуючись, минувшини. У погідні дні мені здавалося, наче Париж уквітчаний усіма дівчатами, які, навіть коли я їх не прагнув, сягали своїми коренями в пільму жаги і вечорів, незнаних Альбертині. Колись, на самому початку, коли вона ще не крилася переді мною, вона сказала мені про одну з них: "Ач, яка мала гарнуля! Яке в неї чудове волосся!" Все, що в її житті будило колись мою цікавість, коли я її знав тільки в лице, і весь мій власний смак до життя зводився до єдиної цікавості: як Альбертина дознавала розкошів, як виглядала вона в товаристві жінок? Може це тому, що після їхнього відходу я залишався з нею наодинці, я був останній, я був її володар. Бачучи її вагання, чи варто проводити вечір з тою або з тою, її пересит якоюсь іншою, може почуття розчарування, хто знає, чи не потрапив би я висвітлити, звести до розумних меж ту ревність, яка мене мучила, бо бачучи Альбертину в такому стані, я міг би виміряти розкоші, спізнані нею, і визначити їхні межі.

Скільки утіх, якого гарного життя позбавила вона нас обох,

— казав я собі, — через дику впертість, з якою вона приховувала свій нахил! І коли

я знов почав роздумувати, де чаїлася причина її упертости, нараз я згадав собі слова, які сказав їй у Бальбеку того дня, коли вона позичила мені олівця. Дорікаючи їй, що вона не дозволила мені поцілувати себе, я заявив, що вважаю це за щось настільки ж природне, наскільки мені огидні жінки, ласі до жінок. Та ба, Альбертина, мабуть, це затишила.

Я водив до себе дівчат, які іншого часу мені б найменше подобалися, гладив зачесане на прямий проділ волосся, захоплювався гарними носиками, еспанською блідотою. Раніше навіть щодо жінки, поміченої на бальбецькому шляху, на паризькій вулиці, я усвідомлював, який індивідуальний характер мало моє бажання, і знав, що його годі заспокоїти з кимось іншим. Однак життя, відкриваючи мені крок за кроком тривалість наших потреб, навчило мене за браком однієї особи вдовольнитися іншою, що те, чого я домагався від Альбертини, могла б мені дати інша, наприклад, панна де Стермар'я. А проте саме нагодилилася Альбертина; і між задоволенням моєї потреби в ніжності й особливостями її тіла існував тісний, непорушний зв'язок, і я не міг відірвати від жадання ніжності клубок спогадів про Альбертинене тіло. Тільки вона одна могла дати мені таке щастя. Думка про її єдиність була вже не метафізичним апріорі, запозиченим у тому індивідуальному, що мала Альбертина і що я бачив у зустрінutih жінок, тепер вона стала апостеріорі, виниклим із випадкового, але тривалого зрощення в мені різних Альбертининих образів. Я уже не міг спізнати жодного ніжного почуття, не тужачи за нею, не побиваючись, що її нема. Отож навіть схожість жінки, яку я знайшов собі, з моїм давнім щастям давала мені змогу краще відчувати, чого мені бракувало, щоб я знову міг бути щасливий. Та сама порожнеча, яка діяла мене в моєму покої після Альбертининого від'їзду і яку я силкувався заповнити, обіймаючи інших жінок, була і в кожній із них. Вони не говорили зі мною про музику Вентейля, про "Мемуари" Сен-Сімона, вони не приходили до мене напихчені, не бавилися зі мною, черпаючи своїми віями мої вії, — все це було необхідно, бо ніби зосереджує наші думки на зляганні і створює ілюзію кохання, а насправді складає частину моїх спогадів про Альбертину, таку потрібну мені. Те, що ці жінки мали від Альбертини, тільки ще більше підкреслювало, чого їм бракувало і що було для мене всім і чого більше ніколи не буде, бо Альбертина мертва. І зрештою моє кохання до неї, штовхаючи в обійми інших жінок, робило їх байдужими мені, а моя туга і ревність, перекривши тривалістю найпохмуріші мої передбачення, ніколи не зазнали б докорінних змін, якби, відірівані від решти мого життя, підкорялися лише грі моїх спогадів, діям і реакціям прикладної психіки нерухомих станів, а не були частиною більшої системи, де душі рухаються в часі, як тіла у просторі. Подібно як геометрія у просторі, існує і психологія в часі; розрахунки психології не були б точні, якби ми не узгляднявали Часу і одну з форм, у яких він виступає, забуття, чию силу я вже відчував у собі і яке є таким могутнім знаряддям пристосування до дійсності, бо воно поступово знищує в нас ще живу минувшину, яка не хоче пристосовуватися. Я міг би давно вже здогадатися, що я розлюблю Альбертину. Коли, усвідомивши, яку вагу мала її особа та її вчинки в моїх і в чужих очах, я зрозумів, що кохання для неї було не таке важливе, як для мене, і міг вивести низку висновків

про суб'єктивний характер мого почуття. Оскільки воно належало до духовного життя, то мало шанс пережити його предмет, але заразом, не маючи підтримки зовні, воно мало, — як усякий духовний стан, надіть найвідпорніший, — зійти нанівець, бути "заступленим", і все те, що здавалося таким інтимним, що так міцно пов'язує мене зі спогадами про Альбертину, зникне безслідно. Це гірка доля тих, що відійшли, правити лише за нечіткі кліше для наших думок. Тому ми будуємо на них проекти, які палають пристрасною думкою, але думка втомлюється, спогади никнуть. Надійде пора, коли я залюбки віддам першій ліпшій Альбертинині покої, як я без тіні жалю подарував колись Аль-бертині агатову кульку та інші Жільбертині подарунки.

Розділ другий

Мадемуазель де Форшвіль

Альбертини я не розлюбив, ні, кохання не минуло, але я кохав її не так, як останнім часом, а так, як раніше, коли все, що з нею було пов'язане — місця і люди — будило в мені цікавість, де більше було чару, ніж муки. Але тепер мені було ясно ось що: аби її зовсім забути, як забуває про все подорожанин, повертаючись туди, звідкіля вирушив, доведеться, інакше мені не збайдужіти, як колись, пройти у зворотному напрямку крізь усі почуття, пережиті мною до початку великого кохання. Проте ці етапи, ці моменти минувшини не є чимось нерухомим, вони ще й досі криють у собі страшну силу, щасливе невідання надії в її пориванні до того часу, який сьогодні вже бувальщина, що не перешкоджає нам, у якомусь маренні, відчувати на мить цей час як будучність. Я читав Альбертининого листа, де сповіщалося про її прихід увечері, і переживав хвилину радість очікування. У цих поверненнях тим самим шляхом із краю, куди ми вже ніколи не вернемося і де ми розпізнаємо назви і вигляд усіх станцій, уже залишених позаду дорогою туди, на стоянках нам іноді ввижається, що потяг рушає, тільки назад. Ілюзія миттю розвіюється, але нас якусь мить несло до того місця: спогади жорстокі.

Якщо нове збайдужіння неможливе без подолання назад путі, що привела нас до нашого кохання, проте маршрут, напрямок не конче мусить бути той самий. Спільне у них те, що це не прямі дороги, бо забуття і кохання розвиваються нерівномірно і можуть йти різними шляхами. Той, що я обрав для повернення, мав уже неподалік від кінцевої станції чотири перегони. Вони пам'ятні мені, мабуть, тому, що я помітив те, що не охоплювала моя любов до Альбертини або як і охоплювала, то лише те, що було в нашій душі ще до великого кохання і що асоціюється з ним, чи то живлячи його, чи то долаючи, чи то творячи із ним, для нашого аналітичного розуму контраст, або являючи і його образ.

Перший із цих перегонів почався з приходом зими, погідної неділі Всіх Святих, коли я вийшов з дому. Простуючи до Булонського Лісу, я з журую згадував, як

Альбертина прийшла з Трокадеро зустрітися зі мною; отже, то був той самий день, тільки без неї. Я згадував про це зі смутком, а проте не без утіхи, оскільки повторення в мінорному, елегійному тоні мотиву, який звучав у мені в той день, навіть мовчання Франсуази й Альбертинине запізнення, не чаїло нічого прикрого, а тільки перекреслювало реальний зміст спогаду. Через це день мав у собі щось болісне й водночас здавався кращим, ніж звичайні, нічим не прикметні дні, бо те, чого йому бракувало, що було з нього вилучене, залишалося в ньому, наче відбиток. У Лісі я мугикав мотивчики з Вентейлевої сонати. Мені вже не дуже боліла думка, що їх безліч разів награвала Альбертина, бо всі мої спогади про неї вступили в другу хемічну реакцію і викликали вже не щем серця, а лише ніжність. Щоправда, іноді, в місцях, які вона грала найчастіше і звичайно урізноманітнювала заувагами, чарівними для мене, здатними викликати всілякі ремінісценції, я зітхав: "Безталанночка!" — але без скорботи, збагачуючи лише мелодію чимось новим, якоюсь цікавою історичною деталлю, як от Ван-Дейків портрет Карла I, прегарний сам собою, завдяки тому, що потрапив до національної галереї заходами пані дю Баррі, налаштованої будь-що догодити королю. Коли коротка фраза, перш ніж ізникнути назавше, злинула на мить, а потім розсипалася на друзки, вона не була для мене, як для Сванна, посланницею зниклої Альбертини. Різний рій думок у мене і в Сванна будила ця коротка фраза. Я надто реагував на її розвій, лейтмотив, на саме "становлення" фрази, що набирала сили під час сонати так, як кохання набирало її протягом мого життя. І тепер, бачучи, як щодня пропадає той чи інший елемент мого кохання, як покликана тихою побудкою перших тактів поволі оживає в туманному спогаді спершу ревність, а потім решта почуттів, у мене виникало враження, що в цій легкій короткій фразі переді мною розпадається у повітрі моя любов.

Коли я брів алеями, поділеними підліском, критими з кожним днем усе тоншою габою, коли я згадував автомобільну прогулянку з Альбертиною і повернення разом додому, я відчував, як вона оповивала все моє життя і витала ще й досі круг мене у непевній млі темного галуззя, де вечорове сонце висвічувало, ніби підвішену в пустці, ажурову горизонталь золотого листя. Часом я здригався, як здригаються ті, в чиїх очах настирлива думка надає будь-якій жінці, здибаній на закруті алеї, подібності, можливих рис тієї, про кого він думає. "Може, це вона!" Ми озираємося, повіз їде далі, назад нема вороття. Мені було мало дивитися на це листя очима пам'яті; листя цікавило, хвилювало мене, як хвилюють суто описові сторінки, бо художник, з щедрости, вводить до опису вигадку, цілий роман, і тепер природа оповита чарами якоїсь меланхолії, солодкої для моєї душі. Мені здавалося, що причина цих чарів у тім, що я завжди кохав Альбертину, тоді як насправді забуття прогресувало в мені далі, її образ не завдавав мені вже болю, тобто він змінився. Даремно ми гадаємо, що розбираємося у своїх почуттях, як думав я, переконаний, що бачу причину своєї меланхолії — ми не вміємо добратися до їхнього глибшого значення. Як у тих хворобах, коли лікар вислуховує скарги пацієнта, аби з їхньою допомогою дійти до причин справжніх, невідомих хворому, так само наші враження, наші думки важливі лише як

симптоми. Тільки-но мої ревності розвіяли враження зачарування й тихого суму, що переповнювали мене, як я воскреснув душею. І знов, як тоді, коли я перестав бачитися з Жільбертою, у мені заструмувала любов до жінки, вже вільна від якогось зв'язку з будь-якою досі коханою особою, і витала подібно до вивільнених після розпаду частинок, які ширяють у весняному повітрі та прагнуть поєднатися з якоюсь новою істотою. Ніде не росте стільки квітів, навіть коли вони називаються незабудками, як на цвинтарі. Я дивився на дівчат, що прикрашали собою цей погідний день, як дивився раніше з ландо маркізи де Вільпарізіс або з того, яким я їздив такої самої неділі з Альбертиною. Коли я позирав на якусь дівчину, поряд одразу з'являвся цікавий, вкрадливий, завзятий, сповнений невловимих думок погляд, який нишком кинула б на неї Альбертина. Швидкий і синяс-тий, він подвоював своїм таємничим крилом мій погляд і змушував кущі алеї трепетати трепетом невідомого. Моя власна жага не потрапила б цього зробити, якби була сама, бо для мене в ній не було нічого незвичного. Іноді читання якоїсь сумної книжки нагло відкидало мене назад, деякі романи, як нетривала тяжка скорбота, руйнують звичку, стикають нас знову з реальним життям — щоправда, лише на кілька годин, наче кошмар, бо сила звички й забуття, з якими вона пов'язана, веселість, викликана безсиллям розуму змагатися з нею і відтворити життєву правду, безмежно переважають майже гіпнотичне наслання гарної книжки, що, як усі наслання, діє зовсім недовго. А зрештою, хіба в Бальбеку мені хотілося познайомитися з Альбертиною не тому, що вдна здавалася мені однією з тих дівчат, які так часто брали мої очі на вулицях, на шляхах, не тому, що вона могла дати якесь уявлення про них? І чи не було природно, що пригасла зоря мого кохання, в якій вони конденсувались, знову розпорошувалася в туманності? В усіх мені бачилася Альбертина: цей образ я носив у собі і де тільки його не віднаходив; а раз навіть, на закруті алеї, одна з дівчат, що сідала до авта, так живо мені її нагадала, мала таку саму фігуру, що в мене майнула думка: чи не Альбертину я бачив, чи не ошукано мене вигадкою про її смерть? Достоту такою я бачив її на закруті алеї, може, в Бальбеку, коли вона сідала до авта, ще сповнена віри в щасливе життя. І цей рух дівчини, що сідала до авта, я не просто вбирав у себе очима, як примарне видиво, що часто виникає під час прогулянки. Цей рух запам'ятався мені надовго, ніби спрямований у минуле тією стороною, яку я щойно йому додав і яка так розкішно, так журно спиралася на моє серце.

Але дівчина вже зникла. Трохи далі я побачив трьох дівчат, дещо старших, може, молодиць; їхня гожа й стрімка хода нагадала мені саме те, що привабило мене в Альбертині та її приятельках під час першого побачення, і я пішов назирці за цією трійкою; коли ж вони сіли до фіакра, я заходився розпачливо шукати довкола іншого, нарешті знайшов його, але запізно. Я не наздогнав їх. А за кілька днів, повертаючись до себе, я побачив, як вони виходять з під'їзду нашого дому. Ті троє булонських дівчат. Були вони всі, надто дві з них, чорнявки, достоту такі самі — тільки трохи старші, як ті світські дівчата, яких я часто бачив з вікна чи минав на вулиці, снуючи на їхню адресу безліч планів, палаючи завдяки їм любов'ю до життя і не можучи з ними

познайомитися. Третя, білявка, мала вигляд вутлий, майже хворобливий, і тому подобалася мені менше. А проте через неї я, замість глянути на них ми-мобіж, став, ніби врослий у землю, і втупив у них нерухомий погляд, немов спіткнувшись на розв'язанні складної загадки, намагаючись проникнути поза тим, що бачив. Певна річ, я дав би їм зникнути, як багатьом іншим, якби, розминаючись зі мною, білявка, — може, тому, що я витріщився на неї, — не кинула на мене оком, а потім, випередивши мене й озирнувшись, не глипнула на мене ще раз, запаливши вогнем мою кров. А проте, коли вона відвела від мене погляд і знов озвалася до приятельок, мій племін, напевно, згас би, якби не був раптом підсичений у наступний спосіб. Коли я запитав у швейцара, хто вони такі, то почув у відповідь: "Вони питали її світлість. Мені здається, що тільки одна з них її знає. А тамті супроводжували її і чекали в під'їзді. Ось її ім'я, не знаю, чи так я його записав. Я прочитав: "Мадемуазель Де-поршвіль". Я за виграшки реконструював правильне написання: д'Епоршвіль — таке чи майже таке ім'я мала дівчина з чудової родини, не прямого коліна споріднення з Германтами; Робер мені казав, що бачив її в домі розпусти і підтримував з нею стосунки. Тепер я зрозумів, що означав її погляд і чому вона озиралася так, щоб не помітили її подружки. Скільки разів я думав про неї, уявляючи її з прізвища, згаданого Робером! І ось щойно я її бачив: вона нічим не відрізнялася від приятельок; особливим був тільки її кинутий нишком погляд, який відкривав переді мною вхід у закутки її життя, певна річ, закриті для подруг, але які робили її приступною для мене, — майже наполовину моєю, — куди милішою, ніж зазвичай пан-ни-аристократки. Я вже починав уявляти собі одне й те саме: якби ми збавили час, якби вона призначила мені побачення. Хіба не про це промовляв виразний, зрозумілий тільки одному мені погляд? Серце у мене тіпалося, я не потрапив би точно описати, як виглядає мадемуазель д'Епоршвіль, мені згадувалося лише біляве волосся і лице в профіль, але я вже кохав її безтямно. Аж це я схаменувся: я розумію так, наче з трьох дівчат мадемуазель д'Епоршвіль була саме та білявка, яка обернулася і двічі глянула в мій бік. Але ж швейцар мені цього не казав. Я вернувся до його комірчини, щоб розпитати, а той мені відповів, що не може докладно мене поінформувати, бо панянки прийшли вперше і саме за його відсутності, але він спитає в жінки — та їх уже раз бачила. Жінка в цей час підмітала чорні сходи. Хто не спізнавав у житті десь таких солодких вагань? Спочутливий приятель, якому ми описуємо зустрінуту на балу дівчину, доходить висновку, що це його знайома, і запрошує нас разом до себе. Але чи не помиляємося ми, вибираючи з-поміж стількох осіб єдино лише на підставі описаного портрету? Чи дівчина, яку ми за хвилю побачимо, не буде зовсім інша, ніж ця омріяна? А що, як з усмішкою простягне нам руку саме та, про яку мріємо? Це трапляється досить часто і не завжди на підставі розумування, такого переконливого, як міркування про мадемуазель д'Епоршвіль, а радше завдяки певного роду інтуїції, а також долі, прихильній до нас. Врешті, побачивши її, ми кажемо собі: "Так, це вона". Пригадую, як серед дівчат що прогулювались над морем, я вгадав, що ось оце Альбертина Сімо-не. Спогад завдав мені гострого, але короткого болю, і, поки швейцар ходив по свою жінку, я застановлявся,

думаючи про мадемуазель д'Епоршвіль, — як то буває у хвилини очікування, коли ім'я чи щось інше, ознака, яку ми чомусь пов'язали з якимсь обличчям, раптом від нього звільняється і витає серед багатьох інших, ладна, якби вона пристала до нового обличчя, обернутися заднім числом на перше, яке вона досі нам окреслювала чимось незнаним, неторкнутим, невловимим: чи швейцар не скаже мені зараз, що мадемуазель д'Епоршвіль — це одна з двох чорнявок. Тоді б розвіялася пороховою істотою, в чию реальність я вірив і яку вже покохав, метикуючи лише про те, як нею заволодіти. У такому разі ця ясноволоса й лукава мадемуазель д'Епоршвіль розділилася б як стій на два різні складники, самовільно поєднані мною так, як це робить романіст, стоплюючи для створення вигаданих героїв різні запозичені з життя елементи, які, взяті окремо, коли ім'я не підтверджується задумом, утрачають усякий глузд. У цьому разі моя аргументація зазнала краху, але якою міцною вона себе показала, коли швейцар вернувся і сказав, що мадемуазель д'Епоршвіль — білявка!

Відтоді я перестав вірити в омоніми. Треба щоб неабияк пощастило, аби одна з дівчачої трійки носила ім'я д'Епоршвіль, щоб вона озиралася на мене в такий спосіб, майже з усмішкою (що становило перший істотний доказ на моє припущення), і щоб це була не та, що вчашала до борделю.

Для мене почався несамовито гарячковий день. Ще до виходу по закупи всього, що допомогло б мені причепуритися і справити за два дні найкраще враження під час візиту до ду-кині Германтської, де я познайомлюся з приступною дівчиною і домовлюся з нею про сходини (я розраховував знайти спосіб, аби порозумітися з нею в куточку салону), для більшої певності я телеграфував Роберові, питаючи про її ім'я та вигляд. Я сподівався, що він відповість мені впродовж доби, перш ніж вона, як сказав швейцар, знову прийде до дукині Германтської і (тепер я вже не думав ні про кого іншого, навіть про Альбертину) куди я теж піду о тій самій порі, хай би там що зі мною сталося, навіть якби я занедужав, то й тоді звелів би віднести мене на стільці. Я телеграфував Роберові не тому, що мав сумніви щодо особи і що побачена дівчина все ще відрізнялася в моїх очах від тої, яку він мені описав. Я вже не сумнівався, що це була одна й та сама дівчина. Але в лихоманці нетерпіння мені було б приємно, вже відчуваючи таємну владу над нею, одержати про неї докладну телеграму. На телеграфі я, проймаючись живим духом надії, при писанні зауважив, що нині я вже не такий безпорадний перед мадемуазель д'Епоршвіль, як був у дитинстві перед Жільбертою. Відтоді як мені зоставалося тільки написати телеграму, телеграфістові — прийняти її, а найшвидшій мережі — передати, ціла Франція і Середземномор'я, ціла гульлива минувшина Роберова, поставлена на впізнання зустрінутої мною особи, ладні були прислужитися зародженню роману; я міг уже про нього не думати, бо все мало так чи інакше розв'язатися протягом двадцяти чотирьох годин. А давніше, коли мене приводила з Єлисейських Полів Франсуаза, я, кинутий на поталу безсилим жадань, не маючи доступу до практичних засобів цивілізації, любив, як дикун, і навіть, позбавлений свободи рухів, як квітка. Відтоді я був як у лихоманці; батькова вимога, аби я поїхав з ним на два дні, через що мені годі було піти до дукині, вкинула мене в таку лють і таку

розпуку, що мусила втрутитися мати й умовила батька залишити мене в Парижі. Я потім довго не міг заспокоїтися, а тимчасом потяг до мадемуазель д'Епоршвіль Стокрот посилювся зведеною між нами перешкодою, а також побоюванням, що вже нічого не вийде з тих годин візити до дукині Германтської, яким я радів безперервно, як чомусь, чого ніхто мене не здатний позбавити. За твердженням деяких філософів, навколишнього світу нема і наше життя — у нас самих. Хай би там як, кохання, коли воно лише зароджується, вражає тим, як мало важить реальність. Якби мене попросили намалювати з пам'яті портрет мадемуазель д'Епоршвіль, описати її або навіть упізнати на вулиці, я б тільки руками розвів. Я бачив її в профіль, коли вона йшла, і вона здавалася гарненькою, звичайною білявкою — більше нічого я не міг би про неї сказати. Але потяг, заклопотаність і смертельний страх, що я можу її не побачити, якщо батько забере мене з собою, у поєднанні з образом, якого, власне, я ще не знав, але якого було досить, аби справити на мене приємне враження — все це й було вже коханням. Вранці, після блаженної безсонної ночі, я одержав телеграму від Сен-Лу: "ДЕ Д'ОРЖВІЛЬ, ОРЖ — ЗБІЖЖЯ ЯК ЖИТО; ВІЛЬ ЯК МІСТО, МАЛЕНЬКА БІЛЯВКА, ТОВСТУЛЯ, ЗАРАЗ У ШВЕЙЦАРІЇ". Отже, то була не вона.

У цю мить ввійшла з поштою моя мати, недбало, наче заклопотана чимось іншим, поклала її мені на ліжко й одразу вийшла. При цьому на її лиці грала усмішка. Я знав хитрощі моєї любої неньки, знав, що на її виду можна все безпомилково прочитати, якщо взяти за ключ бажання догодити іншим. Я посміхнувся й подумав: "У пошті є щось цікаве для мене; мама прибрала байдужого, неуважного виразу, щоб мій подив був цілковитий і щоб не робити так, як ті, хто позбавляє нас половини втіхи, повідомляючи нам про неї". А вийшла вона одразу тому, аби я з самолюбства не приховував своєї радості і через це переживав її менш бурхливо. На порозі вона наткнулася на Франсуазу з телеграмою в руці. Вона змусила її відступити й потягла за собою, — розлючену, вражену і здивовану. Адже Франсуаза вважала, що її посада передбачає привілей входити

о будь-якій порі до моєї кімнати і зоставатися тут скільки заманеться. А проте здуміння і гнів миттю зникли з Франсуазиного обличчя, зігнані чорною, облесною посмішкою трансцедент-ного жалю і філософської іронії, липку рідину якої виділяло для загоєння рани її вражене почуття гідності. Щоб не почувати себе згордованою, вона гордувала нами. В її понятті ми були "панством", тобто вередунами, які не відзначаються великим розумом, і, щоб показати свою владу, люблять давати людям розумним, тобто челяді, різні безглузді доручення, такі, як кип'ятіння води під час епідемії, миття підлоги мокрою ганчіркою, або виставляти з кімнати саме тоді, як їм хочеться там стовбичити. Пошту мама поклала мені під самою рукою, щоб вона не впала на підлогу. Я відчув, що там самі газети. Певно, в одній із них була стаття якогось із моїх улюблених і рідко друкованих письменників — це й був би для мене сюрприз. Я підступив до вікна, розсунув щільні штори. День вставав блідий і туманний, але вгорі ясніло небо, рожеве, як о цій годині плита в кухні, якщо її розтопити. Цей вид сповнив мене надією і бажанням прокинутися після нічної подорожі на гірській

станційці, де я бачив рожевошоку молочарку. Я розгорнув "Фігаро". Яка нудьга! Перша стаття була названа так само, як моя стаття, яку я надіслав, але яка не з'являлася. Проте не тільки назва... прошу, ось кілька моїх фраз, слово в слово. Це вже занадто! Я пошлю протест. Я чув, як Франсуаза, обурена тим, що її прогнали з мого покою, бурчала: "Це вже чорт зна що! Дитятко народилося у мене на очах. Звісно, я не бачила, як мати народжувала його. Але коли я його побачила, він мав, щоб не збрехати, не більше п'яти рочків!" Але тут було не лише кілька слів, але все, мій власний підпис! Мою статтю надруковано! Однак мій розум, який, мабуть, почав уже підупадати і втомлюватися, ще й досі начебто не тямив, що це моя стаття; так старигани плуганяться й далі, навіть якщо це вже не потрібно, навіть якщо треба негайно відійти від несподіваної та ще й небезпечної перепони. І лише тому я взявся за поживу духовну, тобто почав читати газету, ще теплу з верстату і вогку від ранкової мли, бо на світанні її передають служницям, а ті приносять її своєму панові вкупі з кавою з молоком — чим не чудовий, одного печива, хліб, хлібина одна, але таких, як вона, десять тисяч, так, щоб була для кожного зосібна і щоб потрапила в оселі до всіх читачів.

Я тримав у руках не якесь число газети, а одне з десяти тисяч; це було не лише те, що написав я, це було те, що написав я, а читали всі. Аби добре уявити собі, що діється нині в інших оселях, я мав прочитати статтю не авторськими, а читацькими очима; я тримав у руках не лише те, що вийшло з-під мого пера, — це було писання у сприйнятті безлічі умів. Аби прочитати статтю, треба було перестати бути автором і перевтілитися в першого-ліпшого газетного читача. Тут усе на мені охолело: а чи помітить цю статтю неупереджений читач? Я недбало розгортаю газету, як це зробив би будь-хто інший, з такою міною, нібито мені не відомо, що мені пропонує ранкова газета, і квапливо шукаю насамперед світську хроніку чи політичні новини. Але моя стаття велика, і про людське око (як той, хто навмисно повільно продивляється поданий йому рахунок) я втуплююся в якийсь її уривок. Але багато хто з читачів не звертає уваги на першу статтю, а якщо й читає, не дивиться на підпис. Тепер я прирікаю собі завжди читати авторове ім'я. Але як ревний коханець, щоб повірити у вірність своєї коханки, ніколи не зраджує її, я журно думаю, що моя уважність не змусить бути уважними інших читачів. А потім, хтось же із них вирушає на полювання або дуже рано вийшов з дому. В кожному разі кілька осіб прочитає. Ось чому беруся читати і я. Я добре знаю, що не одному моя стаття здається жахливою, а проте в мене виникає враження, що те, що я вкладав у кожне слово, живе на папері, і тому навряд, щоб читач, якщо очі в нього розплющені, не побачив тих самих образів, що і я. Гадаючи, що авторова думка схоплена читачами, тоді як у їхній голові виникає інша думка, я піддаюся наївній омані тих, хто вірить, що сказані ними по телефону слова самі мандрують по дроті. В той момент, коли я намагаюся бути просто читачем, мій авторський розум проробляє працю тих, хто читатиме мою статтю. Хай дук Германтський не втямить фрази, яка сподобається Блокові, натомість його привабить міркування, яке Блок знехтував би. Таким чином кожна частина статті, відкинута одним читачем, знайде для себе іншого

шанувальника, і вся стаття сприйметься загалом на ура, долаючи мою невіру в самого себе і звільняючи мене від потреби виправдуватися. Насправді з цінністю статті, хай би яка вона була яскрава, справа стояла так, як з отими звітами про засідання Палати депутатів, де сказані міністром слова: "А це ми ще побачимо!" є тільки частиною, може навіть не такою важливою, подальшої фрази: "ГОЛОВА МІНІСТРІВ, МІНІСТР ВНУТРІШНІХ СПРАВ І КУЛЬТІВ: "А ми й так бачимо!" {Овація серед крайніх лівих, вигуки: "Правильно! Правильно!" на лавах і в центрі) — кінець її кращий, ніж середина, десь на рівні початку. Якась частина її краси, — а це органічна вада цього літературного жанру, не поминаючи славетних "Понеділків", — полягає у читацькому враженні. Це ніби колективна Венера, від якої нам дісталось тільки покалічене тіло, якщо триматися єдино авторської думки, бо повністю вона живе допіру в умах читачів. У них вона й набуває свою остаточну форму. А що юрба, хай навіть добірна, не художник, залишений нею слід завжди матиме щось банальне. Отож-бо Сент-Бев міг собі по понеділках уявляти, як пані де Буань у своїй восьмиколонній ложі читає в "Констіюсьйонель", упиваючись гарним стилем, його статтю, якою він сам не переставав довго смакувати і якої не віддавав би до друку, не вклавши в неї гримучої суміші заряд, щоб постріл пролунав гучніше. Певна річ, канцлер прочитав фейлетон і не забарився нагадати про нього давній приятельці під час першої ж візити до неї. А тому, взявши цього самого вечора газету до свого екіпажу, дук де Ноайль у сірих панталонах передасть думку вищого світу, якщо тільки раніше не просвітила його в цьому якась репліка пані д'Арбувіль. Ось так, підпираючи мою власну невіру в себе цими десятитисячними похвалами, я черпав нині в моєму читанні безкрає почуття сили і надії, що я талановитий, тоді як раніше все, що я писав, призначалося тільки для мене і я знаходив у ньому лише невіру.

Я бачив, як моя думка, звернута о цій годині до стількох людей, а як і не думка для тих, хто не міг її дошолопати, то принаймні повторення мого імени й наче прикрашена еманация моєї особи сяяла над ними, обарвлювала їхні мислі пурпуром світової зорі, сповнюючи мене ще більшою силою і звитяжнішою радістю, ніж рожайста червінь, яка вже грала у численних вікнах. Я бачив, як Блок, Германті, Легранден, Андре добувають із кожної фрази вміщений там образ, де я в цю саму хвилину силкуюся бути звичайним читачем і разом застаюся автором і не тільки автором. А щоб неймовірна істота, на яку мені хотілося обернутися, зосередила в собі всі най-вигідніші для мене суперечності, хоча я читав авторським оком, судив я все ж таки як читач, без жодних застережень, які міг би закинути авторові хтось, хто порівнює його з ідеалом, для якого він шукав вираження. Під час писання статті її фрази виглядали так безбарвно проти моєї думки, були такі заплутані й туманні проти мого чіткого і ясного бачення, сповнені таких провалів, які я не зумів заповнити, що їхнє читання завдавало мені муки, збільшувало почуття безсилля і непоправного безталання. Але зараз, намагаючись бути лише читачем, я переклав на інших тяжкий обов'язок давати оцінку і домігся принаймні того, що читаючи викинув із пам'яті все, що писав. Я читав цю статтю, силкуючись себе переконати, що вона вийшла з-під чужого пера. Всі мої

образи, роздуми, епітети, оцінені самі по собі і без думок про невдачу, яку вони засвідчили щодо моїх намірів, захоплювали мене блиском, свіжістю, глибиною. А коли мій ентузіазм майже згасав, я казав собі, знаходячи підтримку в душі якогось зачарованого читача: "Ну і хто це помітить? Можливо, не все тут досконале, то й що? Хай деякі з них будуть кривитися! Тут і так ще немало гарних місць, куди більше, ніж звикле трапляється".

Отож, ледве скінчивши це покріплювальне для серця читання, я одразу схотів — і це я, хто завжди боявся перечитувати рукопис, — почати його знову, бо нічому так, як нашим власним статтям, не пасує максима: "Повторене двічі сподобається". Я постановив послати Франсуазу, щоб вона купила більшу кількість примірників для знайомих, а насправді тому, аби торкнутися пальцем дива розмноження моєї думки і прочитати в іншому числі ті самі фрази, як ніби я був одним із тих сторонніх, хто узяв до рук "Фігаро". Вже давно мені не доводилося бачити Германтів, і тепер, ідучи туди з візитом, я розраховував від них довідатися, яке враження справила моя стаття.

Я думав про різних читачок, до чийх спалень мені кортіло пробратися і яким газета донесла б як не мою думку, незрозумілу для них, то хоча б моє ім'я, як похвалу мені. Але похвали на адресу тих, кого ми не любимо, не беруть за серце, як не доходять до нашої свідомості думки людини, яка нам неприступна. Щодо інших моїх приятелів, то я казав собі, що як стан мого здоров'я гіршатиме і я більше не зможу бачитися з ними, то мені треба писати й далі, щоб до них досягнути, щоб промовляти між рядками до них, щоб доносити до них мої думки, подобатися їм і посісти куточок у їхніх серцях. Я снував такі плани тому, що товариські стосунки відігравали певну роль в моєму дотеперішньому житті, а прийдешність, у якій би їх не було, мене лякала, а також тому, що здатність привертати до себе увагу моїх друзів чи, може, навіть викликати їхнє захоплення втішала б мене, аж до того дня, коли я оклигаю настільки, аби знову бачитися з ними. Так я розмірковував, але відчував, що все це неправда і що хоча я уявляв їхню цікавість як джерело насолоди, ця насолода була б внутрішня, духовна, свідомо, якої друзі навряд чи дали б мені ані самі собою, ані своїми розмовами, отже, я міг би знайти її, тільки пишучи віддалік від них: а якби я взявся за перо з тим, щоб підтримувати з ними опосередкований контакт, викликати в них кращу думку про себе і домогтися для себе кращого прийняття у світі, тоді, хто знає, чи пишучи я не втратив би охоти зустрічатися з ними, а світське становище, здобуте за допомогою письменства, перестало б мене турбувати, бо тоді б утіхи я черпав не у вищому світі, а в літературі.

По обіді я пішов до дукинї Германтської, не так заради мадемуазель д'Епоршвіль, яка після Роберової телеграми втратила свої кращі прикмети, як для того, аби побачити в особі самої дукинї одну з читачок моєї статті, аби я міг уявити собі, як сприйняли мій виступ передплатники та покупці "Фігаро". Зрештою, я йшов до дукинї Германтської залюбки. Даремно я собі доводив, що її салон відрізняється від інших тим, що я звикся з ним думками, а проте розуміючи, звідки ця різниця походить, я не переставав її відчувати. Для мене існувало кілька імен Германтів. Якщо те, яке моя

пам'ять записала просто як у адресовій книжці, не було овіяне жодною поезією, набагато старше, пов'язане з тими часами, коли я не знав дукині Германтської, воно могло в мені зазнавати зміни, надто як я довго його не бачив і яскраве світло постаті з людським обличчям не гасило таємничих променів імени. Тоді оселя дукині Германтської здавалася мені чимось позасвітнім, туманним Бальбеком моїх перших марень, наче згодом я не вирушав туди на правду, потягом о першій п'ятнадцять, наче я ніколи ним не їхав. На мить я забував, що все це не так, як часом думаєш про кохану істоту, випускаючи з уваги, що вона померла. Але думка про реальність вернула, коли я вступив до дуки-ниного передпокою. Проте я втішив себе тим, що дукиня для мене як-не-як — правдивий пункт перетину дійсності з маренням.

Входячи до вітальні, я побачив білявку, яку цілу добу уявляв Робервою знайомою. Вона сама попросила дукиню, щоб та "заново нас познайомила". І справді, відтоді як я ввійшов, у мене виникло враження, що я її добре знаю, але дукиня розвіяла його словами: "А, так ви знайомі з мадемуазель Форшвіль?" Я був глибоко переконаний, що ніхто не рекомендував мене жодній молодій особі з таким ім'ям, на яке б я звернув увагу, адже воно засіло в моїй пам'яті відтоді, як я наслухався розповідей про Одеттіні походеньки і про Сваннові ревності. У моїй подвійній помилці, що її я допустився з прізвищем Форшвіль (Оржвіль згадав як Епоршвіль, а насправді вона була Форшвіль), нічого дивного не було. Ми віримо, що уявляємо речі такими, якими вони є, імена — так, як вони написані, людей — якими вони зображені на знімку і як їх розкриває психологія, тоді як і знімок і психологія зображують їх у застиглому вигляді. Насправді зазвичай ми помічаємо зовсім не те. Ми бачимо, чуємо, сприймаємо світ спотворено. Вимовляємо ім'я так, як його почули, аж поки досвід не спростує помилки, а це трапляється не завжди. Всі комбрейці двадцять п'ять років правили Франсуазі про пані Сазра, а Франсуаза завше називала її панією Сазрен, і то не через її свавільну і гоноровиту затятість у своїх помилках і через дух суперечливості (у Франції святого Андрія Первозваного-в-полях вона обстоювала лише одну демократичну засаду 1789 року: на відміну від нас, вимовляти деякі слова в жіночому роді), а тому, що завжди чула прізвище Сазрен. Це одвічний заблуд, який і є життям, накладає свої розмаїті форми не на світ видимий і на світ чутний, а на світ соціальний, світ чуттєвий, світ історичний тощо. Принцеса Люксембурзька — в очах дружини прем'єра всього лишень кокотка, але для принцеси це, зрештою, байдуже. А от Сваннові нелегко було завоювати Одетту, тому в нього виходить цілий роман, і роман стає ще болючіший, коли Свани розуміє свою помилку. Німці переконані, що французи живуть лише реваншизмом. Ми маємо хаотичні, фрагментарні уявлення про всесвіт, які ми доповнюємо завдяки волюнтаристському мисленню, небезпечними ідеями. Отже, я не мав підстав дуже дивуватись, почувши прізвище Форшвіль (я подумки запитав би, чи вона не родичка того Форшвіля, про якого я багато чув), якби білявка не сказала б мені зразу, бажаючи, очевидно, тактовно запобігти питанню, яке було б їй неприємне: "А хіба ви не пригадуєте, що добре знали мене раніше? Ви приходили до своєї приятельки Жільберти. Я одразу помітила, що ви мене не впізнаєте. А я вас впізнала одразу". Вона

натякала мені, що одразу впізнала мене у вітальні, тоді як насправді впізнала мене ще на вулиці і привіталася до мене; згодом я чув від дукині Германтської, що вона розповідала їй як про щось кумедне й незвичайне, бо я пішов за нею слідком і пробував її зачепити, думаючи, що вона кокотка. Допіру після її відходу я довідався, чому вона носить ім'я Форшвіль. По Сванновій смерті Одетта, здивувавши усіх своєю глибокою, тривалою і щирою жалобою, залишилася дуже маєтною вдовою. Форшвіль оженився з нею потому, як довго об'їжджав замки і переконався, що його рідня визнає його дружину. (Рідня спершу комизилася, але, зрештою, поступилася — переважило те, що більше не треба було витрачатися на утримання кузина, раніше злидня, а тепер багатія). Невдовзі Сваннів вуйко, спадкоємець численних померлих, один по одному кривних, теж переставився і залишив усю свою фортуна Жільберті, і відтоді Жільберта зробилася найбагатшою нареченою у Франції. Одначе це діялося в той час, коли під впливом Дрейфусової справи розгорнувся антисемітський рух, а водночас почалася світова експансія ізраїльтян. Політики цілком слушно передбачали, що визнання судової помилки може завдавати антисемітизмові удару, але, принаймні, наразі світський антисемітизм, навпаки, прибрав на силі й зятості. Форшвіль, як кожен шляхтич високого роду, винісши із родинних розмов переконання, що його ім'я древніше від імени княжат Ларошфуко, гадав, що, беручи вдову по жидові, він творить акт милосердя, — так мільйонер витягає з риштака хвойду і підносить її з грязі в князі; він навіть був ладен простерти свою доброту на Жільберту, чиє одруження могли б полегшити мільйони, якби не це страшне ім'я Сванна. Отож він заявив, що удочерить її. Як ми знаємо, по Сванновому шлюбі дукиня Германтська, на великий подив своїх знайомих, а вона цей подив викликала часто і охоче, — відмовилася приймати його дружину і доньку. Ця відмова здавалася тим жорстокішою, що для Сванна його одруження з Одеттою означало тільки одну річ — введення доньки до салону дукині Германтської. Але ж кому, як не йому, хто пережив на своєму віку багато, слід було пам'ятати, що людські мрії ніколи не збуваються, і то з найрозмаїтіших причин. Серед них була одна, що дозволила йому без надмірного жалю думати про цю невдалу спробу. Причина ж полягала в тім, що в наших мареннях мріє якась картина, починаючи від форелі, яку мають подати на стіл на вечерю і яка підбиває хатнього сидяку сісти в потяг, і закінчуючи бажанням вразити увечері горду касирку, підкотивши під її крамницю пишним екіпажем, а це змушує безчесну людину піти на смертовбивство або лише прагнути наглої смерті когось з родини, хто залишив би їй спадок, і залежно від того, хоробріша ця людина чи ледачіша, вона піде далі в реалізації своїх планів або обмежиться пасивним аналізом свого задуму — акт, маючи нам допомогти здійснити нашу мрію (байдуже чим він там буде: поїздкою, одруженням, злочином тощо), змінить нас досить глибоко, щоб утратив значення, а, може, навіть цілком зникнув нам із думки цей образ, вимріяний людиною, яка не була ще пасажиром, мужем, злочинцем чи самітником (заглибленим у працю, аби прославитися, і вже через це вільним від бажання слави) тощо. Зрештою, навіть якби ми затялися і довели свій задум до skutku, цілком імовірно, що ефект вечорового сонця не повторився б, що, відчуваючи в цю

хвилину холод, ми воліли б юшки при коминку, а не форелі на свіжому повітрі, що наш екіпаж не справив би враження на касирку, яка, може, нас шанувала із зовсім іншої причини, а видовисько нашого несподіваного багатства тільки насторожило б її. Коротше кажучи, ми бачили, якої ваги Ђдружений Сванн надавав стосункам своєї дружини і дочки з пані Бонтан тощо.

До всіх причин, які виводилися з ґермантівського розуміння світського життя і виключали для дукині знайомство

з пані і панною Сванн, можна додати щасливу певність, з якою люди не закохані відвертаються від того, що вони ганять закоханих і що знаходить пояснення в коханні. "О, моя хата скраю! Якщо сердешний Сванн хоче робити дурниці й отруїти собі життя, це його справа, а не моя. Все це може зле скінчитися, але тільки без моєї участі". Не хто інший, як Сванн, радив мені в стосунку до Вердюренів дотримуватися *suave mari magno*^[4], коли вже давно розлюбив Одетту і більше йому не залежало на "кланчику". Все це й робить такими мудрими судження сторонніх осіб про пристрасті, яких вони не відчують, і про спричинювані ними житейські ускладнення.

Дукиня Ґермантська нехтувала пані та панну Сванн з упертістю, дивною для всіх. Коли графиня Моле та віконтеса де Марсант нав'язали стосунки з Одеттою і почали приводити до неї численних світських дам, вона не тільки залишилася неприступна, а й спалила за собою всі мости і постаралася зробити так, щоб її кузина, принцеса Ґермантська, її наслідувала. Одного напруженого дня за прем'єрства Рув'є, коли всі чекали, що між Францією та Німеччиною спалахне війна, ми з графом де Бреоте обідали у дукині Ґермантської, і я зауважив, що вона чимось заклопотана. Оскільки дукиня завжди цікавилася політикою, мені здалося, що в такий спосіб вона виявляє свій страх перед війною, — з такою стурбованою міною вона сиділа колись за столом, озивалася неохоче, а комусь, хто її несміливо спитав, що її тривожить, з усією серйозністю відказала: "Мене хвилює Китай". Тепер же по хвилі вона сама пояснила причину такого виразу обличчя, який я приписував побоюванню початку війни, сказавши графові де Бреоте: "Ходять чутки, ніби Марі-Ейнар виношує задум ввести пані Сванн до вищого світу. Завтра вранці мушу неодмінно побачитися з Марі-Жільбер, аби вона допомогла мені не допустити цього. Інакше вищому світові кінець. Бачте — Дрейфу-сова справа! Але тоді досить якійсь бакалійниці на розі оголосити себе націоналісткою, і можна вже вимагати, аби її приймали в себе". Чуючи ці слова, такі блаженські проти того, чого я очікував, я відчув подив читача, який шукає у "Фіґаро" на звичному місці останніх повідомлень про російсько-японську війну, а замість них знаходить список осіб, які піднесли весільні подарунки мадемуазель де Мортемар, бо важливість аристократичного шлюбу відкинула на кінець газети битви на суходолі і на морі. Ця невтомна стійкість неабияк тішила дукиню Ґермантську, і вона демонструвала її при кожній нагоді. "Бабал, — казала вона, — твердить, що ми з ним — найелегантніші особи в Парижі, бо тільки ми двоє не відклоняємося пані та панні Сванн". І, мовлячи це, вона зайшлася радісним сміхом.

Але по Сванновій смерті недопущення до себе його доньки перестало справляти

дукині приємність, яку в цьому могли знаходити її марносластво, почуття обраності, віра в непогрішимість, бажання комусь насолити. Все це урвалося в ту хвилину, коли забракло людини, яка сповнювала її розкішним почуттям, що вона чинить їй опір, що попри її тиск вона не змінить своїх рішень. Але тепер дукиня почала оголошувати інші укази, спрямовані проти живих осіб, твердо переконана, що її влада абсолютна. Вона ніколи не думала про юну Сванн, але коли хтось їй про неї говорив, у дукині прокидалася цікавість, як до нового місця, і тоді вона вже не приховувала бажання упиратися Сванновому домаганню. Зрештою, кожне почуття може складатися зі стількох різних елементів, що не знати, чи в цьому зацікавленні не крилося якоїсь ніжності до Сванна. На всіх своїх шаблях легковажне світське життя паралізує вражливість, позбавляє влади воскрешати мертвих, а, безперечно, дукиня належала до тих, хто потребує присутності чоловіка (як і пристало доньці Германтського роду, вона чудово вміла цю присутність продовжувати), аби на правду кохати його або, — річ уже дещо незвичайна, — трохи ненавидіти. Не раз її доброзичливість до людей, що змінювалася за їхнього життя роздратуванням, які спричинювали їхні вчинки, відроджувалася в неї після їхньої смерте. Їй майже одразу кортіло загладити кривду, оскільки вона уявляла собі ці істоти вельми туманно, в ореолі лише високих прикмет, вільних від самолюбівання і дрібних претензій, що смутили її, коли вони жили. Це надавало дукиніному поведженню, попри всю легковажність, чогось шляхетного, хоча з немалою дозою підлоти. Три чверті людей лестять живим і геть забувають померлих, а вона часто по сконові тих, кого не шанували за життя, засвідчувала їм те, чого вони колись так домогалися.

Щодо Жільберти, то всі, хто любив її дещо егоїстичною любов'ю, могли б тішитися з нових настроїв дукині Германтської лише під умовою, що Сваннова дочка погордливо відкине ті загравання, які прийшли з двадцятип'ятирічним запізненням, і так нарешті помститися. Проте, на жаль, наші душевні поривання не завжди такі, як їх собі уявляє здоровий глузд. Той, хто когось колись даремно образив і думає, що назавжди поховав надію, пов'язану з цією особою, часто її в такий спосіб рятує. Жільберта, досить байдужа до тих, хто до неї примілявся, завжди захоплювалася гонористою дукинею Германтською і запитувала себе, звідкіля цей гонор береться; колись вона навіть думала (люди, які її хоч трохи любили, померли б із сорому, якби про це дізналися) написати дукині і спитати її, що вона має проти дівчини, яка їй нічого не зробила. Германти набули в її очах таких розмірів, яких би ніколи не надало їхнє шляхетство. Для неї вони стояли вище не тільки шляхти, а й усіх фамілій королівської крові.

Давні Сваннові приятельки неабияк заходилися коло Жільберти. Щойно серед аристократії розійшлася звістка про багатство, успадковане нею, почали помічати, як гарно вона вихована і яка чудова буде з неї жона. Дехто говорив, що кухня дукині Германтської, принцеса Ньєвська, не проти одружити з нею свого сина. Дукиня Германтська не зносила принцеси Ньєвської і почала всюди говорити, що такий шлюб наробив би сорому. Принцеса Ньєвська злякалася й заходила доводити, що у неї й на думці такого не було. Якось по обіді, погідного дня, дук Германтський лагодився

вибратися з дружиною на прогулянку. Дукиня Германтська одягала перед люстром капелюшка, її блакитні очі вдивлялися у зображення в дзеркалі, у ще й досі золотаве волосся. Покоївка тримала перед нею кілька парасольок на вибір. Сонце вливалось хвилями у вікно, і малжонки постановили скористатися з гарного дня, аби одвідати Сен-Клу. Дук Германтський, уже готовий до виходу, в сіро-перлових рукавичках і циліндрі, казав собі: "Оріана справді ще напрочуд гожа. Виглядає просто розкішно". І, бачучи добрий жінчин гумор, сказав голосно: "У мене до вас доручення від пані Вірлеф. Вона хотіла запросити вас у понеділок до Опері. Але з нею юна Сванн, звертатися безпосередньо до вас вона не зважилася і попрохала мене розвідати терен. Я нічого вам не беруся радити, передаю тільки її слова. Далєбі, мені здається, що ми могли б..." — пробубонів він; оскільки їхні стосунки з людьми складалися спільно і в обох були завжди однакові, дук Германтський знав, що нехить його дружини до мадемуазель Сванн уже минула і їй цікаво було б познайомитися з нею. Дукиня вклала нарешті вуалетку і вибрала парасольку. "Робіть як знаєте, — відповіла вона. — Чи це мене обходить? Я не бачу нічого такого, що заважало б нам познайомитися з цією дівчиною. Ви ж знаєте, я ніколи нічого не мала проти неї. Мені б тільки не хотілося, аби всі думали, що ми приймаємо коханок моїх друзів. Оце і все". — "І ви б мали цілковиту рацію, — підхопив дук. — Ви

— втілена мудрість. А поза тим, вам так гарно в цьому капелюшку!" — "Ви дуже ласкаві", — відповіла дукиня Германтська, усміхаючись мужеві й рушаючи до дверей. Але перш ніж сісти до повозу, визнала за слушне пояснити ще дещо: "Тепер багато хто знається з її матір'ю. Зрештою, вона має олію в голові, якщо хорує три чверті року. Дівча, здається, дуже миле. Всі знають, що ми дуже любили Сванна. Це виглядатиме цілком природно". І дуктво поїхало до Сен-Клу.

Через місяць мала Сванн, котра ще не звалася Форшвіль, обідала у Германтів. За столом про що тільки не говорили! Наприкінці обіду Жільберта сказала несміливо: "Гадаю, ви добре знали мого батька". — "Ще б пак!" — журно озвалася дукиня Германтська, показуючи, що розуміє доччину скорботу, і з умисним притиском, наче їй хотілося приховати, що вона не зовсім певна, що добре пом'ятає її батька, заговорила: "Ми всі його добре знали, я пам'ятаю його чудово. (Вона й справді могла його пам'ятати: він приходив до неї щодня протягом двадцяти п'яти років.) Я чудово знаю, ким він був. Я зараз вам скажу, — додала вона, наче їй хотілося розтлумачити дівчині, ким був її батько, дати їй потрібні пояснення. — Він був великий приятель моєї свекрухи і дружив із моїм швагром Паламе-дом". — "Він приходив і до нас, навіть обідав, — доповнив дук Германтський, показуючи свою уявну скромність і увагу до всяких дрібниць. — Пам'ятаєте, Оріано?.. Яка славна людина був ваш батько! Одразу відчувалося, що він походив з доброї сім'ї! Я ще раніше бачив його батьків. Які це були порядні люди!" Було видно, що якби батьки і син ще жили, дук Германтський, не вагаючись, рекомендував би їх на садівників. Ось так Сен-Жерменське передмістя розмовляє з кожним міщухом про інших міщан — чи то хвалячи розмовника або розмовницю як виняток, чи то водначас їх принижуючи. Так антисеміт, розмовляючи з

якимось жидом, мастить його медом і водночас поганить жидівство — це дозволяє йому в очі всміхатися, а за п'яти кусати.

Проте вмючи при зустрічі насправді вчарувати вас і не здатна так просто вас відпустити, дукиня Германтська була водночас і невільницею цього ритуалу. Колись під час цікавої розмови Сваннові іноді вдавалося створити в дукинї ілюзію, що вона ставиться до нього по-дружньому — тепер він уже не міг цього зробити. "Він був чарівний", — сказала дукиня з журливою усмішкою, лагідно позираючи на Жільберту — на той випадок, якщо дівчина буде вражлива: тоді усмішка покаже їй, що її тут зрозуміли і що опинись вони наодинці і за певних обставин, дукиня охоче відкрила б перед нею всю глибину своєї вражливості. Але дук Германтський, гадаючи, що саме обставини не надаються до таких звірянь, а може, гадав, що просторікування — це справа суто жіноча, чоловіки як загинають, то не тут, за собою ж він залишав тільки кухню та вина, бо розумівся на них ліпше за дукиню, він вважав за краще не підтримувати розмови і тільки слухав її з явними ознаками нетерпіння. Зрештою, коли приплив чутливості в дукинї минув, вона додала фривольним тоном світської жінки, звертаючись до Жільберти: "Ось що я вам скажу: ваш батько був вели-и-и-кий друг мого швайґра Шарлюса, а ще він приятелював з Вуазноном (замок принца Германтського)", — як начебто Сванн завдячував знайомство з бароном де Шарлюсом і з принцом випадкові та заприятелював зі швайґром та кузенком за якихось особливих обставин, тоді як на такій самій стопі він жив з усім цим товариством. Очевидно, дукиня хотіла дати зрозуміти Жільберті, ким більш-менш був її батько, "визначити" його за допомогою однієї з характерних рис, яких уживають; коли прагнуть розтлумачити, як дійшло до якогось незвичного знайомства, або, щоб переконливіше розписати свою розповідь, зазвичай покликаються, як на ручителя, на відому особу. Щодо Жільберти, то вона зраділа, що розмова вичерпується, і сама пробувала перевести її на інше; вона успадкувала від Сванна витончений такт і чарівний розум, — дущтво це помітило відразу й попросило її невдовзі відвідати їх ізнову. З дріб'язковістю людей, чиє життя безцільне, вони по черзі відшукували у тих, з ким підтримували стосунки, найпростіші достоїнності та захоплювалися ними з наївним ентузіазмом міщухів, які милуються на селі билинкою або, навпаки, пильно розглядають її, як під мікроскопом, розбираючи найменші вади, які їх так дратували не раз в одній і тій самій особі. Свою порожню проникливість дущтво вигострювало спершу на тім, що їм сподобалося в Жільберті. "Ви помітили, як вона вимовляє окремі слова? — спитала дукиня після її відходу. — Точнісінько, як Сванн. Я начебто чула його самого". — "Те саме, Оріано, хотів сказати і я". — "Вона гоструха, це в неї батькове" — "Як на мене, її язичок ще гостріший. Пригадуєте, як вона розповідала цю історію про морські купелі? Сваннові бракувало блиску, а вона його має". — "О, Сванн теж був неабиякий дотепник". — "Та ж я не стверджую, що він не був дотепник. Я кажу, що йому бракувало блиску", — промовив дук Германтський зболілим тоном, бо йому дошкуляла подагра: коли дук не мав на кому зігнати оскому, він зривав її на ду-кинї. Але, не знаючи, звідки в нього оскома, волів прибирати позу людини, якої не зрозуміли.

Пройнявшись прихильністю до Жільберти, дуттво могло тепер сказати їй: "Ваш сердешний батько", хоча це було вже недоречно, бо саме тоді Форшвіль удочерив її. Вона називала його батьком, завойовувала старих аристократок манерами і гречністю, і всі казали, що як Форшвіль повівся з нею шляхетно, то й вона трималася бездоганно і вміла бути вдячною. Певна річ, іноді вона могла й хотіла почуватися зовсім розкуто, нагадала мені про наше давнє знайомство й одного разу заговорила при мені про свого рідного батька. Але то був винятковий випадок, і при ній ніхто вже не одважувався згадувати про Сванна. Увійшовши до салону, я зауважив два Ельстірові малюнки — колись їх було закинуто на антресолі, де я їх випадково побачив. Ельстір був тепер у моді. Дукиня Германтська кусала собі лікті через те, що багато його полотен подарувала кухні, — не тому, що прийшла на них мода, а тому, що тепер вони їй подобалися. Мода ґрунтується на тому, що кимось захоплюється група людей, таких, як Германти. Дукиня навіть подумати не могла, щоб купити якогось Ельстіра, бо ціни на нього стали фантастичні. Але їй хотілося мати в своєму салоні бодай щось його пензля, ось чому вона звеліла перенести туди два малюнки, заявивши, що "воліє їх, ніж його малярство". Жільберта розпізнала його руку. "Це виглядає на Ельстіра", — сказала вона. "Атож, — поспішила з відповіддю дукиня, — це саме ваш...це наші приятелі схилили нас купити. Чудово! По-моєму, це навіть краще за його малярство". Не чуючи цього діалогу, я підступив до малюнків. "О, то це ж Ельстір, якого...— Аж це я побачив, як дукиня Германтська подає мені розпачливі знаки. — Авжеж, Ельстір, той самий, яким я милувався на антресолях. Йому куди ліпше тут, у проході. До речі, про Ельстіра: вчора я згадав про нього в "Фігаро". Чи читали ви мою статтю?" — "Ви опублікували статтю в "Фігаро"! — скрикнув дук так гвалтовно, ніби волав: "Та це ж моя кухня!"

— "Так, у вчорашньому числі". — "У "Фігаро"? Ви певні? Дивно! У кожного з нас свій "Фігаро", і як один проочить, другий неодмінно зауважить. Правда ж, Оріано, там нічого не було про Ельстіра?" Дук послав по цей номер "Фігаро" і поступився лише проти очевидності, нібито досі можна було ще сумніватися, що я переплутав назву газети, до якої писав. "Що? Не розумію. Отже, ваша стаття вміщена в "Фігаро"! — перепитала мене дукиня, гвалтуючи себе, аби говорити про те, що її не цікавило. — Але облиште, Базене, прочитаєте згодом". — "Ба ні, чому ж? — озвалася Жільберта. — Довгобо-родий дук із розгорнутою газетою аж проситься на полотно. Я прочитаю статтю, як тільки вернуся додому". — "Так, тепер, коли всі голяться, він запустив собі бороду. Він завше робить інакше, ніж інші. Коли ми одружувалися, він голив не тільки бороду, а й вуса. Селяни, які його не знали, не хотіли вірити, що він француз. Його називали тоді принц де Лом". — "А принц де Лом ще екзистує?" — спитала Жільберта, цікава до всього, що мало зв'язок з людьми, які стільки часу її не помічали. "Ба ні", — відповіла дукиня журним і ніжним тоном. "Такий прегарний титул! Чи не найкращий у Франції!"

— гукнула Жільберта: деякі банальності злітають неминуче, як бій дзиґарів, з уст декотрих розумних осіб. "Так, і мені жаль. Базен хотів би, щоб його сестриниць знову

прибрав цей титул, але це не одне й те саме; хоча, власне, він не зв'язаний зі старшинством і може переходити до молодших нащадків роду. Я вам казала, що Базен був тоді гладенько виголений. Одного дня, під час відпусту, пам'ятаєте, коханий? — звернулася вона до мужа, — той відпуст у Паре-ле-Моньяль? — мій швагер Шарлюс, охочий до розмови з хлопами, питав їх по черзі: "А ти звідки родом?" — а що він людина щедра, то щось давав їм або частував вином. Таким гонористим і таким простим уміє бути лише Меме. І не уклониться дукинї, яка для нього замало дукин्या, і водночас ущедряє щедротами якогось псаря. А я тоді й кажу Базенові: "Базене! Погомоніть і ви трохи з ними. Мій муж не завжди меткий..." — "Дякую, Оріано,

— втрутився дук, не відриваючись від читання моєї статті, в яке він поринув. — "...зачепив якогось селяка і повторив дослівно йому питання свого брата: "А ти звідки родом?" — "Я з Лома". — "Ти з Лома? Ну що ж, у такому разі я твій принц". Селяк подивився на виголеного Базена і відповів: "Неправда. Ви англієць". У цих дукининих придибашках старезні, пишні титули, такі, як принц де Лом, з'являлися на своєму, належному їм місці, з їхнім колишнім становищем і з місцевим колоритом, подібно як у деяких середньовічних молитовниках виростає над юрбою тієї доби шпиль бургзької дзвіниці. Чийсь виїзний лакей приніс візитівки. "Не знаю, чого вона хоче, я її не знаю. Цим я завдячую вам, Базене. Щось не щастить вам з таким способом знайомства, мій друже", — сказала дукин्या і звернулася до Жільберти: "— Я навіть не зуміла б вам пояснити, хто се, ви, мабуть, її не знаєте, її звати леді Руфус Ізраель". Жільберта спаленіла. "Ми з нею не знайомі, — сказала вона (то була чистісінька брехня: леді Ізраель за два роки перед Сванною смертю помирилася з ним і називала Жільберту на ім'я), — але з того, що я чула про неї від інших, я зразу здогадалася, про кого йдеться".

Річ у тім, що Жільберта встигла стати снобкою. Мені розказали, що, коли одна дівчина — чи то зі злости, чи то з не-тактовности — спитала Жільберту, як звати її батька, не названого, а рідного, вона, збита з пантелику, і прагнучи трохи змінити те, що мала сказати, вимовила замість Суанн — Сванн і тільки згодом усвідомила, що ще більше все напсувала, зробивши з англійського прізвища німецьке. І навіть додала, принижуючи себе, аби звеличитися: "Про моє походження оповідають різні речі, а мені самій про себе не дано знати нічого". Хоча Жільберта в певні хвилини, думаючи про своїх батьків (адже пані Сванн здавалася їй і була насправду доброю матір'ю), відчувала сором за такий підхід до життя, треба, на жаль, визнати, що його частково передали їй батьки, адже наша особистість ніколи не є цілком оригінальною. До материнського егоїзму долучається інший егоїзм, притаманний батьковій родині, що не завжди означає додавання чи навіть множення, повстає новий егоїзм, без міри потужніший і грізніший. Відколи світ стоїть, відколи родини з такою вадою в тій чи іншій формі еднаються з іншими родинами, де та сама вада виявляється інакше, внаслідок чого у дитини утворюється якийсь огидний гібрид, акумульовані егоїзми (як мовити тільки про них) набрали б такої сили, що вся людськість зазнала б заглади, якби саме це зло, утримуючись у розумних пропорціях, не накидало б собі природних гамульців,

аналогічних тим, що перешкоджають множинним без краю інфузоріям знищити нашу планету або одностатевим наплотдженим рослинам довести до вимирання рослинний світ тощо. Від часу до часу якась чеснота складає з егоїзмом новий і незацікавлений чинник. Моральна хемія спиняє таким чином і нейтралізує надто грізні складники, послуговуючись незліченними комбінаціями, і якби хтось вивчив їх, він міг би написати розмаїті й захопливі історії родин. Окрім цього, з акумульованими егоїзмами на кшталт тих, з яких, певне, склався Жільбертин характер, може уживатися якась уроча сімейна чеснота. Якийсь час вона виконує інтермедію і відіграє свою зворушливу роль з абсолютною ширістю. Певна річ, Жільберта заходила так далеко тільки тоді, коли давала зрозуміти, що вона, може, нешлюбна дочка якоїсь відомої особи; проте найчастіше вона приховувала своє походження. Може, просто їй було неприємно зізнатися у своєму походженні, і вона воліла, аби про це довідувалися з інших джерел. Може, вона справді думала приховати своє походження, покладалася на непевну віру, що, однак, не є сумнівом і дає шанси для того, чого ми собі зичимо, як це чинить Мюссе, говорячи про надію на Бога.

"Я не знаю її особисто, — сказала ще раз Жільберта. Але виступаючи під ім'ям мадемуазель де Форшвіль, чи справді вона гадала, що перестане бути для людей Сванною донькою? Очевидно, вона очікувала цього від певної кількості осіб, яка з часом мала б так вирости, що обняла б майже всіх? їй не слід було надто помилятися щодо їхньої кількості зараз,

і вона мусила здогадатися, що багато хто шепче: "Це Сванно-ва донька". Але вона знала про це так, як, ідучи на бал, знають про те, що існують люди, які з нестатків накладають на себе руки, — тобто знала у спосіб приблизний і туманний, не маючи о*оти переконатися за допомогою безпосереднього враження. Оскільки на відстані все здається нам непоказним, непевним, Жільберта воліла не бути поруч людей, які саме відкривали, що вона з Сванного дому. Ми завше відчуваємо себе поблизу тих людей, яких ми собі уявляємо, а що можна уявити собі читачів газет, Жільберта воліла, щоб її в газетах називали мадемуазель де Форшвіль. Тільки у своїй особистій кореспонденції вона вдавалася до перехідного методу, підписуючись Ж.С.Форшвіль. Справжнє лицемірство цього підпису полягало не так ув опущенні інших літер батькового імені, як у проведенні тієї самої операції з іменем Жільберти. Отож скорочуючи це невинне ім'я до літери Ж, мадемуазель де Форшвіль начебто підказувала друзям, що й Сваннове ім'я ампутовано тільки ради скорочення. Вона навіть робила особливий притиск на С, виводячи його таким собі довгим хвостиком, що перекреслював Ж, але видно було, що це щось минуле і приречене на забуття, як хвіст, ще довгий у мавпи, але якого вже немає у людини.

А проте в її снобізмі було щось від інтелігентної Сваннової цікавості. Я пам'ятаю, як того самого полудня вона спитала в дукині Германтської, чи не знайома вона з маркізом дю Ло, і, почувши, що той хворий і не виходить, спитала, який він з себе, бо вона, — додала Жільберта, зашарівшись, — багато чула про нього. (Маркіз дю Ло був одним з найближчих Сваннових друзів до одруження, і Жільберта, може, його навіть

колись бачила, але тоді ще не цікавилася цим товариством.) "Чи схожий він на графа де Бреоте або на принца Аґріґентського?" — спитала вона. "Де там! — заволатала дукиня Ґермантська. Вона гостро відчувала провінційні відтінки і шкіщувала замашні, але обарвлені її золотавим, розкотистим голосом портрети під ніжним цвітінням своїх фіялкових очей. — Ніскілечки! Дю Ло

— періґорський шляхтич, урочий, з прекрасними манерами і провінційною нецеремонністю. У Ґермантів, під час візити короля англійського, з яким дю Ло дуже приязнив, після полювання посідали за підвечірок; о цій порі дю Ло мав звичку скидати черевики і надівати сукняні капці. Уявіть собі, що присутність короля Едуарда і всіх цих великих княжат його нітрохи не збентежила. Він спустився до салону в м'яких капцях. Він гадав, що йому, маркізові дю Ло д'Аллеман, нема чого панькатися з королем англійським. Він і цей чарівливий Квазімодо де Бретейль — ось хто найбільше мені подобався. Вони були щирими приятелями... (Вона хотіла сказати "вашого батька", але затнулася.) Ні, у них нічого спільного ні з Ґрі-Ґрі, ні з Бреоте. Дю Ло був справжній періґорський дідич і маґнат. Меме любив цитувати сторінку з Сен-Сімона про котрогось із маркізів д'Аллеман". Я навів перші слова цього портрету: "Маркіз д'Аллеман вибивався серед періґорської шляхти своєю вишуканістю, ученістю, заслуг він мав більше, ніж будь-хто інший, сусіди вважали його за головного арбітра і завжди зверталися до нього, шануючи його чесність, розум, ґречність і, як сільський півень..." — "Так, дю Ло мав щось від цього, — озвалася дукиня Ґермантська. — Він завжди був червоний, як півень". — "Так, я пам'ятаю, при мені наводили цей опис, — сказала Жільберта, промовчавши, що наводив його батько, великий шанувальник Сен-Сімона.

Вона любила побалакати про принца Аґріґентського та про графа де Бреоте ще й з іншої причини. Принц Аґріґентський за своїм родоводом походив з араґонського дому, але його сеньйорія була пуатвенська. А той замок, де він мешкав, був власністю не його родини, а першого мужа його матері і стояв він десь посеред дороги між Мартенвілем і Ґермантами. Жільберта говорила про принца і про графа де Бреоте як про сільських сусідів, які нагадували їй стару провінцію. Точніше, в її словах було трохи брехні, бо тільки в Парижі, за посередництва графині Моле, вона познайомилася з графом де Бреоте, давнім батьковим приятелем. При цьому втіха, з якою вона згадувала околиці Тансонвіля, могла бути щира. Снобізм у деяких людей схожий на ті смачні напої, в які вони додають корисні речовини. Жільберту могла цікавити якась гожа дама, бо та була власниця гарних книжок та картин Натьє, — моя колишня приятелька навряд чи пішла б їх оглядати до Національної бібліотеки або до Лувра, і я думаю, що, попри близьке ще сусідство, Жільберта відчувала б чари Тансонвіля, втілені в особах пані Сазра чи пані Ґупіль, куди слабше, ніж у принці Аґріґентському.

"Сердека Бабал і сердека Ґрі-Ґрі! — мовила дукиня Ґермантська. — Вони ще кволіші, ніж дю Ло, боюся, що їм уже рясту не топтати, ні тому, ні тому".

Прочитавши мою статтю, дук Ґермантський сказав мені кілька компліментів, вельми стриманих. Йому не подобалася певна утертість мого стилю, в якому він убачав "загонистість і метафорику в дусі вже застарілої прози Шатобріана". Зате він палко

віншував мене з тим, що я "взявся до діла". "Я люблю, коли людина щось робить власноруч. Не зношу людей гулящих. Це завжди або позери або гістерики. Безголове насіння!" Жільберта, навчившись переймати великосвітські манери на льоту, заявила, що пишатиметься тепер знайомством із письменником: "Ви тільки уявіть собі, як я казатиму, що маю втіху, що маю честь бути з вами знайома!" "Чи не хочете ви піти з нами до "Опера комік"? — спитала мене дукиня, і я подумав, що це напевно та сама лежа, в якій я бачив її вперше і яка тоді видавалася мені неприступною, як підморське царство нерейд. Проте відповів журним тоном: "Ні, я не ходжу до театру, я втратив особу, яку дуже кохав". Я вимовив ці слова майже зі слізьми на очах, але вперше відчув якусь приємність від цього. Відтоді я почав до всіх писати, що мав велике горе, і відтоді почав про нього забувати.

Коли Жільберта пішла, дукиня Германтська сказала мені: "Ви не зрозуміли моїх знаків — це щоб ви не згадували Сванна". Я почав виправдовуватися. "Та я чудово вас розумію; у мене в самої його ім'я вже було на вустах, але я прикусила язика. Жах! Яке щастя, що я вчасно схаменулася! Ви знаєте, Базене, це дуже неприємно", — сказала вона мужеві; аби загладити мою провину, вдала, наче приписує її схильності, властиві усім людям і майже непереборні. "Що ж я на це пораджу? — відповів дук. — Хіба тільки знов занести ці малюнки нагору, якщо вони нагадують вам про Сванна. Не думаючи про Сванна, ви перестанете про нього й говорити".

Назавтра я дістав, на великий свій подив, два віншувальні листи, один від пані Гупіль, комбрейки, якої не бачив кілька років і з якою навіть у Комбре розмовляв не більше трьох разів. Вона взяла "Фігаро" у читальні. Отож, як тільки в житті трапляється щось, що викликає якийсь розголос, вісті про це приходять до нас від людей, які давно з нами розійшлися і про яких ми забули, аж нам здається, що вони дуже далеко від нас, деś на краю світу. Забуте однокашництво, яке мало двадцять нагод нагадати про себе, нараз подає ознаки життя, хоча буває й інакше. Наприклад, Блок, чию думку про статтю мені б хотілося знати, не відгукнувся. Щоправда, він прочитав мою статтю, але признався мені в цьому згодом, і то завдяки рикошету. Через кілька років він надрукував у "Фігаро" статтю й одразу повідомив мені про цю подію. Оскільки те, що він уважав за привілей, випало і на його долю, заздрість, яка змусила його вдавати, ніби він не читав моєї статті, зникла немов звіяна вітром, і Блок сказав мені про публікацію, але не так, як хотів би почути від мене про свою: "Я чув, що ти теж написав статтю, але волів не говорити тобі про це, щоб не образити, ми не повинні нагадувати друзям про те, що їх принижує. А писати до газети про шаблюки й кропила, про файв-о-клоки, про святу водицю — це принижує". Його характер не змінився, але стиль став не такий вишуканий, так трапляється з письменниками, які звільняються від манірності; вони мережать уже не символічні поезійки, а беруться за романи, що друкуються в журналі з числа в число.

Аби винагородити себе за Блокову мовчанку, я перечитав ще раз листа пані Гупіль, проте лист був холодний. Велике панство вдається до певних формул, розставляючи їх час-токіллям. Отож між "Ласкавий панеї" на початку і "будьте певні щодо" наприкінці

можуть вириватися крики радості й захвату, схиляючи над частокіллям, як розквітлі кущі, свої духмяні кетяги. Але буржуазна умовність оплітає саму серцевину листа тенетами таких висловів, як от: "ваш заслужений успіх" або — бери вище — "ваш нечуваний успіх". Невістки, вірні засадам доброго виховання і впаковані в корсажі комільфо, уявляють, що виллють душу жалями чи захватом, як напишуть: "Мої найкращі думки". "Моя мама приєднується до мене" — це такий суперлатив, що маслом каші не зіпсує. Окрім пані Гупіль, написав мені ще хтось, на ім'я Сот-тон, зовсім мені незнайомий. Письмо в нього було звичайне, зате мова чудова. Мене взяла досада, що я не міг з'ясувати, хто ж автор цього листа. Через два дні, вранці, я був потішений, що моя стаття дістала визнання у Берґотта, який не міг читати її без заздрости. Проте моя радість одразу згасла. Бо ж справді, Берґотт не черкнув мені ні слівця. Я запитував себе, чи сподобалася йому моя стаття, і боявся, що не сподобалася. Пані де Форшвіль відповіла мені на те, що Берґотт од неї у захваті і бачить у ній великий талант. Але сказала мені це тоді, як я спав: то був сон. Майже всі відповідають на пекучі для нас питання складними драматизованими твердженнями, в яких виступає багато дійовців, але яким не дожити до завтра.

Щодо мадемуазель де Форшвіль, то я не міг думати про неї без душевного болю. Як же це так? Чому Сваннові, їхньому великому другові, якому так приємно було б бачити її в Гер-мантів, вони відмовили в проханні прийняти її, а потім самі її відшукали? Адже минув час, протягом якого людина оновлюється для нас, час вирощує іншу людину, судячи з розповідей про неї людей не бачених нами давно, — відтоді, як ми змінили шкіру і набралися нових уподобань. Іноді Сванн казав своїй доньці, пригортаючи її й цілуючи: "Гарно мати таку доню, як ти! Коли твого сердешного тата вже не буде, то як про нього хтось і згадає, то неодмінно вкупі з тобою і завдяки тобі". Отож гріючи тривожну й болісну надію, що житиме в доньці, він ошукувався так само, як ошукується старий банкір, відписуючи маєток молодесенькій, бездоганного поведження, танцівниці, своїй утриманці, щиро переконаний, що він для неї тільки великий друг і що вона залишиться вірна його пам'яті. І вона шанувалася, під столом торкаючись ніжкою ніг приятелів старого банкіра, які їй подобалися, але нишком, чаруючи всіх своїми гарними манерами. Вона носитиме жалобу по своєму поштивому ласкавцю, рада, що здихалася його, використає не лише готівку, а також і нерухомість, авто, полишені їй. Накаже всюди стерти монограми давнього власника, яких вона трохи соромилася, і, розпоряджаючись благами, записаними на неї у тестаменті, ніколи не пошкодує за дарителем. Омана батьківської любови, може, нітрохи не менша, ніж омана іншої любови; багато дочок убачають у своєму батькові єдино діда, який залишить їм статки. Жільбертина присутність у салоні не тільки не прислужилася для розмов про її батька, а навіть перешкоджала скористатися нагодою, а такі нагоди випадали дедалі рідше. Завівся навіть звичай не згадувати його імени з приводу сказаних Сванном слів, подарованих ним речей, і власне та істота, яка могла б воскресити, як не увічнити, пам'ять про нього, квапилася довести до кінця справу смерті й забуття.

Вона завершила цю справу не тільки щодо батька, а й щодо Альбертини в мені. Під

впливом бажання, а отже й бажання щастя, пробудженого нею за ті кілька годин, коли я мав її за іншу, багато мук, болісних гризот, які недавно в'ялили мене, полишили мене, забираючи з собою уже давно розірвану низку спогадів про Альбертину. Багато тих споминів живило в мені жаль її втрати, а жаль закріпив спомини. Ось чому зміна мого самопочуття, напевне підготовлювана повільним, але в цілості своїй одноразовим і гвалтовним розпадом пам'яті, вперше дала мені враження пустки, руїни цілого світу асоціацій, як це буває у людей, яким лопає в мозку якась давно вже зношена артерія і частина пам'яті виявляється знищеною й паралізованою. Я розлюбив Альбертину. Хіба тільки в певні дні, коли погода, змінюючись і пробуджуючи нашу вражливість, повертає нас до реальності, мені було боляче думати про неї. Я страждав від неіснуючого кохання. Так за зміни погоди людина відчуває біль в ампутованій нозі.

Після втишення моєї муки і всього того, що вона несе за собою, я ніби поменшав, як це часто відчувають виздоровники, бо хвороба посідає велике місце в нашому житті. Очевидно, недовговічність любови пояснюється тим, що спогади не завжди відповідають правді і що наше існування — це постійне оновлення клітир. Що ж до спогадів, то це постійне відновлення все-таки затримує увага: вона гальмує, фіксує те, чому треба змінитися. Туга, як жадання облади жінкою, посилюється, що більше про це думаєш, щоб утримувати чистоту або щоб розбити тугу, треба робити щось, а не сидіти.

З другого боку, зважаючи на те (хоча у випадку зі мною саме розвага — жадання мати мадемуазель д'Епоршвіль — змусила мене усвідомити і відчути забуття), що час велить нам потроху забувати, то й забуття впливає на поняття часу. Час, так само як і простір, породжує оптичну ману. Засіле глибоко в мені прагнення взятися до роботи, відробити втрачений час, змінити своє життя або, точніше, почати жити знову творило ілюзію, начебто я все ще молодий. Натомість спогад про події, які мали місце в моєму житті (а також про ті, які зайшли в моєму серці, бо коли людина дуже змінилася, вона схильна роздувати свої переживання) під час кількох останніх місяців перед Альбертиною загибеллю, вплинули так, що ці місяці здалися мені довшими, ніж цілий рік. І тепер забуття стількох речей відокремлювало мене гонами пустки від випадків зовсім свіжих, які виглядали давніми, оскільки, як мовиться, я мав "час" на те, щоб забути про них, і це забуття розсіяне в інтерпольованій, фрагментарній, нерегулярній формі у моїй пам'яті, ніби густий туман над океаном, де зникають усі орієнтири, збивало, порушувало моє відчуття місця в часі, то скорочуючи, то розтягуючи відстані, і через це мені здавалося, що я або куди далі від чогось, або куди ближче, ніж насправді. А що в нових, ще не подоланих розлогах, простертих переді мною, буде слідів мого кохання до Альбертини не більше, ніж оце в утрачені мною часи було почуттів, якими я колись обдаровував мою бабусю, після перерви нічого з того, на чому тримався попередній період, не існувало в наступному, моє життя уявлялося мені чимось позбавленим підтримки індивідуального, ідентичного, постійного я, чимось таким самим марним у прийдешності, як і довгим у минувшині, чимось таким, чому смерть могла покласти край у будь-якій точці, без жодного підсумку, як у класі

риторики байдуже уривається курс історії Франції, за примхою програміста чи викладача, на революції 1830 або 1848 року або на падінні Другої Імперії.

Змора і смуток, відчуті тоді мною, менше були викликані тим, що я обдарував марним коханням істоту, яку вже забув, ніж тим, що я почав знаходити втіху в інших людях, живих, справжніх світовцях, у знайомих Германтів, самих по собі мало цікавих. Тепер мені з більшою, як гадаю, легкістю доводилося твердити, що та, яку я кохав, стала вже тільки блідим спогадом, який змушує нас гаяти час на те, щоб вистелювати наше існування живою, але паразитною рослинністю, яка після відмирання теж обернеться в ніщо і вже зараз чужа всьому, що ми знали, і до якої, попри все, силкується припо-добитися наша белькотлива, меланхолійна і кокетлива старість. Нова істота, яка прожила б і без Альбертини, уже народилась у мені, бо я міг говорити про неї в дукинї Германської зі смутком, але без глибокого болю. Ті відмінні, нові я, що мали носити інше ім'я, ніж їхні попередники, завжди мене страхали в ті хвилини, коли вони могли надійти, вражаючи своєю байдужістю до осіб, яких я кохав. Я спізнав колись це почуття у зв'язку з Жільбертою, коли її батько сказав мені, що якби я оселився в Океанії, мені б не захотілося звідти вертатися. Це саме я відчув недавно, із завмиранням серця читаючи спогади одного другорядного письменника: життя розлучило його з жінкою, обожнюваною замолоду; коли ж він спіткав її старим, то вже без колишньої втіхи, без жодної охоти нової з нею зустрічі. Цей письменник дав мені вкупі із забуттям майже цілковите знеболювання, надію на розкошування, а розкошування, — річ страшна і водночас до-бротворна, є ніщо інше, як одне із запасних я, яке доля тримає для нас у резерві і яке у відповідну хвилю, не слухаючи наших благань, як лікар передбачливий і рішучий, заміняє всупереч нам, вчасним втручанням, наше надто поранене я. Ця заміна робиться, зрештою, регулярно, як регенерація зношених тканин, але ми помічаємо її лише тоді, як у давньому я діяла якась болісна ураза, якесь чужорідне і страждання тіло, зникнення якого приємно вражає нас, подібно до того як факт, що ми стали кимось іншими, для кого страждання, перетерплюване попередником, є тільки чужим стражданням, яке може викликати в нас єдино співчуття, бо ми більше не переживаємо його. Навіть те, що ми стільки настраждалися, ми сприймаємо тепер як щось незначне, бо нам пригадуються ці наші страждання вже геть туманно. Вночі нас можуть ще мучити страшні кошмари. Але, прокинувшись, ми стаємо іншою істотою, і цю істоту мало обходить, що її попередниці доводилося тікати уві сні від бандитів.

Те нове я ще зберігає зв'язок із попереднім — так приятель, байдужий до трауру, все-таки розмовляє про нього з гістьми і вряди-годи повертається до покою, де вдівець, який доручив йому приймати співчуття, невітішно ридає. З моїх грудей виривалися ридання, коли я на хвилюку ставав давнім Аль-бертининим другом. Я намагався весь, до останку, втілитися в цю нову постать. Наші почуття до дорогих колись нам людей згасають не тому, що вони померли, а тому, що вмираємо ми. Альбертина не могла нічого закинути своєму приятелю. Той, хто узурпував собі його ім'я, був тільки його спадкоємцем. Можна держатися лише того, кого пам'ятаєш, а пам'ятаєш єдино того,

кого знав. Моє нове я, коли ще росло в затінку старого, не раз чуло від нього про Альбертину і уявляло собі, що цим шляхом воно пізнавало її; воно відчувало до неї симпатію, кохало її, але то було почуття опосередковане.

Друга особа, яка забувала Альбертину, мабуть, так само швидко і яка трохи згодом допомогла мені усвідомити поступ цього процесу (а це вже друга стадія перед остаточним забуттям), була Андре. По суті, тільки забуття Альбертини могло бути причиною — як не єдиною і навіть не головною, то принаймні конечною — розмови, яка відбулася у мене з Андре через півроку після наведеної мною розмови. Цим разом вона говорила зовсім інакше. Пам'ятаю, що це діялося в моєму покої, що в той час я відчував бажання тіла, адже спершу моя любов до дівчат із грона мала колективний характер, довго неділима між ними, і перейшла вона на Альбертину на короткий час, тільки в останні місяці перед її смертю й одразу потому.

Ми сиділи у мене в покої з ще однієї причини, яка дасть змогу мені викласти нашу розмову дуже докладно. З решти помешкання мене було вигнано, оскільки мама мала, власне, свій "день". У цей день вона снідала в пані Сазра. Та оскільки то був ще й день прийняття у мами, то вона вагалася, чи їхати їй до пані Сазра. А все тому, що пані Сазра, навіть у Комбре, запрошувала чомусь до себе на сніданок людей нецікавих, і мама, певна, що там буде не надто весело, могла, як вона собі розраховувала, вернутися раненько, нічого при цьому не втрачаючи. Вона й справді швидко вернулася і без тіні жалю, бо застала у пані Сазра тільки людей страшенно нудних, заморожених уже самим її голосом — мама називала цей голос "середовим", — яким господиня говорила при гостях. Зрештою мама любила пані Сазра, жаліла її як невдаху,

— її тата-марнотратця зруйнувала дукиня Х***, і вона мусила жити цілий рік у Комбре і тільки два-три тижні проводити в паризької кухні та ще раз у десять років відбутися велику приємну подорож.

Пам'ятаю, що напередодні, поступаючись моєму поновлюваному кілька місяців проханню, оскільки принцеса Пармська й досі цього допоминалася, моя мати одвідала її. Сама принцеса нікого не візитувала і звикле досить було записатися до неї в книжку, але на цей раз вона наполягала на особистій візиті моєї матері, оскільки протокол не дозволяв їй прийти до нас. Мама вернулася додому дуже невдоволена. "Ти завдав мені дурня, — сказала вона мені. — Принцеса Пармська заледве зі мною привіталася і повернулася до розмови, яку провадила з якимись паніями, а на мене не звертала уваги. Че-рез десять хвилин, коли вона не озвалася до мене ані словом, я пішла собі, а вона навіть руки мені не простягла на прощання. Мені стало дуже прикро, але зате при виході я спіткала ду-киню Германтську — вона була мила і багато говорила про тебе. Яка дурниця вхопилася тобі голови — завести з нею розмову про Альбертину! Ти звірився дукині про те, що її смерть завдала тобі великого жалю. (Я й справді їй звірявся, але сам майже забув уже про цю розмову, бо то було тільки мимохідь. Але особи, вкрай неуважні, часто зважають на слова, кинуті нами знехотя, і найзвичайнісінькі для нас речі глибоко вражають їхню цікавість.) Ніколи більше не піді до принцеси Пармської. Через тебе я вчинила глупство".

Назавтра, в "день" моєї матері, до мене прийшла Андре. Часу вона мала обмаль, бо хотіла зайти по Жізелі, аби разом піти пообідати. "Я знаю всі її вади, але вона моя найширша приятелька, я люблю її більше за всіх на світі", — сказала вона. При цьому видавалося, що вона боїться, аби я не напросився на їхній спільний обід. Вона була захланна до зустрічей, і хтось третій, хто знав її аж надто добре, як я, заважав її спілкуванню з іншими, заважав їй натішитися ними цілком.

Коли вона прийшла, мене ще не було вдома. Вона чекала на мене, і я мав саме пройти через мою власну віталеньку, аби привітатися з нею, аж це почув чийсь голос і подумав, що до мене ще хтось завітав. Поспішаючи побачити Андре, яка сиділа у моєму покої, я сном-духом не відав, хто той другий гість — очевидно, незнайомий їй, бо його провели до другого покою, — і почав наслухати під дверима віталеньки. Мій гість заговорив. Він був не сам і звертався до жінки. "В моєму серці ти, моє ти янголятко]" — наспівував він вірші Армана Сільвестра. — Так, ти будеш завжди моїм янголятком, хай би там що.

Земля померлих ковдрою укрила.

Всім радощам і мукам нині край.

Реліквії душі — всього лиш дрібка пилу;

На їхні святощі ти руку не здіймай.

Це трохи старомодне, зате яке гарне! Я міг би сказати тобі це першого ж дня:

Дитя, ти доведеш усіх їх до плачу...

Як? Невже ти цього не знаєш?

Майбутніх юнаків, сьогоднішніх дітей,

Чиї бринять підпарубочі мрії

На віях чарівних твоїх очей.

Ага, мені спало, що і я міг би собі сказати:

Перший раз, як прийшов він до мене сюди,

Я була з ним негорда — тихіше води.

Я сказала йому: "Закохаєшся в мене,

То узнаєш, як можна кохати шалено".

І відтоді в його тільки спала раменах.

Зацікавившись, на яку жінку виливається ця поетична струя, я мимоволі пристав і замість поспішити до Андре, відчинив двері. Вірші читав барон де Шарлюс жовнірові, в якому я одразу впізнав Мореля. Він мав їхати через два тижні. З де Шарлюсом він уже не був на приятельській стопі, але вряди-годи бачився з ним і просив про різні послуги. Пан де Шарлюс, у почутті якого брало гору чоловіче начало, іноді розкисав. Зрештою, уже хлопцем він не міг розуміти і відчувати вірші інакше, ніж уявляючи собі, що вони звернені не до зрадливої красуні, а до молодика. Я зараз же їм відкланявся, хоча здогадався, що ходити вкупі з Морелем панові де Шарлюсу було дуже приємно, бо на час це створювало ілюзію, ніби він знов оженився. У ньому поєднувалися снобізм монархинь зі снобізмом лакеїв.

Спогад про Альбертину став для мене якимсь фрагментарним; уже не засмучував

мене і був єдино переходом до нових прагнень — так акорд готує зміну тональності. Незалежно від скороминущої чуттєвої примхи, — адже я ще залишався вірний Альбертині, — більше щастя, ніж могло б мені дати її чудесне повернення, я знаходив біля Андре. Бо вона могла розповісти про Альбертину більше, ніж колись Альбертина про саму себе. Справи, пов'язані з нею, ще роїлися в моїй голові, тоді як моє почуття до неї — і фізичне, і духовне — зникло. Бажання пізнати її життя, все ще не маленьке, було тепер дужче, ніж потреба її присутності. З другого боку, думка, що якась жінка мала з Альбертиною стосунки, не будила в мені нічого, окрім пожадання цієї іншої. Я признався в цьому Андре під час пестошів. Тоді вона, нітрохи не дбаючи про те, аби її слова узгоджувалися з усім, що вона казала мені кілька місяців тому, кинула з напівусміхом: "Так, але ж ви чоловік! Отож ми не можемо робити точнісінько те саме, що я робила з Альбертиною". І чи то сподіваючись розпалити в мені жагу (колись, аби потягти її за язика, я сказав їй, що хотів би мати стосунки з жінкою, яка належала Альбертині) або навіяти мені смуток, чи, може, щоб вирвати з коренем із мене почуття вищосте над нею, яке в її тямі давала мені думка, що я був єдиним Альбертининим коханцем, вона додала: "Ах, ми чудово проводили час! Вона була така лагідна, така палка. Зрештою, вона бавилася не тільки зі мною. У пані Вердюрен вона спіткала гарного хлопця Мореля. Порозумілися вони одразу. Він підвизався, — застерігши собі право на власну розвагу, бо любив малих початківців і одразу їх кидав, як тільки підбивав на гріх, — у ролі спокусника, підманюючи молодих рибачок з одлеглого пляжу, молодих праль, які легко закохувалися в чоловіка, але ніколи б не відповіли на зальоти жінки. Щойно дівчина потрапляла під його владу, як він приводив її в якесь надійне місце й передавав Альбертині. Боячись утратити Мореля, який, зрештою, брав участь у забаві, дівчата ніколи не відмовляли, але все одно його втрачали, бо з обави перед наслідками, а також тому, що одного чи двох разів йому бувало досить, він залишав фальшиву адресу і зникав. Він був такий дурисвіт, що одного разу привів Альбертину й одну з них до кулівільського дому розпусти, і там не то четверо, не то п'ятеро брали її чи то разом, чи по черзі. Для нього і для Альбертини це була найбільша втіха. Тільки що Альбертина мала потім страшну скруху за гріхи. Мені здається, що, живучи у вас, вона приборкала свою жагу і з дня на день відкладала мить, коли можна було пуститися берега. Крім того, вона так прихилилася до вас, що потім її гризло сумління. Але якби вона вас покинула, то, безперечно, знов узялася б за своє. Вона мала надію, що ви її врятуєте, що ви з нею женитеся. В глибу душі вона відчувала, що це якесь злочинне навіженство, і я не раз застановлялася, чи не вбила вона себе після чогось такого, що колись уже, в одній родині призвело до самогубства. Мушу признатися, що на самому початку перебування у вас вона не одразу припинила ці забави зі мною. Іноді видавалося, що вона дуже цього потребувала, і навіть одного дня, у вашій оселі, хоча ми могли піти собі деінде, не хотіла мене пустити, поки я не лягла з нею. Нам не пощастило — нас ледве не застали зненацька. Альбертина скористалася з того, що Франсуаза пішла щось залагодити, а ви ще не вернулися. На той випадок, якби ви мали свого ключа, вона погасила всі лампочки, щоб ви загаялись,

шукаючи вмикача, і лишила двері отвором до свого покою. Ми почули, як ви беретеся сходами. Я ледве встигла причепуритися і встати з ліжка. Я даремно хапалася, бо ви зовсім випадково забули ключа й мусили дзвонити. Та все ж ми розгубилися. Аби приховати наше збентеження, ми обидві, навіть не змовляючись, вигадали, ніби не зносимо запаху садового ясмину, а насправді ми його обожнювали. Ви принесли гіллячку ясмину і, аби приховати сум'яття, ми відвернулися. Але я здуріла: сказала, що Франсуаза, мабуть, уже вернулась і могла б вам відчинити, хоча щойно я вам збрехала: начебто ми з Альбертиною саме вернулися з прогулянки, а Франсуаза ще не встигла піти (і саме це була правда). Найгірше було те, що ми погасили світло, переконані, що ви маєте ключа, — ми боялися, що, входячи, ви побачите, як ми його вмикаємо; в кожному разі, ми дуже довго вагалися. І Альбертина цілі три ночі не могла склепити очей зі страху, що ви запідозрите щось і спитаєте у Франсуази, чому вона перед виходом не увімкнула світла. Альбертина дуже вас боялася і часами твердила, що ви лукавий, злосливий і в душі її ненавидите. Через три дні з вашого спокою вона зрозуміла, що вам не спало на думку розпитувати Франсуази, і відзискала сон. Проте вона порвала стосунки зі мною — чи то зі страху, чи то її гризло сумління, бо казала, що закохана чи то в вас, чи то в когось іншого. Відтоді, як хтось згадував при ній про ясмин, вона шарілася і затуляла рукою обличчя, сподіваючись приховати рум'янець".

Як і щастя, іноді нещастя, приходячи до нас запізно, не набирає всього того розміру, якого воно сягнуло б раніше. Так сталося і з нещастям, яким було для мене страшне зізнання Андре. Очевидно, коли погані вісті мають нас засмутити, буває так, що нещастя, під час якоїсь забави, в спокійному перебігові розмови, не зачіпає нас, а ми, обмірковуючи відповідь на тисячу питань, змінені, перетворені, на догоду нашому співрозмовникові, в комусь іншому, захищені на разі в цьому новому житті від почуттів і страждань, яких ми позбулися і до яких вернемося, коли розвіються ці короткі чари, не встигаємо їх сприйняти. Проте якщо ці почуття і страждання надто сильні, ми мимоволі вступаємо в цю зону нового і нетривалого світу, де, міцно ухопившись за своє страждання, не можемо стати іншими; в такому разі слова одразу доходять до нашого серця, втягуючи його в гру. Але з певного часу слова, пов'язані з Альбертиною, наче звітріла трутизна, втратили токсичну силу. Відстань була вже завелика. Як перехожий, який бачить на небі затуманений серпик і думає: "Але ж це величезний місяць!" — я сказав собі: "Як же це так? Істина, якої я так домагався і якої так боявся, це всього лишень кілька сказаних у розмові слів, що їх годі як слід обміркувати, бо ти не на самоті!" А потім, вона справді заскочила мене зненацька, бо я неабияк намучився з Андре. Далєбі, я волів би мати більше сили, аби присвятити себе цій істині; вона й досі залишалася зовні мене, бо я ще не знайшов для неї місця у своєму серці. Нам хотілося б, щоб істина відкривалася нам якимись новими знаками, а не першою-ліпшою фразою, подібною до не раз уже чутих чи сказаних нами. Звичка мислити іноді заважає відчуттю живої реальності, прищеплює імунітет проти неї, робить її продовженням думки. Нема такої ідеї, яка б не містила у собі свого ймовірного заперечення, такого слова, на яке б не було слова у відповідь.

У кожному разі вся ця тепер уже не потрібна правда, — якщо вона таки правда, — про життя померлої коханки з'являється, випливаючи з глибин на поверхню, саме тоді, коли нам годі чимось зарадити. І тоді (думаючи про іншу жінку, яку ми тепер кохаємо і з якою може статися те саме, бо ті, забуті, нас уже не обходять) ми відчуваємо гострий біль. Ми кажемо собі: "Аби ж то вона, поки живе, могла зрозуміти і здати собі справу, що після її смерті я довідаюся про всі її таємниці!" Але це зачароване коло. Якби, я міг продовжити Альбертинине життя, я б водночас унеможливив відкриття Андре. Це нагадує традиційну погрозу: "Ось побачите, я перестану ваіс кохати!" — таку правдиву і таку безглузду, бо ми б і справді багато виграли, перестаючи кохати, але такого виграшу нам не хочеться. А по суті, це та сама річ. Бо як ми знов бачимо жінку, яку розлюбили, і довідуємося від неї про все, це означає, що вона вже не вона і ми вже не ми: тієї, кого ми кохали, вже немає. Сюди теж прийшла смерть, роблячи все легким і марним. Я снував усі ці думи, закладаючись, що Андре мовила правду, — що не було виключено, — і що до ширости схилили її саме стосунки зі мною, та риса Андрія-Первозваного-в-полях, яку спершу виявила Альбертина. В цьому їй допомагала та обставина, що вона вже не відчувала ляку перед Альбертиною, адже померлі живуть для нас лише короткий час після смерті і по упливі кількох років згадуються як повалені божества, яких можна ображати безкарно, бо ми перестали вірити в їхнє існування. Але те, що Андре втратила віру в Альбертинине існування, могло ще й штовхнути її (так само як і на викриття таємниці, яку вона дала собі слово берегти) на вигадування брехні, щоб опалювати свою уявну спільницю. А, може, небоязкість дала їй змогу врешті відкрити, викладаючи мені це все, правду або вигадати брехню, а все тому, що я видався їй щасливим та гордим і їй захотілося насолити мені? Можливо, вона відчувала роздратування проти мене (однаке придушуючи своє роздратування, поки бачила мене нещасним, невтішним) через мої взаємини з Альбертиною, яким вона, мабуть, заздрила, уявляючи, що я вважав себе за більш привілейованого від неї завдяки цьому щастю, може, недоступному їй або навіть не годному їй заздрости. Я не раз чув, як вона говорила різним людям, що в них нездоровий вигляд, бо вони дратували її своїм чудовим здоров'ям, а надто усвідомленням цього здоров'я. Аби досадити їм, вона твердила, що сама почувається чудово і не переставала це повторювати в найкритичнішій стадії своєї хвороби, аж до того дня, коли, переможена близькою смертю, уже не переймалася тим, що щасливі люди — здорові і знають, що їй не жити. Але до того дня було ще далеко. Може, вона гнівалася на мене за щось, про що я не мав поняття, так як колись заповзялася на молодика, чудового знавця спорту, але поза спортом цілковитого невігласа, з яким ми познайомилися у Бальбеку і який жив з Рахиллю. Андре обкидала його болотом, прагнучи спровокувати позов за наклеп, завдяки чому вона могла б закинути його батькові ганебні діяння, яких той не зумів би спростувати. А може, та злість на мене охоплювала її тільки наворотами і стихала, коли вона бачила, який я сумний. Власне, як тільки Андре помічала, що ті, кого вона з іскрами люті в очах прагнула зневажити, убити, розчавити судовим вироком — хай навіть він ґрунтувався на кривосвідченні, — були сумні, покірні, вона одразу гамувала

свою ненависть і хотіла їх улестити. Бо вона не була лиха людина, і якщо її потаємна, глибинна натура не виявлялася насправді така мила, як можна було судити з її особливої запобігливості, а видавала радше заздрість і гординю, то третя натура, ще глибша, щира, але зовсім не реалізована, схилялася до доброти й любови до ближнього. Як усі люди, що в певному душевному стані прагнуть до кращого, але, знаючи його лише зі свого прагнення, не розуміють, що спершу треба порвати з теперішнім — подібно до неврастеніків та морфіністів, які дуже хочуть вилікуватися, не відмовляючись проте від своїх маній чи від морфію; подібно до умів релігійних або залюблеників мистецтва, які прив'язані до світського життя і марять про самоту, але уявляють її як стан, що не вимагає розриву з їхнім попереднім життям, — Андре була схильна кохати всіх, але під умовою спершу побачити їх не тріумфаторами або попередньо їх принизити. Вона не розуміла, що повинна була кохати навіть гордіїв і перемагати їхню пиху любов'ю, а не ще більшою погордою. Вона чинила так, як ті хворі, які хочуть вилікуватися з допомогою засобів, що підтримують їхню хворобу, які ті засоби люблять і зараз же перестали б любити, якби їх зреклися. Годі навчитися плавати, стоячи однією ногою на землі.

Що стосується молодика, спортсю, Вердюренового кузена, якого я спіткав під час моїх двох перебувань у Бальбеку, то треба, випереджаючи події, сказати, що через якийсь час по візиті Андре — розповідь про ці відвідини ще попереду, — мали місце речі, які справили на мене досить сильне враження. Передовсім цей молодик (може, в пам'ять Альбертини, яку він, — про що я тоді не відав, — кохав) заручився з Андре і пошлюбив її, нітрохи не зворушений розпачем Рахилі. Ось тоді (тобто через кілька місяців після відвідин, про які я розповів) Андре перестала обзивати його лайдаком; як дійшло до мене згодом, вона обмовляла його лише тому, що була безтямно закохана в нього і переконана в його байдужості до неї. Але вибухнула ще більша сенсація. Молодик виступив зі скетчами у декораціях і костюмах власного виконання, викликаючи революцію в сучасному мистецтві, принаймні не меншу, ніж та, яку спричинив російський балет. Коротше, найбільші авторитети визнали його творчість за щось ґрунтовне, майже за геніальне. Я, зі свого боку, думаю так само, підтверджуючи таким чином, на свій власний подив, давній суд Рахилі. Хто зустрічався з ним у Бальбеку, коли його цікавило виключно те, чи його нові знайомі носять добре скроєний одяг, хто пам'ятав, як він проводив час за бакара, на верхогонах, за грою в гольф чи в поло, хто знав, що в школі він завше сидів на ослячій лаві і навіть був виключений з ліцею (після чого, на злість батькам, мешкав два місяці в домі розпусти, де барон де Шарлюс хотів застукати Мореля), почали думати, що, може, це штучки Андре, яка з любови відступила йому свою славу, або що він — це видавалося правдоподібніше — маючи великий маєток, трохи надшарпаний його шаленствами, підплачував зубожілого генія. Такі ось багатирі, не обтесані дружбою з аристократією, уявляють художника таким собі актором, найнятим на заручини їхньої доньки для виголошення монологів, після чого того одразу запрошують до сусідньої вітальні, аби нишком вручити гонорар, або бачать у ньому лише маляра, який портретує їхню дочку після

весілля, поки та не почне народжувати і ще виглядає привабливо; вони охоче вірять, що всі світовці, які пишуть, komponують чи малюють, наймають когось за гроші, аби вважались творцями, так як інші тим самим робом здобувають депутатські крісла. Але все це був наговір. Молодик був і справді автором цих чудових скетчів. Довідавшись про все це, я почав губитися в здогадах. Або він був насправду довгі роки безнадійним тупаком, яким здавався, і лише якийсь фізіологічний катаклізм розбудив його геній, приспаний, ніби казкова красуня; або ж у період його буремних шкільних років, провалів на бакалавра, великих програшів у Бальбеку і страхів перед поїздкою трамваєм у товаристві погано одягнених вірних пані Вердюрен, він уже був генієм, який піддався юнацьким захопленням і, поклавши ключа під килимок, залишив свій геній удома, а, може, навіть усвідомлюючи свою геніальність, він так погано вчився тому, що, коли викладач виголошував банальності про Цицерона, він у той час читав Рембо чи Гете. Щоправда, ніщо не заповідало обґрунтування цієї гіпотези, коли я познайомився з ним у Бальбеку, де всі його помисли зосереджувалися на поправці упряжі чи приготуванні коктейлів. Але її годі було вважати неспростовною. Він міг бути людиною дуже марнославною, а марнославство поєднується з геніальністю, і міг намагатися вражати так, як уважав за найкраще для засліплення того світу, в якому жив, а вражати в ньому можна було аж ніяк не глибоким знанням "Споріднення душ", а радше майстерністю правити четвіркою коней. Зрештою, я зовсім не певен, що навіть коли він прославився як автор чудових, оригінальних творів — поза театрами, де його знали, — він мав охоту озватися до когось, хто не носив смокінга, як його давні знайомі, що свідчило б не про те, що він дурний, а про те, що марнославний, і навіть про його практицизм, про певну проникливість, завдяки яким це його марнославство імпонувало дурням, на чийй шані йому залежало і для кого смокінг' сяє, мабуть, яскравіше, ніж погляд мислителя. Хто знає, чи не здалася б та чи інша людина обдарована чи навіть нездарна, але наділена духовними запитами, як от я, в очах того, хто б її спіткав у Рівбелі, в бальбецькому готелі чи на дамбі, претензійним ідіотом? Не кажучи про те, що для Октава справи мистецтва мусили бути чимось інтимним, настільки зачаєними в найпотаємніших глибинах його душі, що йому б ніколи не спало говорити про них, як говорив би, скажімо, Сен-Лу, для якого мистецтво мало не менше чару, ніж запряги для Октава. Окрім цього, цілком можливо, що він був азартним гравцем і, кажуть, таким і залишився. А проте, якщо культ, який повернув до життя невідому Вентейлеву творчість, був народжений нездоровою атмосферою монжувенського дому, то, може, найчудородніші шедеври нашої доби (ця думка вразила мене самого) завдячені своїм походженням не всезагальному конкурсіві, не вірцевій академічній освіті в душі Бройля, а частим відвідуванням іподромів та людних барів. У кожному разі причини, які під час перебування в Бальбеку спонукали мене до знайомства з ним, а в Альбертині та її приятельок викликали бажання, щоб я з ним не зіткнувся, не мали нічого спільного з його істотними достоїнствами і могли б тільки правити за ілюстрацію вічного непорозуміння, яке існує між "інтелектуалом" (у цьому випадку — мною) і світовцями (репрезентованими маленькою "бандою") стосовно особи іншого

світовця (юного гравця в гольф). Я не мав ніякого передчуття щодо того, що він обдарований талантом, і всі його чари в моїх очах — такі самі як ті, що мала для мене пані Блатен, — полягали в тім, що він був, усупереч їхнім твердженням, другом моїх подружок і більше належав до їхньої "банди", ніж я. З другого боку, Альбертина та Андре, символізуючи цим нездатність світських людей робити слухні судження про те, що було пов'язане з виявами людського духу, і водночас природну схильність цих самих людей вдовольнятися в цьому видимістю, не тільки мали охоту визнати мене за недоумка, оскільки я цікавився таким кретином, але особливо дивувалися, що серед усіх гравців у гольф я обрав найменш цікавого. Аби ж то я хоча б захотів зійтися з Жільбером де Беллеврем, цей гольфіст ще й мав добре підвішений язик, відзначився на олімпіаді з французької і писав непогані вірші (насправді він був дурніший за всіх інших). Або якби я хотів "збирати матеріяли", потрібні до "книжки, яку пишу", то Гі Сомуа, цілковитий вар'ят, за яким числиться викрадання двох дівчат, був, принаймні, непересічним типом і міг би зацікавити мене. На цих двох вони "могли б погодитися", але що я побачив у тамтому? Октав був уособленням "безмежної глупоти", "дурнолобцем у квадраті".

Повертаючись до відвідин Андре, після визнання своїх стосунків з Альбертиною вона додала, що від'їзд моєї приятельки був викликаний передусім страхом, що подумают її коле-жанки з "ґрона", а також інші знайомі, свідки її життя з молодим чоловіком, з яким вона не побралася. "Я знаю, що ви мешкали у вашої матері, але це справи не міняє. Ви не уявляєте, що таке світ цих дівчат, як вони криються одна від одної, як вони бояться того, що про них говоритимуть. Мені доводилося бачити, як насторожено вони ставилися до хлопців лише тому, що ті були знайомі з їхніми приятельками і могли їм переказати дещо про них. А проте згодом я випадково дізнавалася, що ті дівчата були зовсім інші". Ще кілька місяців тому ці знання, які, очевидно, посідала Андре щодо того, чим керуються у своїх учинках дівчата з гурту, були б для мене чимось безцінним. Можливо, її зізнання пояснювало, чому Альбертина, віддавшись мені в Парижі, відмовила мені перед тим у Бальбеку, де я повсякчас бачився з її приятельками, тоді як я по-дурному вважав це за обставину, сприятливу для нашого зближення. Хто знає, чи якийсь мій відрух довіри до Андре або необережна моя похвальба перед нею, що Альбертина ночуватиме в Гранд-отелі, не схилили останньої, вже готової дозволити мені певні втіхи, як річ цілком природну, змінити постанову і пригрозити мені дзвінком. Але в такому разі вона, мабуть, була доступна багатьом іншим. Ця думка пробудила в мені ревності і я сказав Андре, що хочу її про щось запитати. "Ви робили це в нежилому будинку вашої бабусі?" — "О ні, ніколи. Там би нам заважали". — "Хіба? А я думав, мені здавалося..." — "Зрештою, Альбертина любила робити це за містом". — "Де саме?" — "Раніше, коли вона не могла їздити далеко, ми вирушали до Бют-Шамона: вона там знала один дім, або під деревами, де ніхто не ходить. А іноді в Малому Тріаноні, у ґроті". — "Тепер ви самі бачите, як можна вам довіряти. Ви ж менше ніж рік тому присягалися мені, що в Бют-Шамоні нічого не було". — "Не хотілося завдавати вам прикрощів". Як я вже згадував, значно пізніше я

зрозумів, що того разу, в день зізнань, Андре навмисне завдавала мені прикрощів. Я збагнув би це одразу, коли вона мені розповідала, бо я б потребував цього твердження, якби ще кохав Альбертину, як давніше. Проте слова Андре не завдали мені досить болю для того, щоб я одразу назвав їх брехливими. Загалом, якщо те, що Андре сказала, було правдою — у перші хвилини я не мав у цьому жодних сумнівів, — то справжня Альбертина, яку я тепер пізнав, відкривши стільки її різних образів, дуже мало відрізнялася від вакханки, яка першого дня з'явилася і виказала себе на бальбецькому молі — так незнане місто, в міру наближення до нього, змінює раз по раз розташування своїх будов, аж поки нарешті розчавлює, змітає найбільший монумент, ще недавно видимий звіддалік; проте коли ми його пізнаємо і можемо скласти точну думку, виявляється, що справжніми пропорціями були саме ті, які відкрилися нам із першого погляду, а всі інші, спостережені потім, були тільки низкою чергових оборонних ліній, якими кожна істота відгороджується від наших очей і які треба форсувати одна по одній, ціною величезних зусиль, перш ніж добратися до середмістя. А втім, оскільки потреба у беззастережній вірі в Альбертинину невинність зникла, адже я страждав тепер менше, то, навпаки, я можу сказати, що це відкриття не завдало мені надмірного болю, а все тому, що з певного часу нав'язану самому собі віру в Альбертинину невинність поступово, непомітно для мене самого, витіснила віра, яка завжди жила в мені, — певність, що Альбертина винна. Я вже не вірив в Альбертинину невинність, бо не відчував більше потреби, палкого прагнення в неї вірити. Кожна віра постає з прагнення, і якщо зазвичай ми не здаємо собі з цього справи, то це тому, що більшість прагнень, що породжують віру, живуть — інакше, ніж у тому випадку, коли я собі втокмачив, що Альбертина невинна, — так довго, як і ми. Перед численними доказами, що підтверджували мою першу версію, я з недоуму віддав перевагу голослівним Альбертининим заявам. Чому я їй вірив? Брехня нерозлучно пов'язана з людською природою. Очевидно, вона відіграє таку саму велику роль, як пошуки насолоди, яка, зрештою, нею й керує. Ми брешемо, аби убезпечити свою насолоду або честь, якщо викриття цієї насолоди важить на честь. Ми брешемо все життя, брешемо навіть, передусім, а може, тільки тим, хто нас кохає. Адже єдино тільки ці особи змушують нас боятися за нашу насолоду і будять у нас бажання заслужити на їхню пошану. Спершу я був переконаний в Альбертининій провині, і лише моє прагнення повірити їй, вичерпавши в сумнівах усі сили мого інтелекту, завело мене на манівці. Можливо, нас оточують електричні, сейсмічні сигнали, і нам треба лише чесно інтерпретувати їх, аби знати правду про характер якоїсь людини. Хай як мене прибили слова Андре, я все-таки втішився, що реальність підтвердила, нарешті, мої первісні інстинктивні передчуття, а не дешевий оптимізм, під кормигу якого я боягузливо підпав. Я волів, щоб життя стало врівні з моїми передчуттями. Зрештою, передчуття, які я спізнав першого дня на пляжі, коли мені здалося, ніби ці дівчата — втілення розгульних розкошів і гріха, а також під вечір, коли побачив, що Альбертинина наставниця вимагає, щоб ця палка дівчина вернулася до маленької вілли, — так заганняють до клітки хижака, якого ніщо вже, попри всю видимість, не зможе приборкати, — чи не

узгоджувалися вони з тим, що казав мені Блок, коли робив землю раєм, показуючи мені універсальність пожадання, від чого мене на кожній прогулянці, при кожній зустрічі дрожі брали? Проте, може, повернення цих перших передчуттів, перевірених, повернення лише нині, було для мене корисне? Поки жило б моє кохання до Альбертини, допоти вони завдавали б мені надто багато мук, і було б легше, щоб від них лишався тільки один слід, вічна підозра того, чого я не бачив, але що повсякчас діялося так близько від мене, а, може, ще й другий слід, попередній, більший: саме моє кохання. Справді, попри всі відмагання мого здорового глузду, хіба обрати і покохати Альбертину не означало пізнати її в усій її огиді? І навіть у ті хвилини, коли стихає недовіра, хіба любов не є її залишком і транспозицією, не є доказом проникливості (незрозумілої навіть для того, хто кохає), оскільки бажання, тягнучись завжди до того, що нам найбільш супротивне, змушує нас кохати ту, хто завдасть нам болю? Напевне, в чарах цієї істоти, в її очах, устах, стані містяться елементи, незнані нам і здольні нас зробити найнещасливішими з людей, отож, відчуваючи до цієї особи симпатію, починаючи її кохати, хай як це виглядає невинно, ми читаємо вже, в різних відмінах, усі її зради і провини.

А ті чари, які для спокуси мене оповивали плівкою шкідливі, небезпечні і смертельні речовини, що таїлися в цій істоті, — чи не поєднував їх та ці приховані трутизни причинний зв'язок ще безпосередніший, ніж зв'язок між споку сливим пишенням і ядучим соком деяких отруйних рослин?

Можливо, казав я собі, Альбертинин порок, джерело моїх майбутніх страждань, виробив у неї добрі й щирі манери, породивши оману, що у взаєминах із нею можливе чесне й беззастережне товаришування, як із чоловіком; у такий самий спосіб подібні нахили барона де Шарлюса, як паралельний порок, розвинув у нього жіночу делікатність почуттів і думок. Серед найбільшого засліплення під виглядом симпатії чи ніжності не перестає діяти прозорливість — тому нерозумно говорити, маючи на увазі чийсь любов, про поганий вибір, оскільки вибір, як він є, завжди тільки один: поганий. "Коли ви заходили по неї, чи вибиралися ви на прогулянки до Бют-Шомона?"

— спитав я Андре. "О ні! Після вашого повернення з Бальбе-ка Альбертина ніколи вже нічого зі мною не робила, якщо не рахувати того, про що я вам розповідала. Вона навіть не дозволяла мені заводити про це розмову". — "Андре, серденько, ну навіщо ви знов кулі ллете? Завдяки чистому випадку, бо я ніколи не цікавлюся цими справами зумисне, я довідався до найменших подробиць про такі Альбертинині розваги. Я можу вам достеменно сказати, що вона робила над водою з пралею за кілька днів перед смертю". — "Ну, може, це після її втечі від вас, — мені невідомо. Вона відчувала, що не могла і більше ніколи не зможе заслужити вашої довіри". Ці слова ранили мене в саме серце. Потім я знов згадав про вечір з гіллячкою садового ямину, згадав, як десь через два тижні після цього, коли мої ревності переходили то на одну, то на другу, я спитав Альбертину, чи не мала вона стосунків з Андре, а вона мені відказала: "Ні, ніколи. Звичайно, я люблю Андре, відчуваю до неї глибоку ніжність, але тільки сестринську, і якби навіть за мною й водився грішок, який ви мені приписуєте, то вона

була б останньою особою, про яку я подумала б. Можу присягтися всім, чим хочете: здоров'ям моєї тітки, могилою моєї бідолашної матусі". Я їй повірив. Але навіть як у мені не збудила жадних підозр суперечність між її частковим визнанням того, що вона почала заперечувати, скоро тільки підмітила, що мені це не байдуже, я мав би пригадати, як Сванн вірив у платонічний характер дружніх взаємин пана де Шарлюса і запевняв мене в Цьому саме того дня, коли я побачив жилетника і барона на подвір'ї; я мав би подумати про існування двох світів: ув одному кращі, найщиріші істоти говорять, а в другому ті самі істоти діють, і коли заміжня жінка мовить вам про молодика: "Ох, це щирісінька правда, я відчуваю до нього глибокі дружні почуття, але це щось зовсім нечинне, чисте; клянуся пам'яттю моїх батьків", ми можемо без найменшого вагання дати слово честі, що ця дама щойно вийшла з туалетної кімнати, куди вона біжить після кожних сходин із цим молодиком, щоб не сплодити з ним дитини. Садовий ясмин завдавав мені смертельного смутку. Так само реагував я на слова про те, що Альбертина називала мене людиною підступною та її ненавидником, а ще більше мене вразила її несподівана брехня, яка в голові мені не вкладалася. Одного дня вона заявила, що була на летовищі, що знала якого авіатора. (Звісно, вона мовила це, щоб відвернути мої підозри від жінок, бо гадала, що до чоловіків я не такий ревнивий.) Вона розповідала, яке захоплення викликав цей авіатор у Андре і яку шанобу віддавав він їй, Альбертині; дійшло до того, що Андре схотіла з ним політати. І все це було від початку до кінця вигадане, Андре ніколи не була на тому летовищі і так далі.

Коли Андре пішла, пора було вечеряти. "Тобі ні за що не здогадатися, хто був у мене з тригодинною візитою, — сказала мама. — Кажу, тригодинною, а може, ще й більшою. Ця особа прийшла майже водночас з моєю першою гостею, пані Коттар, і бачила, як усі наступні — їх було понад тридцятьоро,

— входили і виходили. Попрощалася зі мною допіру чверть години тому. Якби до тебе не завітала твоя приятелька Андре, я б послала по тебе". — "Та хто ж це?" — "Особа, яка нікого не візитує". — "Принцеса Пармська?" — "Направду, мій син розумніший, ніж мені здавалося. Не варто тобі загадувати загадку, бо ти її одразу розгадаєш". — "Вона не перепросила за свою вчорашню холодність?" — "Ні, це було б нерозумно, її перепросинами була візита. Твоя бабуся сказала б, що це дуже гарно з її боку. Здається, близько другої вона прислала лакея дізнатися, чи сьогодні мій день. Йому відповіли, що я приймаю, і тоді вона піднялася до мене". В першу хвилину мені спала думка, якою я не посмів поділитися з матір'ю, про те, що напередодні принцеса Пармська, оточена блискучим товариством, з яким вона спілкувалася тісно і любила розмовляти, відчула при появі моєї матері нехіть, і цю нехіть навіть не намагалася приховати. Гоноровитість, урівноважена згодом вишуканою гречністю, була цілком у дусі німецьких аристократок, яку, зрештою, перейняли Германті. Але моя мати зрозуміла, як зрозумів і я, що принцеса Пармська просто її не впізнала, і тому не віділила їй уваги, але коли мама пішла, дізналася, хто це був, чи то від дукині Германтської, яка її спіткала внизу, чи то зі списку гостей, оскільки швейцари запитували перед входом прізвища, аби їх записати. Принцеса вважала, що було б

неввічливо передати своїй матері або сказати їй: "Я вас не впізнала", і дійшла висновку, — і це цілком узгоджувалося з гнучкістю німецьких дворів і манерами Гер-мантів, як, моя перша версія, — що візита, річ виняткова з боку її Високости, та ще візита кількогадинна, має здатися своїй матері поясненням у непрямий і не менш переконливий спосіб. Так воно й сталося.

Проте мені не хотілося витратити часу на розповідь своїй матері про візит принцеси, оскільки я саме пригадав кілька фактів, пов'язаних з Альбертиною, про які я збирався, але забув, запитати в Андре. Як же небагато, зрештою, я знав і мав шанс довідатися про цю історію, а тільки вона мене глибоко цікавила, принаймні, в певні хвили! Адже людина — істота без певного віку, наділена здатністю молодіти протягом кількох секунд на багато років. Оточена стінами пережитого часу, вона плаває серед них, начебто в якомусь басейні, де рівень води повсякчас змінюється і утримується на висоті то однієї, то іншої доби. Я написав Андре, що хочу її бачити. Вона з'явилася лише за тиждень. Я майже зразу запитав її: "Ви запевняєте, що Альбертина перестала робити ці речі вже під час свого перебування тут, — це означає, що вона покинула мене, аби мати більше свободи, — але ради якої подруги?" — "Нічого подібного. Тут зовсім про це не йшлося". — "Тоді, може, це я став їй зовсім немилий?" — "Навряд. Мені здається, її підбила покинути вас тітка, вона мала намір видати її за цього поганця, ну, знаєте, за того молодика, якого ви прозвали "Я сів маком". Він кохав Альбертину і просив її руки. Бачучи, що ви на ній не одружитесь, вони обидві злякалися, як би занадто довге перебування у вас не знеохотило його до шлюбу. Пані Бонтан, якій молодик набридав, викликала Альбертину. Альбертина потребувала стрия і дядини, і коли вони поставили питання руба, втекла від вас". У ревнивому засліпленні мені ніколи не спадало на думку таке пояснення втечі. Я схибнувся на Альбертининій схильності до жінок і на стеженні за нею. Я забув, що по якомусь часі пані Бонтан могло здатися дивним те, що із самого початку шокувало мою матір. У кожному разі, вона мала підстави побоюватися, як би це не шокувало жениха, якого вона мала про запас, якщо не дійде до шлюбу зі мною. Альбертина, всупереч давньому передбаченню матері Андре, знайшла собі добру, міщанську партію. І коли Альбертина надумала піти до пані Вердюрен, коли відбула з нею секретну розмову, коли вона гнівалася на мене, що я пішов на вечір, не попередивши про це, то мета інтриги її та пані Вердюрен полягала в тім, аби звести її не мадемуазель Вентейль, а її кузеном, який кохав Альбертину і якому пані Вердюрен, знаходячи в цьому задоволення своїх матримоніальних планів, яке дивує у певних родин, поки не увійде в їхню ментальність, — дозволяла взяти собі безпосаж-ну. А я забув і думати про цього кузена, який, може, давав їй першу науку і завдяки якому вона вперше поцілувала мене. Словом, уявлення, яке я склав про Альбертинині переживання, треба було або замінити іншим, або накласти одне на інше, бо хто знає, чи одне не виключало інше: потяг до жінок не перешкоджував заміжжю. Чи справді заміжжя було причиною її втечі, і вона не сказала мені про це, аби не здаватися залежною від тітки або не змушувати мене одружуватися? До мене почало доходити, що система численних причин одного й того

самого вчинку, уживана Альбертиною у стосунках із подругами, коли вона кожній давала зрозуміти, що прийшла ради неї, була нібито штучним, вигаданим символом різних аспектів, яких прибирає цей учинок залежно від нашої точки зору. Подив і якийсь сором на думку, що я ніколи не усвідомлював, що Альбертина була в мене у фальшивому становищі, яке могло не подобатися її тітці, — цей подив був не перший і не останній у моєму житті. Коли я намагався зрозуміти взаємини, які склалися між двома людьми, а також породжені цим проблеми, то стільки разів мені доводилося чути когось третього, хто викладав мені свою власну точку зору і помічав те, що, може, спричинило кризу! І якщо вчинки такі непевні, то з якого дива самі люди теж не були б такими? Визнаючи правоту за тими, хто твердив, що Альбертина була пройда, яка намагалася вийти за того чи того чоловіка, неважко було уявити собі, як би вони відгукнулися про її життя в мене. А проте вона була, на мою думку, жертва, може, жертва, не зовсім невинна, але тоді провина її була в іншому, а саме — в поганих нахилах, але про це мовчок..

Але передусім треба сказати ось що: з одного боку, часто брехня — це риса характеру; з другого боку, у жінок, на вдачу не брехливих, це не що інше, як природна, імпровізована, а згодом якнайкраще організована оборона проти несподіваної та здатної зруйнувати все життя небезпеки — проти любови. До того ж, зовсім не випадково, що інтелектуали і люди тонкої душі зв'язуються завжди з жінками бездушними і негідними, на яких їм, проте, дуже залежить, і що, навіть бачучи своє кохання без взаємності, вони не перестають робити все, аби утримати таку жінку при собі. Якщо я скажу, що такі люди відчують потребу страждати, то я для точності помину лише низку попередніх тверджень, які роблять цю потребу страждання — в певному сенсі мимовільну — чимось, що з абсолютною послідовністю впливає з цих тверджень. Помину я і ту істину, що натури всебічно обдаровані трапляються рідко, і тому людина, яка живе багатим внутрішнім життям і має делікатну вдачу, звичайно наділена слабкою волею, вовд є іграшкою звички чи страху, що прокидається в ній на думку про страждання, яке може за хвилину впасти на неї і зробить її невідольником постійних мук; ось чому така людина ніколи не порве з жінкою, яка не любить її. Можна дивуватися, що вона вдовольняється такою крихтою її любови, але не слід забувати, якого болю може завдати кохання, яке вона живить у своєму серці. Не слід над сердекою надто і бідкатися, бо ті страшні переживання через нерозділену любов, від'їзд або смерть коханої схожі на удари паралічу, які спочатку нас розбивають, а потім до наших м'язів поволі знову вертаються гнучкість та життєва снага." Крім того, цей біль винагороджується. Вражливі інтелектуали загалом бачать брехню. Але й вони попадаються на неї тим легше, що при всьому своєму розумові не виходять за межі світу абстрактних концепцій, мляво на все реагують і живуть болем, завданим їм жінкою, а не ясною свідомістю, чого вона хотіла, що робила, кого кохала,

— свідомістю, що випадає на долю людей сильних духом, необхідним для них, щоб дивитися в майбутнє замість оплакувати минуле. Отже, вони відчують себе ошуканими, але не знають, як їх ошукують. Ось чому звичайна жінка, любов до якої

викликає загальний подив, збагачує їхній внутрішній світ куди більше, ніж це могла б зробити мудра жінка. За кожним її словом вони відчують брехню, за кожним домом, куди вона нібито йде, — інший дім, за кожним учинком, за кожною людиною — інший учинок, іншу людину. Звичайно, вони не знають, як стоїть справа, не мають досить сили, щоб довідатися, може, взагалі не матимуть змоги довідатися. Брехуха уміє ошукувати з допомогою дуже простого трюку, не завдаючи собі труднощів навіть змінити його, багато людей заразом або, більше, одну й ту саму людину, що могли б вивести її на чисту воду. Все це породжує в очах вражливого інтелектуала світ, сповнений безкрайніх перспектив, який його ревності прагнуть дослідити і до якого його інтелект виявляє певне зацікавлення.

Я, хоч, може, і не був одним із цих людей, але тепер, після Альбертиної смерті, став на порозі таємниці її життя. Між іншим, хіба нескромність, яку виявляють лише тоді, коли земне життя якоїсь людини добігло кінця, не свідчить про те, що ніхто посправжньому не вірить у життя майбутнє? Якщо ця нескромність справжня, ті, хто її виявляє, повинні остерігатися, що це їм візьме за зле та людина, якої вони так боялися, коли вона жила, що глибоко ховали цю таємницю. Якщо нескромність уявна, вони повинні боятися гніву померлого ще більше, коли вірять у небо. Але ніхто в нього не вірить.

Цілком імовірно, що в Альбертиному серці розігравалася довга драма між двома намірами: залишитися чи покинути мене, причому щоб утеча була спровокована або тіткою, або згаданим молодиком. Проте найважливіше для мене було те, що Андре, не маючи вже причин що-небудь від мене приховувати про Альбертині норови, присягалася, що не було нічого такого між Альбертиною, з одного боку, і мадемуазель Вен-тейль та її приятелькою — з другого (Альбертина ще не розібралася у своїх власних уподобаннях, коли знайомилася з цими молодими жінками, а ті з обави, що, скоряючись потягові, можуть помилитися, — такий страх викликає стільки ж помилок, як і сам потяг, — вважали її за дуже вороже налаштовану проти цих справ. Згодом, може, вони довідалися про збіг своїх смаків, але тоді вони вже знали надто добре Альбертину, та й вона встигла їх чудово пізнати, щоб усі вони могли думати робити це разом.)

Загалом я й досі не розумів, чому Альбертина мене покинула. Якщо жіноче обличчя не охопити поглядом, безсилим припасти до всієї цієї рухливої поверхні, не охопити губами і вже, принаймні, пам'яттю, затемненою ще й хмарами залежно від суспільного стану жінки, від висоти, на якій стоїш ти сам, то яка ж густа заслона розмежовує її вчинки та спонуки! Спонуки чайться т?к глибоко, що їх нам не видно, і в додатку, oprіч відомих нам учинків, породжують інші, часто абсолютно протилежні тамтим. У яку добу не бувало державного мужа, шанованого друзями як святого, а потім виявлялося, що той падлючив, обдирав державу, зраджував батьківщину? Як часто великого магната обкрадав інтендант, якого він виховав і вважав за порядну людину і який, може, навіть колись ним був! Наскільки ж та заслона, що приховує чужі спонуки, непроникливіша, якщо ми кохаємо жінку! Вона затемнює наше уявлення про

неї та про її вчинки, а вона, відчуючи, що її кохають, перестає раптом цінувати те, що раніше вважалося за подарунок долі. Можливо, під впливом нашого почуття до неї вона прикидається байдужою до долі у сподіванні, що, змушуючи нас терпіти, виграє ще більше. Певну роль в цьому може відігравати ще й бажання по-торгуватися або навіть якийсь конкретний факт з її життя, якась інтрига, якої вона не звірила нікому з побоювання, щоб та не дійшла до нас, хоча багато людей могли б її здобути, якби прагнули цього так само палко, як ми, зберігаючи при цьому більше спокою і викликаючи в зацікавленої менше підозр, — інтрига, мабуть, комусь відома, але відома тому, кого ми не знаємо і не потрапили б віднайти. Серед різних чинників, які викликають незбагненне ставлення до нас, треба враховувати ще й дивацтва характеру, які штовхають людину — чи то з недбальства до своїх інтересів, чи то з ненависті, чи то з любові до свободи, чи то з раптового вибуху гніву, чи то зі страху перед тим, що подумают інші — робити зовсім протилежне тому, чого ми сподівалися. А потім існують ще й різні середовища, системи виховання, які ми не враховуємо, оскільки, розмовляючи удвох, згладжуємо їх словами, але які виникають знову, коли ми залишаємося самі, і керують учинками кожної особи з точки зору такої відмінної, що справжня їхня зустріч стає неможливою.

"Але ж, любя моя Андре, ви знову говорите неправду. Пригадуєте (ви самі це мені сказали, я телефонував вам напередодні, пам'ятаєте?), як кортіло Альбертині піти на прийом до Вердюренів, де мала бути мадемуазель Вентейль, приховуючи це від мене як щось, чого я не повинен був знати?" — "Так, тільки Альбертина не мала поняття, що туди збирається мадемуазель Вентейль". — "Тобто як? Ви ж бо самі мені сказали, що за два дні перед тим вона бачила пані Вердюрен. Андре, навіщо нам ошукувати одне одного? Якось уранці я знайшов у покої Альбертини цидулку від пані Вердюрен, у тій цидулці вона просила її не спізнюватися на чаювання". — І я показав Андре сю цидулку; в останні дні перед утечею Франсуаза навмисне поклала цидулку на самому верху серед Альбертини-них речей, аби я її побачив, і я тепер з жахом думав, що поклала вона її там на те, аби підсунути Альбертині думку, що я порпаюся в її паперах, чи, принаймні, дати їй взнаки, що я ту цидулку читав. І я не раз загадувався: чи не ця підступна інсценізація неабияк уплинула на Альбертинине рішення покинути мене, коли вона переконалася, що нічого більше не може від мене приховувати, і відчувала себе знеохоченою, переможеною. Я показав Андре цидулку: "Я не відчуваю жодної скрухи, мене виправдує моє родинне почуття... "Ви добре знаєте, Андре, що вона завжди говорила про приятельку мадемуазель Вентейль як про свою матір, як про свою сестру". — "Але ж ви не так зрозуміли цю записку! Пані Вердюрен хотіла звести Альбертину у себе вдома не з приятелькою мадемуазель Вентейль, то був жених "Я сів маком", "родинне почуття" — це почуття, яке плекала пані Вердюрен до цього поганця, а поганець таки її кузен. Правда, у мене склалося враження, що Альбертина згодом довідалася, що має прийти мадемуазель Вентейль; пані Вердюрен могла їй мимохідь про це повідомити. Думка про те, що вона знов побачить давню приятельку, мабуть, радувала Альбертину, нагадувала їй про кохана минушину, от як раділи б ви, якби мали

піти туди, де, як вам сказано, буде Ельстір, але не більше, навіть менше. Ні, якщо Альбертина не сказала вам, чому їй хочеться туди піти, то лише тому, що там була призначена репетиція, на яку пані

Вердюрен запросила небагато осіб, і серед них того кузена, якого ви бачили в Бальбеку. Пані Бонтан зводила його з Альбертиною, і вона хотіла з ним побалакати. То був неабиякий шельма... Зрештою, не треба дошукуватися стількох причин. Один Бог відає, як я любила Альбертину і яке це було добре створіння. Надто вона припала мені до душі відтоді, як перехворіла тифоїдною гарячкою (за рік перед тим, як ви з нами всіма познайомились), вона стала справжнім паливодом. Раптом її брала нехоть до всього, хай би що робила, тож треба було все міняти, і то притьмом, мабуть, вона й сама не знала, з якого дива. Пам'ятаєте той рік, коли ви вперше прибули до Бальбека, коли ми з вами познайомилися? Одного чудово дня вона веліла прислати їй телеграму з викликом до Парижа, і ми ледве здужали спакувати її валізи. А вона ж не мала жодного приводу, щоб їхати. Всі причини, які вона наводила, були вигаданими. Адже в Парижі її чекала нудота. Ми залишалися в Бальбеку. Грали ще в гольф, і навіть змагання за великий кубок, які її так тішили, не були завершені. І вона б, напевно, його виграла. Треба було провести на узмор'ї якийсь тиждень. А вона рвонула звідси з копита. Згодом я часто з нею про це розмовляла. Вона признавалася, що й сама не знає, чому їй заманулося поїхати; може, затужила за містом (подумайте, чи можна затужити за таким містом, як Париж?), може, їй увірився Бальбек, їй ввижалося, ніби з неї кпили". Те, що я почув від Андре, було слушно остільки, оскільки різниця між умами пояснюється розбіжністю вражень різних людей від одного і того самого твору, а різниця у чуттєвих сприйняттях дозволяє зрозуміти, чому ми не вміємо переконати тих, хто нас не любить; існує також різниця між характерами, особливостями певного характеру, від яких залежить поведінка. Врешті я перестав думати про це пояснення і примирився з тим, що так важко в житті досягнути правду. Тоді я й помітив, що Альбертина хотіла піти до пані Вердюрен і приховувала це від мене. Я не помилився. Та коли ось так ми схопимо один факт, інші, показуючи нам тільки свою видимість, — наче злий бік кирила, реальний злий бік учинку, інтриги чи сердечної справи, — вислизують від нас, і ми бачимо єдино процесію пласках силуетів, про які говоримо собі: це те, а це оте; це через неї, а це через ту. Звістка про те, що там мала бути мадемуазель Вентейль, здавалося, пояснювала все, тим паче що Альбертина, випереджаючи хід подій, сама мені про це сказала. А згодом хіба вона не відмовилася присягтися мені, що присутність мадемуазель Вентейль зовсім не справила їй задоволення? А щодо цього молодика, я пригадав усе, що мені випало з пам'яті. В той час, коли Альбертина мешкала в мене, я спіткав його випадково, і він був зовсім інший, ніж у Бальбеку — вишукано гречний, майже сердечний. Прохав дозволити відвідати мене, на що я не пристав з багатьох причин. Тепер я зрозумів, що, знаючи про перебування Альбертини під моїм дахом, він хотів зі мною заприятелювати, аби її викрасти, і дійшов висновку, що він лайдачисько. Коли я побачив уперше твори молодика, я все ще думав, що йому так хотілося прийти до мене лише через Альбертину, і, не збираючись йому дарувати

цього, згадав, що я поїхав колись до Донсьєра, щоб провідати Сен-Лу, а насправді тому, що кохав дукиню Германтську. Правда, справа там була зовсім інша: Сен-Лу не кохав дукині Германтської, ото ж з мого боку то було якесь лукавство, проте аж ніяк не підступність. Але потім я подумав, що ніжність, яку ми відчуваємо до того, в чиїх руках предмет нашого бажання, ми відчуваємо й тоді, коли посідач цього предмета любить його ради себе самого. Безперечно, в такому випадку треба боротися проти дружби, бо така дружба веде прямісінько до зради. Я гадаю, що сам я завше так роблю. Але про тих, хто не має на це сили, годі сказати, що вони відчувають до посідача якусь приязнь, тоді як у них чаїться лише підступність. У них ці почуття щирі і тому виявляються дуже палко, через що, коли зрада вже сталася, одурений муж чи коханець може сказати тоном враженої й обуреної людини: "Якби ви чули, як цей лотрись-ко повсякчас запевняв мене у своїй прихильності!" Якщо у людини крадуть її скарб, то це ще можна зрозуміти. Та якщо при цьому відчувають сатанинську потребу спершу присягатися їй у своїй приязні, то це вже крайня межа підлоти та зле-дачіння. Ба ні, тут не було упивання своїм зледачінням, як не було навіть свідомої брехні. Та сердечність, яку того дня виявив до мене Альбертинин псевдонаречений, мала ще одне виправдання, бувши чимось більшим, аніж проста закоханість у мою подружку. Зовсім недавно він почав усвідомлювати себе й видавати за творчу людину. Спорт, гулі поступилися місцем перед іншими інтересами. Коли він дізнався, що мене цінували Ельстір та Бергготт, та до того ще й Альбертина, мабуть, передавали йому мої літературні враження, з яких вона висновувала, що я теж міг би писати, то я зробився для нього (для нової людини, за яку він сам себе тепер мав) цікавим, з ким би він охоче зблизився, кого б прагнув втаємничити у свої проекти, а може, й попросив би познайомити з Ельстіром. Отже він був щирий, набиваючись до мене на гостину, клянучись у симпатії до мене, якій його творчі інтереси в поєднанні з відблиском Альбертини набирали рис правдивості. Але, звісно, не лише задля творчих інтересів він аж регнув потрапити до мене, хоча б для цього йому довелося кинути все на світі. Але цей останній привід, значення якого полягало майже виключно у доведенні двох попередніх до ступеня пароксизму пристрасти двох попередніх, був, може, навіть невідомий йому самому, тоді як ці два існували насправді, так само як могла насправді існувати в Альбертини, коли її потягло на репетицію до пані Вердюрен, цілком пристойна втіха, яку їй заповідала зустріч із подругами дитинства, для неї ледащицями не більшими, ніж вона сама, з якими їй хотілося побалакати, показати їм своєю присутністю, що бідна дівчинка, якою вони колись її знали, тепер бувальниця вишуканого салону, а може, і втіха послухати Вентейлеву музику. Якщо це все не розминалося з правдою, то рум'янець на Альбертиненому личкові, коли я згадав про мадемуазель Вентейль, пояснювався тим, що вона хотіла від мене приховати ранок у пані Вердюрен і план одруження, про який я теж не повинен був довідатися. Відмовляючись тоді клястися в тому, що зустріч того дня з мадемуазель Вентейль не була б для неї втіхою, Альбертина посилила мою муку, утвердила мене в підозрах, але нині, озираючись назад, я мусив визнати, що їй хотілося бути щирою, хотілося саме тому, що йшлося про справу невинну. Проте ще залишалася

розповідь Андре про їхні стосунки з Альбертиною. Навіть якби за викриттями Андре стояла тільки вигадка, спрямована на те, щоб я не почувався щасливим і вищим за неї, хіба я не міг би припустити, що вона дещо прибільшувала те, що в неї було з Альбертиною, зате Альбертина, через свою стриманість, трохи применшувала те, що було в неї з Андре, по-єзуїтському використовуючи певні дефініції, які я тулив зовсім безглуздо, і я дійшов висновку, що її стосунки з Андре не такі, в яких їй треба було признатися, і що вона, відкидаючи їх, не брехала. Та й навіщо думати, що дурила мене, мабуть, вона, а не Андре? Правда і життя важкі, я не здолав їх добре пізнати, і в мене лишилося від них враження, в якому туга, може, взяла гору над утомою.

Розділ третій

Поїздка до Венеції

Мати повезла мене на кілька тижнів до Венеції, і — оскільки краса може полонити і в коштовних і в простих речах, — на мене наринали відчуття, які мене часто опановували в Комбре, але інакші та яскравіші. Коли о десятій ранку покоївка приходила відчиняти віконниці, я замість чорного мар-муру, яким у сонячному блиску ставав лупаковий дах церкви святого Іпарія, бачив золотого янгола дзвіниці святого Марка. Янгол, жбухаючи ясотою, аж очі сліпли, вістив мені своїми широко розгорнутими крильми про те, що через годину, коли я вийду на Г'яцетту, я спізнаю радість куди більшу, ніж та, яку його послано колись голосити людям доброї волі. Довго ніжачись у постелі, я нічого не бачив, окрім нього, але ж світ — це тільки величезний сонячний циферблат, на якому один-єдиний освітлений витинок показує час. І першого ж ранку мені пригадалися комбрейські склепики на Церковному майдані, які, власне, замикалися, коли я йшов на недільну месу, а на ринку вже сильно пахло нагрітою соломою. Але другого дня, прокинувшись, я уздрів щось, що змусило мене встати (бо воно посіло в моїй пам'яті і в моїх прагненнях місце комбрейських споминів), — то були враження від першого виходу у Венеції, де повсякденність не менш реальна, ніж у Комбре, де, як недільного комбрейського ранку, гарно було пройтися святковою вулицею, тільки тут вулиця була з шафірової води, торгової теплим подмухом, і такої відпорної барви, що мої втомлені очі могли на ній спочивати, не боячись, що вона споловіє. Так само, як добрі комбрейці з Пташиної вулиці, мешканці цього нового міста виходили з осель, витягнутих у ряд уздовж пішоходу, але тільки замість домів тут були, кидаючи під ноги венеційцям куці тіні, палаци з порфіру та яспису, зі склепистими одвірками, над якими голова якогось бородатого божка (ламаючи лінію, як дверні молотки в Комбре) надавала густоти тіні, але не на землі, а на чудовій блакиті води. П'яцца мала свою тінь, схожу на ту, яку в Комбре відкидала маркіза над крамницею новинок і вивіска перукаря, тільки що була вона в дрібні блакитні квіточки, які розсівав на пустельну сонячну бруківку барельєф ренесансного фасаду, але тільки тоді, як сонце

немилосердно пекло, у Венеції, як і в Комбре, доводилося опускати, на березі каналу, штори. Але тут штори висіли між чотирилопатовим листям і крутим галуззям готичних вікон. Саме так виглядали вони в нашому готелі, перед балюстрадою якого моя мати чекала на мене, дивлячись на Канал з терпеливістю, якої ніколи раніше не виявляла в Комбре, коли, покладаючи на мене надії, яких я пізніше не виправдав, приховувала від мене, як сильно вона мене любить. Тепер вона усвідомлювала, що її вдавана холодність уже нічого не може змінити, і ніжність, з якою вона до мене ставилася, була як ті заборонені страви, які дозволяють хворим тоді, коли з'ясовується, що вони невиліковні. Звичайно, непоказні деталі, які вирізняли вікно в кімнаті тітки Леонії, повернуте на Пташину вулицю, його асиметрія через нерівні відступи від сусідніх вікон, надмірна висота дерев'яного парапета й загнута штаба, якою відчинялися віконниці, штора з блакитного блискучого атласу, перев'язана посередині стьождками, — все те було і в нашому венеціанському готелі, звідки чулися такі особливі і виразні слова, завдяки яким ми здалеку розпізнаємо оселю, куди приходимо снідати, а загодом вони застаються в нашій пам'яті як доказ, що цей дім був якийсь час нашим; проте у Венеції, інакше, ніж у Комбре і майже всюди деінде, місія свідчити про це була повірена не речам найпростішим, ба навіть найбридкішим, а напіварабській стрілчастій арці фасаду, яка відтворюється в усіх зібраннях гіпсових виливок і в усіх підручниках з історії мистецтва серед шедеврів середньовічної архітектури; ще геть-то здалеку, ледве минувши Сан-Джорджо-Маджоре, я помічав цю стрілчасту арку, яка одразу ж помічала й мене і злетом ламаних рамен додавала своєму вітальному сміхові гожість погляду, зверненого більше догори і майже загадкового. Моя матір за балюстрадою з кольорового мармуру читала в очікуванні мене, опустивши на обличчя вуалетку такої ж нестерпної для мене білоти, як її сивина, бо я знав, що, ховаючи сльози, вона оздобила так свій солом'яний брилик не на те, щоб виглядати перед мешканцями готелю "ошатнішою", а радше бажаючи здаватися мені менш заглибленою у жалобу, не такою сумною, майже втішеною після бабусиної смерті; оскільки, не впізнавши мене в першу мить, якби я погукав її, сидючи в ґондолі, вона посилала мені від самого серця любов, яка зупинялася тільки там, де не було вже опори на поверхні її палкового погляду, який вона наближала до мене що було змоги і силкувалася підняти високо, на кінчиках губів, випнутих ув усміхові вперед, ніби для поцілунку, в обрамленні і під балдахіном ще непомітнішого усміху стрілчастого склепіння, осяяного полуденним сонцем — то це готельне вікно спливає в моїй пам'яті медом усього, що водночас з нами, обік нас поділяло години, які видзвонювали як для нас, так і для всього; і, якщо, попри його чудові рямини, це славне вікно є якимось близьким образом генія, який провів би разом із нами місяць канікул, ставши за цей час трохи не нашим другом; якщо за кожним разом, бачучи в музеї гіпсовий виливок цього вікна, я мушу стримувати сльози, то це тому, що воно говорить мені щось, що може мене найбільше розчулити: "Я дуже добре пам'ятаю твою матір".

Подавшись шукати матір, яка покинула своє місце біля вікна, я зі спеки, що панувала надворі, поринав у прохолоду, як колись у Комбре, піднімаючись до своєї

кімнати; проте у Венеції мені її приносив повів морського повітря, вже не на сходовій клітці з вузькими приступками, а на розлогій поверхні мармурових сходів, яка іскрилася сяйвом синьо-зеленого сонця, і до корисних вказівок Шардена, даних колись їй, додавала урок Веронезе. А що Венеція — це твори мистецтва, це чудові речі, покликані дати нам уявлення про її щоденне життя, спотворити характер цього міста під тим приводом, що Венеція певних малярів у своїй найславетнішій частині (за винятком чудових етюдів Максима Детома) — це холодна естетика, для контрасту вбогі закутки, де меркне все, що становить її пишноту, і, щоб зробити її затишнішою і правдивішою, перетворюють її на якийсь Обервільє. Зовсім даремно великі художники, під впливом зрозумілої реакції на штучну Венецію поганих малярів, прилюбилися єдино до тієї Венеції, яка їм здавалася реалістичнішою, до скромних сапро, до бідних, занедбаних ріі^[5].

Саме такою Венецією я часто тинявся після обіду в ті дні, коли ми не виходили вкупі з матір'ю. В ній я легше знаходив народний тип жінки — сірничниць, низальниць перел, майстринь скла чи мереживниць, скромних робітниць, що носили великі чорні шалі з китичками. Ніщо мені не перешкоджало кохати цих жінок, бо я вже майже зовсім забув Альбертину, і видавалися вони привабливішими за інших тому, що я її ще трохи пам'ятав. Та й хто міг би достеменно сказати, скільки в тій моїй жагучій погоні за венеціянками було їх самих, скільки Альбертини, а скільки моєї давньої мрії податися до Венеції? Найменше наше бажання, хай і цільне, наче акорд, містить у собі тони, на яких збудоване все наше життя. І якби ми колись усунули один із цих тонів, якого ми не чуємо і не усвідомлюємо собі і який не має нічого спільного з пожаданим нами предметом, ми побачили б, як наше жадання цього предмета обертається в ніщо. Багато чого я не встиг з'ясувати, захоплений біганиною за венеціянками. Моя гондола пливла вузькими каналами; як таємнича рука якогось джина, ведучи мене заломами цього східного міста, вони відкривали мені, в міру просування вперед, дорогу через саму середину дільниці, яку протинали, креслячи владним рухом тонку водяну борозну й легко її розсуваючи, високі будинки з мавританськими вікнами; і як магічний гід, тримаючи в руці свічку й освітлюючи мені шлях, вони запалювали перед собою сонячний промінь, аби торувати мені прохід. Видно було, що між бідними оселями, які відокремлював каналчик і які, аби не він, зливалися б у суцільну масу, не залишалося жодного місця. Отож-бо церковна дзвіниця чи виноградні трельяжі стояли просто на дзеркалі води, начебто в місті, підтопленому повинню. Але церквам, як і садам, завдяки тій самій транспозиції, що й у Канале Гранде, море доручало так справно виконувати функцію комунікаційного тракту, вулиці чи вулички, що по обидва береги такого каналетто церкви виринали з води, ставши в цьому старому і багатолюдному кварталі бідноти скромними і масово відвідуваними парафіями, які носять сліди своєї нужди й частой присутності простолюддя; сади, прорізані каналом, ронили в нього листя і дивні плоди, а під домами, грубо тесаними з пісковика, що зберіг ще й досі всю свою кострубатість, ніби його щойно випиляно, сиділи застукані зненацька вуличники і для утримання рівноваги звішували рівно донизу ноги, начебто моряки на зведеному мосту,

половинки якого саме розділилися, аби пропустити море. Іноді з'являлася будівля гарніша, зненацька вискакуючи з відкритого нами пуделка, маленький храм, різьблений із білокости, з коринтськими колонами та алегоричною статуєю на фронтоні, трохи недоречною серед купи всякої всячини, і ми даремно б розчищали для неї місце — перистиль у вигляді каналу завжди здавався набережною для перевалки товару городників. Я відчував, як у мені росте бажання не залишатися на місці, а проникати все глибше в якусь таємницю, бо щоразу мені траплялося щось нове, з'являючись то праворуч, то ліворуч — якась невеличка будівля або несподіване кампо, зберігаючи дивний вигляд гарних предметів, побачених уперше, ще не зрозумілого для нас призначення й застосування.

Я вертався пішки тісними calle^[6], зачіпав дівчат із простолюддя так, як це, мабуть, робила Альбертина, і мені хотілося б, щоб вона була зі мною. Але ще й раніше мені доводилося,

— підкоряючись першому відрухові і слабодухості, — зраджувати кожне з моїх бажань, які я вважав за єдині у своєму роді, але все-таки шукав чогось подібного, а не того самого, бо не сподівався його знайти. Відтепер я постійно шукав жінок, яких Альбертина не знала, і перестав шукати тих, яких бажав раніше. Щоправда, іноді в раптовому припливі жаги мені пригадувалася якась дівчина з Мезегліза чи з Парижа, молочарка, побачена вранці під горою під час моєї першої поїздки до Бальбека. Проте, на жаль, я пам'ятав їх такими, якими вони були тоді, тобто такими, якими, напевно, бути перестали. Якщо раніше я йшов на компроміс із думкою про єдиність моїх бажань, то сьогодні, аби напасти на слід тих самих дівчат, які збурили мою чи Альбертинину молодість, я мусив погодитися на нове відступництво від засади, що жадання мають свою індивідуальність: я повинен був шукати не тодішніх шістнадцятиліток, а тих, які мали шістнадцять тепер, через брак того, що неповторне і вже недосяжне в особі, того, що я любив, — молодости. Я знав, що свіжість знайомих мені дівчат колись існувала вже тільки в мені, у моїй розпаленій пам'яті, і хай би як я силкувався впіймати тих, що засіли в моїх спогадах, не до них мав я посилати руку, якщо справді хотів зірвати молодість і цвіт цього року.

Сонце підбилося високо, коли я йшов забрати мою матір на П'яцетті. Ми підкликали гондолу. "Як би тішилася твоя бідолашна бабуса цією величною простотою! — сказала мама, показуючи на палац дожів, який дивився на море з мрійливою міною, наданою йому будівничим, яку він вірно зберігав і досі, мовчки очікуючи повернення давніх володарів. — їй би навіть сподобалася ніжність цих рожевих відтінків, бо вона не солодкава. Як бабуса полюбила б Венецію і яку природність, здатну змагатися з безпосередністю природи, побачила б у всіх цих красотах, таких щедрих, що не потребують жодного опорядження, що подають себе так, як є: палац дожів у своїй бриластій формі, колони — які, як ти кажеш, походять з палацу Ірода, — посеред П'яцетти, слупи Санто-Джованні-д'Акро, розкидані ще довільніше, ніби їм не знайшлося кращого місця, і ці коні на балконі Сан-Марко! Захід сонця над палацом дожів справив би твоїй бабусі втіхи не менше, ніж у горах". У материних словах було

немало правди, бо коли наша гондола пливла у верхів'я Канале Гранде, ми бачили, як палаци, що їх поминали, відбивали на своїх рожевих мурах світло і години, змінюючись вкупі з ними не тільки як приватні житла і славні пам'ятки, а радше як узбережжя з мармурових скель, під якими ввечері катаються човнами на каналі, аби милуватися на захід сонця. Забудови, зведені обабіч, виглядали б фрагментами живої природи, якби природа створювала свої витвори, послуговуючись людською уявою. Але водночас (через міський характер вражень, які всюди справляє Венеція майже в чистому морі, серед цих хвиль, що, скоряючись двічі на день припливові і відпливові, заливають, а потім оголюють надвірні пишні сходи палаців), начебто ми були в Парижі на бульварах, на Єлисейських Полях або в Булонському лісі, на якомусь модному авеню, ми розминалися в курному вечоровому світлі з найгожішими жінками, майже виключно чужоземками, які м'яко спиралися на подушки своїх плавучих екіпажів. Вони сунули низкою, спинялися перед палацом, де збиралися побачити подругу, посилали спитати, чи та вдома, і, чекаючи відповіді, про всяк випадок діставали візитівку, як би це зробили на порозі палацу Германтів, і шукали у довідникові, якої епохи, якого стилю цей палац, погойдувані, наче на гребені блакитної хвилі, цією струєю блискучої і збуреної води, невдоволеної тим, що її затиснули між танцючою гондолою та іскрявим мармуром. Таким чином, навіть прогулянки, які робили тільки, щоб скласти візиту й загнути ріжок візитівки були чимось потрібним і єдиним у цій Венеції, де прості світські вилазки набирали водночас форми і чарів одвідування якогось музею і морської подорожі.

Багато палаців на Канале Гранде були перетворені в готелі

— чи то з любови до перемін, чи з ґречности до пані Сазра, яку ми саме спіткали (в кожній подорожі не розминутися з несподіваними і небажаними знайомими) і яку мама запросила, постановивши пообідати не в своєму готелі, а в іншому, де, як ми чули, краще готували. Розрахувавшись з гондольєром, моя мати вкупі з пані Сазра ввійшла до замовленого заздалегідь окремого кабінету, а мені захотілося кинути оком на велику залу готельного ресторану. Її оздоблювали мармурові колони і давні фрески від стелі до підлоги, частково тепер реставровані. Двоє кельнерів провадили розмову по-італійському, яка в перекладі звучала так:

"Старі їстимуть у себе в номері?" — "Та вони хоч би раз попередили! Неподобство! Ніколи не знаєш, чи залишати для них столик (*non so se bisogna conservar loro la tavola*). Але, що тоді зчиниться, як вони спустяться і побачать, що їхнє місце зайняте! І на 'кий біс у фешенебельному готелі приймати всяких *forestieri*!"^[7]

їм тут не місце!

Незважаючи на таку зневагу, кельнер хотів з'ясувати, як йому розпорядитися столиком, і рушив був до ліфтера, щоб той поїхав спитати нагору, але перш ніж ступив крок, уже дістав відповідь: він побачив, що до зали входить старша пані. Попри вираз журби і змори, якими позначений тягар літ, попри екзему, розляпану багровою проказою на її обличчі, мені не важко було розпізнати під чепцем, у чорній спідниці, пошитій у В***, але для профанів не кращій, ніж у старої консьєржки, маркізу де

Вільпарізіс. Зовсім випадково місце, де я, стоячи перед стіною, викладеною внизу гарним мармуром, роздивлявся сліди фресок, було саме за тим столиком, за який сіла маркіза.

"Отже, зараз надійде й пан де Вільпарізіс. За цілий місяць, як вони тут, вони тільки раз їли окремо", — сказав кельнер.

Я метикував, хто ж цей її родич, з яким вона подорожує і якого тут називають паном де Вільпарізісом, аж це побачив, як до столика підходить і сідає біля неї її старий коханець, маркіз де Норпуа.

Благі літа послабили гучність його голосу, зате язик, колись на припоні, геть розв'язався. Може, через своє честолюбство, він відчував, що годі втамувати його, і говорив з ще більшим запалом і завзяттям. Може, усунений від політики, до якої знову рвався, він наївно уявляв, що своєю нищівною критикою змусить подати у відставку тих, хто заступив його. Політики часто бувають переконані, що кабінет, до якого вони не входять, не протримається і трьох днів. Але сказати, що маркіз де Норпуа цілком розучився говорити дипломатичною мовою, було б перебільшенням. Коли йшлося про "великі справи", він, як зараз побачить читач, одразу робився таким, яким ми його знали колись. Але коли йшлося про всяку всячину, він ставав по-старечому язикатим, адже німечні дідугани, вже нездатні вдовольнити жінки, починають їх забалакувати.

Маркіза де Вільпарізіс якийсь час мовчала, — стомлена життям стара жінка на превелику силу переходить від спогадів до справ щоденних. Потім вона задала тих кілька суто практичних питань, з яких угадувалося, що їхня любов не ржавіє.

— Ви були у Сальвіаті?

— Так.

— Вони надішлють завтра?

— Я сам приніс відріз. Покажу вам після обіду. Погляньмо, що в меню.

— Ви розпорядилися на біржі щодо моїх суецьких акцій?

— Ні, біржа зараз цікавиться тільки цінами на нафту. Поспішати не варто, ринкова кон'юктура чудова. Ось меню. Маємо барабульку. Замовимо?

— Мені цю рибу можна, а вам ні. Замовте краще ризотто. Тільки вони не вміють готувати.

— Дарма, дарма. Гарсоне! Принесіть барабульку для пані, а для мене — ризотто.

Знову довга мовчанка.

— Ага, я приніс вам газети, "Корр'єре делла Сера", "Газетта дель Пополо" і ще кількоро. Знаєте, зараз багато розмов точиться про переміщення дипломатів. Першим офірним козлом буде Палеолог: він розписався у своїй безпорадності в Сербії. Мабуть, на йот місце призначать Лозе, а його переведуть до Константинополя. Але, — ядучим тоном додав маркіз де Норпуа, — очолювати таку важливу амбасаду, — та ще, хай би там що, а Великобританія завжди сидітиме за круглим столом на чільному місці, — має досвідчений дипломат, здатний обійти всі пастки, наставлені нашим британським союзником, а не зеленого новачка, якого зараз же взують. — Саркастичний заряд, який маркіз де Норпуа заклав у останні слова, пояснювався, переважно, тим, що

часописи замість назвати його ім'я, як це він рекомендував, згадували як "великого фаворита" молодого повноважного міністра. — Бог свідок — у нас усякими темними махінаціями викурюють старших людей, а їхні місця обсаджують рекрутами, які ще й у колодочки не вбилися! Я з ними не раз стикався, з цими горе-дипломатами, наші визнавці емпіричного методу все пускають свої пробні кулі, а ті одразу лопають. Безперечно, якщо уряду вистачає дурості вручати долю держави в руки недосвідчені, завжди відгукнеться на виклик якийсь новобранець: "Єсть!" Але хто знає (тут маркіз де Норпуа показав усім своїм виглядом, що хто-хто, а він знає, про кого йдеться), чи з такою самою готовістю не відповів би на виклик якийсь мудрий і спритний ветеран? На мою думку, адже в кожного своє бачення, місце в Константинополі треба обсаджувати лише після врегулювання наших невирішених питань з німцями. Ми нічого нікому не винні, і річ недопустима, аби щопівроку від нас вимагали з допомогою підступних маневрів і проти нашої волі якогось схвалення, яке нам завжди підсовують продажні писаки. Пора цьому покласти край і, мабуть, муж достойний і випробуваний, вхожий до цезаря, тішився б більшим, ніж будь-хто інший, авторитетом, необхідним для того, щоб погасити цей конфлікт.

Якийсь пан, пообідавши, вклонився маркізові де Норпуа.

— А, це принц Фоджі, — сказав маркіз.

— Ах, я не знаю, про кого ви, — зітхнула маркіза де Вільпарізіс.

— Звичайно, це принц Одон. Він доводиться швагром вашій кузині Додвіль. Пригадуєте, як я полював із ним у Бон-нетаблі?

— Ага, це той Одон, який малює?

— Нічого подібного, це той, що одружився з сестрою великого князя Н***.

Маркіз де Норпуа говорив усе це досить шорстким тоном учителя, невдоволеного своєю ученицею. Застиглий погляд його голубих очей був утуплений у маркізу де Вальпарізіс.

Коли принц допив каву і підвівся з-за столу, маркіз де Норпуа теж устав, швидким кроком підійшов до нього, привітав церемонним уклоном і, відступивши вбік, представив маркізу де Вільпарізіс. І ці кілька хвилин, поки принц стояв біля них, маркіз де Норпуа не переставав пасти маркізу де Вільпарізіс блакитними зіницями, виражаючи задоволення чи осуд старого коханця, а надто обаву перед її довгим язиком, бо якщо маркізине ляпання колись його тішило, до тепер лякало. Як тільки вона бовкала щось невлад, він одразу її поправляв, упинаючись ув очі прибитої й покірної маркізи з упертою зосередженістю гіпнотизера.

До мене підійшов кельнер і сказав, що на мене чекає матір. Я рушив до неї і, перепросивши пані Сазра, признався, що мені було цікаво спостерігати за маркізою де Вільпарізіс. Почувши це ім'я, пані Сазра зблідла і мало не зомліла, після чого, силкуючись опанувати себе, спитала:

— Маркіза де Вільпарізіс, у дівочтві панна де Буйон?

— Так.

— Чи не можна мені тільки глянути на неї? Це мрія всього мого життя.

— У такому разі не гайте часу, бо за хвилину вона дообідає. Але чому ви так нею цікавитесь?

— Але ж маркиза де Вільпарізіс, за першим чоловіком дукіня д'Авре, гожа, мов янгол, лиха, мов демон. Вона звела з розуму мого батька, зруйнувала його, а відтак і покинула. І хоча вона вчинила з ним, як остання ледащиця, хоча через неї я і мої найближчі родичі мусили так скромно жити в Комбре, мене втішає те, що він кохав першу красуню свого часу. Я досі її ніколи не бачила, і зараз мені буде приємно на неї подивитись...

Я провів розхвилювану і тремтячу пані Сазра до ресторанної зали і показав їй маркизу де Вільпарізіс.

Але, як сліпці, які дивляться не туди, куди треба, пані Сазра не затримала свого погляду на столі, за яким обідала маркиза де Вільпарізіс, і почала шукати очима на другому боці зали.

— Мабуть, вона вже пішла. Я не бачу її там, куди ви показуєте.

І вона нишпорили поглядом по ресторану в пошуках ненависного й обожнюваного видава, яке віддавна жило в її уяві.

— Та он же вона, сидить за другим столиком!

— Мабуть, ми з вами рахуємо не від того місця. За другим столиком сидить із старим маленька горбуля, червонолиця, страшна, як смерть.

— Це, власне, вона!

Тим часом маркиза де Вільпарізіс запропонувала маркизові де Норпуа запросити до їхнього столика принца Фоджі, і між цією трійкою почалася мила розмова. Говорили про політику. Принц заявив, що йому байдуже до долі кабінету і що він побуде ще принаймні тиждень у Венеції. Він мав надію, що за цей час уся міністерська криза встигне розв'язатися. В першу хвилину йому здалося, що ці політичні справи не цікавили маркиза де Норпуа, бо він, хто досі говорив так запально, нараз запав у мовчанку, сказати б, янгольську, яка — якби голос йому повернувся — могла б перейти лише в невинний і мелодійний спів Мендельсона чи Сезара Франка. Принц думав, що ця мовчанка була викликана стриманістю француза, який у присутності італійця не хоче говорити про італійські справи. Думаючи так, принц дуже помилявся. Мовчанка, байдужий вигляд маркиза де Норпуа були не ознакою стриманості, а звичайною прелюдією перед недоречним втручанням у важливі справи. Як ми вже бачили, маркіз прагнув не менше, не більше, як тільки призначення у Константинополь після попереднього залагодження німецьких справ, чого він збирався домогтися, накидаючи свою волю Римському кабінетові. Він уявляв, що участь у діяннях міжнародного масштабу гідно увінчає його кар'єру, а може, принесе нові почесті, нові важливі доручення, від яких він не відмовиться. Старість відбирає у нас снагу, але не прагнення. Лише в третьому періоді життя, ті, чия сивина присіла, прощаються з прагненням, так як перед тим попрощалися зі снагою. Вони не кандидують навіть на таких ілюзорних виборах, як вибори президента Республіки, хоча раніше не раз ходили в кандидатах. Вони вдо-вольняються тим, що візитують, їдять, читають газети,

переживають самих себе.

Принц, щоб заохотити маркіза до розмови і показати йому, що вони земляки, заговорив про можливих наступників нинішнього прем'єра. Завдання, які стояли перед наступниками, були не з легких. Він назвав понад двадцять імен політиків, цілком здатних мініструвати, імен, які колишній посол слухав, напівсклеплюючи свої блакитні очі, без жодного поруху. Проте нарешті маркіз де Норпуа урвав мовчанку, аби сказати тих кілька слів, яким наступні двадцять років судилося жити розмови у політичних колах; згодом, зовсім забуті, вони дочекалися ексгумації з подачі якогось публіциста, який підписувався "Поінформований", або "Тестіс", або "Мак'я-веллі" в газеті, де завдяки непам'яті, в яку запали, вони здобули нагоду ще раз викликати сенсацію. Отож-бо принц Фоджі назвав понад двадцять імен, звертаючись до непорушного і німого дипломата, коли маркіз де Норпуа злегка підвів голову і в тій самій манері, до якої вдавався у своїх найуспішніших дипломатичних виступах — хоча цього разу з більшою одвагою і меншою лаконічністю — лагідно запитав: "А чому ніхто не згадав імени пана Джолітті?" На цьому слові полуда спала з очей принца Фоджі; в його вухах залунала музика сфер небесних. Після цього маркіз де Норпуа одразу заговорив про всяку всячину, уже не боячись зчиняти галас, — так, коли змовкає звучання останньої ноти чудової Бахової арії, ми вже не соромимося розмовляти голосно і піти до гардеробу по пальто. Він навіть підсилив контраст, попросивши принца засвідчити його пошану їхнім Величностям королю і королеві, коли він матиме нагоду бути в них. Це була прощальна фраза, відповідник тієї, яку вигукують по закінченні концерту: "Візник Огюст з вулиці Беллуа!" Яке враження склалося в принца Фоджі, невідомо. Безперечно, він був у захваті, почувши такий шедевр: "А пан Джолітті, невже ніхто не згадав його імени?" Маркіз де Норпуа, в якого вік пригасив або розладнав найвищу владу розуму, зате в міру старіння вдосконалював "бравурні арії", подібно як деякі співаки на схилку життя, підупавши під кожним іншим поглядом, аж до останнього дня досягають у камерній музиці абсолютної віртуозності, якої доти не мали.

Хай би там як, але принц Фоджі, який збирався провести у Венеції два тижні, того ж дня вернувся до Рима і скоро удостоївся аудієнції короля у справі маєтків, якими принц, — як ми про це вже згадували, — володів у Сицилії. Кабінет животів довше, ніж сподівалися. Після його падіння монарх провів консультацію з багатьма державними мужами, вирішуючи, кому довірити місію створення нового кабінету. Відтак він викликав пана Джолітті, і той зголосився. Через три місяці одна газета розповіла про розмову між принцем Фоджі і маркізом де Норпуа. Розмова передавалася так само, як у нас, тільки слова: "маркіз де Норпуа лагідно спитав" були замінені іншими: "сказав з лагідним і чарівним усміхом, відомим багатьом". Колишній посол визнав, що слово "лагідно" мало для дипломата досить вибухової сили і що подане вище доповнення було, принаймні, невчасне. Він зажадав на набережній д'Орсе офіційного спростування, але набережній д'Орсе мороки і так вистачало. І справді, як тільки стала відома ця розмова, пан Баррера кілька разів за годину телеграфував до Парижа, нарікаючи, що в Квіриналі працює неофіційний посол, і доносячи, яке незадоволення

викликав цей факт у цілій Європі. Нічого він не викликав, але різні посли були надто гречні, щоб завдати брехню панові Баррері, коли той їм казав про загальне обурення. Пан Баррера, чуючи тільки самого себе, сприймав їхнє ввічливе мовчання за підтримку. Він одразу телеграфував до Парижа: "Провів годинну розмову з маркізом Вісконті-Веностою тощо". Його секретарі стояли на вухах.

Але маркіз де Норпуа мав у своєму розпорядженні одну дуже стару французьку газету, яка зробила йому велику послугу 1870 року, коли він представляв Францію в одній з німецьких земель. Ця газета відзначалася дуже старанним стилем статей, особливо передовиць. Але вона була в сто разів цікавішою, коли передовиця (в ті далекі часи її називали провідною, а сьогодні, хтозна чому, редакційною статтею) вражала неоковирністю, роїлася від численних повторів. Кожен тоді з хвилюванням відчував, що стаття ця "інспірована". Може, маркізом де Норпуа, може, якимось іншим великим у цю хвилину цабе. Аби читач точніше уявляв собі подальші італійські події, покажемо, як маркіз де Норпуа використав свою газету 1870 року, даремно, скаже хтось, якщо війна і так вибухнула; дуже ефективно, думав маркіз де Норпуа, палкий прихильник аксіоми, що громадську думку треба готувати. Його статті, де кожне слово було виважене, нагадували ті оптимістичні бюлетені, після оприлюднення яких хворий помирає. Наприклад, напередодні оголошення війни 1870 року, коли мобілізація була майже завершена, маркіз де Норпуа (сам залишаючись, звісно, в тіні) визнав за необхідне послати тій славній газетці ось таку вступну статтю:

"В авторитетних колах, здається, переважає погляд, що від учорашнього дня, ближче до вечора, становище, не набираючи, певна річ, тривожного характеру, могло б давати привід для того, аби вважати його за серйозне, ба навіть, деякими сторонами, за таке, що заслуговує на твердження, що воно вступило в критичну фазу. Пан маркіз де Норпуа мав провести з пруським міністром низку розмов, метою яких було б обговорення в дусі примиренської рішучості і в спосіб найконкретніший різних причин нинішнього тертя. Досі, на час заслання номера до друку ми, на жаль, не отримали повідомлення, чи їхнім Ексцеленціям удалося досягнути порозуміння щодо формули, яка могла б слугувати підставою для дипломатичних кроків.

В останню хвилину. В добре поінформованих колах викликала задоволення звістка про те, що у французько-пруських взаєминах настала, як здається, легка розрядка. Особливе значення мало б те, що маркіз де Норпуа спіткав на Унтер ден Лінден англійського посла, з яким він розмовляв близько двадцяти хвилин. Цю новину можна вважати підбадьорливою".

(Після слова "підбадьорлива" був доданий у дужках відповідник німецькою мовою: *befriedigend*.) На завтра у редакційній статті можна було прочитати: "Попри весь гнучкий розум маркіза де Норпуа, якому всі віддають належне за його вмілу й невтомну оборону інтересів Франції, здається, розрив дипломатичних стосунків майже неминучий".

Газета не могла собі відмовити, щоб не доповнити передовицю кількома коментарями, надісланими, певна річ, маркізом де Норпуа. Читач, мабуть, помітив, що

улюбленою граматичною формою посла в дипломатичній літературі був спосіб умовний., ("Особливе значення мало б те" замість "приписується тому".) Але теперішній час прямого способу, не у звичному значенні, а в значенні давнього оптативу чи бажаного способу, був не менш дорогий для маркіза де Норпуа. Коментар, що супроводжував передовицю, звучав так:

"Ніколи суспільство не виявляло такого чудового спокою. (Маркіз де Норпуа хотів би, щоб ця фраза відповідала правді, але боявся, що все було навпаки.) Втолене даремним хвилюванням, воно з почуттям вдовolenня довідалося про те, що уряд Його Величності уживає всіх заходів, необхідних у цьому випадку з огляду на даліші події. Суспільство нічого більшого й не бажає (оптатив). Його холонокровність є вже заповіддю тріумфу. Можемо додати ще одну новину, здатну заспокоїти громадську думку, якби виникла така потреба. Подейкують, що маркіз де Норпуа, який за станом здоров'я давно збирався поїхати до Парижа підлікуватися, покинув Берлін, вважаючи, що його перебування у прусській столиці вже недоцільне. В останню хвилину: Його Імператорська Величність покинув сьогодні Комп'єнь і прибув до Парижа, де провів конференцію з маркізом де Норпуа, військовим міністром і маршалом Базеном, якого громадська думка наділяє особливою довірою. Його Цісарська Мосць скасував раут, який збирався влаштувати на честь своєї швагерки, дукині Альби. Ця постанова, щойно її оголосили, справила на всіх особливо радісне враження. Імператор провів огляд війська, захват вояків важко описати. Деякі загони, в ході загальної мобілізації, за наказом августійших осіб по прибутті до Парижа, готові на всяк випадок вирушити в напрямку Рейна".

Іноді, вертаючись надвечір до готелю, я відчував, що старосвітська Альбертина, невидима навіть для моїх очей, була замкнена в мені, ніби в ріомбі^[8] якоїсь внутрішньої Венеції, і лише чиста випадковість зрушувала тугу накривку і дозволяла зазирнути в ту минувшину.

Одного вечора, наприклад, лист, отриманий від мого біржового маклера, відчинив мені двері в'язниці, де Альбертина жила в мені, але так далеко, так глибоко, що вже стала мені неприступна. Після її смерті я перестав спекулювати на біржі, а грав я раніше тому, аби заробити гроші на неї. Отож час плинув; мудрі засади попередньої доби спростували нові засади, подібно до того, як це сталося з паном Тьером, який говорив, що залізниця ніколи не приживеться; і саме акції, про які маркіз де Норпуа колись нам сказав: "Звичайно, прибуток від них не дуже високий, але принаймні капітал ніколи не знеціниться", переважно впали найнижче. Уже за самі англійські консолідовані цінні папери та нафтопереробні Сей довелося платити біржовим маклерам різницю таку значну — водночас відсоток і репорт, — що я нараз вирішив продати все, і тут з'ясувалося, що в мене залишилася заледве п'ята частина того, що я успадкував по моїй бабусі і посідав ще за часів Аль-бертини. Звістка про це дійшла до Комбре, і решта моєї рідні, а також давні знайомі, знаючи, що я водився з маркізом де Сен-Лу і з Германтами, казали: "Ось до чого доводить манія величі". Всі ці люди дуже здивувалися б, якби знали, що я спекулював ради молоді дівчини з середовища такого

скромного, як те, з якого вийшла Альбертина, майже протегована колишнім учителем музики моєї бабусі, Вентейлем. Зрештою, в Комбре, де кожен згідно з тим, що знали про його прибутки, раз і на все життя був зарахований до певної верстви, як до індуської касты, не уявляли, яка вольниця панувала у світі Германтів, де на статки зовсім не зважали, де безгрішшя могло вважатися чимось неприємним, але не ганебним, і на світське становище впливало не більше, ніж хвороба шлунка. Комбрейці безперечно гадали, що Сен-Лу і дук Германтський — це зубожілі аристократи, із закладеними і перезакладеними ми замками, що я позичав їм гроші — тоді як насправді, якби я розорився, вони перші запропонували б мені допомогу, якої я не прийняв би. Що ж до мого відносного зубожіння, то я побивався тим більше, що мої венецькі зацікавлення зосередилися на одній молодій продавачці виробів зі скла. Вона мала шкіру кольору трояндової пелюстки, що надавав їй гарним очам цілої гами оранжевих тонів і будив у мені таку нездоланну потребу бачити її щодня, що я, збираючись скоро з матір'ю покинути Венецію, вирішив спробувати, чи не можна її влаштувати в Парижі, аби тільки нам не розлучатися. Краса її сімнадцяти літ була така шляхетна, така промениста, що не купити цієї роботи справжнього Тиціана був би гріх. Але чи ж вистачить тих решток мого маєтку, аби схилити її покинути рідний край і оселитися в Парижі ради мене одного? Коли я дочитав листа від біржового маклера, фраза, в якій він мені заявив: "Я подбаю про ваші контанго", нагадала мені слова бальбецької лазниці, коли Еме спитав про Альбертину, вона, висловлюючись майже з ідентичним професійним лицемірством, відповіла: "Це я про неї дбала". Ці слова, які мені зроду не спадали на думку, відкрили мені тепер в'язницю, наче Сезам. Проте за хвилю важка брама знов закрила замуровану

— щодо якої я не був винний за те, що не хотів з'єднатися з нею, якщо я не міг уже навіть уявити собі, пригадати її, — адже люди існують для нас лише завдяки уявленню, яке ми про них маємо, — але саме в цю хвилину вона стала для мене ще зворушливіша через занедбання, про яке сама вона не відала, і на частку секунду я відчув тугу за часами, уже давно минулими, коли вдень і вночі мене мучила пам'ять про неї. Іншим разом, у церкві Сан Джорджо дей Сквявоні, орел, зображений біля одного з апостолів, так само стилізований, пробудив у мені спомин і майже такий самий біль, викликаний двома перстнями, на схожість яких звернула мою увагу Франсуаза і про які я так і не дізнався, хто їх їй подарував. Але одного вечора мені здалося, що моєму кохання випало відродитися. Коли наша гондола прибилася до готельних сходів, порт'є вручив мені телеграму, яку посильний приносив мені уже тричі, бо прізвище адресата було перекручене (попри спотворення, допущені італійськими телеграфістами, я зрозумів, що то моє прізвище), і просили підтвердити письмово, що телеграма справді на моє ім'я. Опинившись у номері, я розгорнув телеграму, і, хоча на превелику силу, але розібрав: "ДРУЖЕ МІЙ, ВИ ДУМАЛИ, ЩО Я ПОМЕРЛА — БА НІ, ДАРУЙТЕ, Я ЖИ-ВА-ЖИВІСІНЬКА. МЕНІ Б ХОТИЛОСЯ ПОБАЧИТИСЯ З ВАМИ, ПОБАЛАКАТИ ПРО НАШЕ ВЕСІЛЛЯ. КОЛИ ВИ ПОВЕРНЕТЕСЬ? ЩИРО ВАША АЛЬБЕРТИНА".

І тоді сталося у зворотному порядку те саме, що з моєю бабусею: коли я дізнався,

що вона померла, спершу я не відчував ніякого смутку. Її смерть змусила мене страждати, як тільки вона ожила в моїх спогадах. Коли я призвичаївся до думки про Альбертинину смерть, звістка про те, що вона жива, не врадувала мене, як того можна було б сподіватися. Альбертина була для мене лише в'язкою моїх думок, вона пережила свою смерть на той час, поки ці думки жили в мені, а нині, коли вони були мертві, вона зовсім не верталася до життя разом зі своїм тілом. Усвідомивши, що я не відчуваю в цю хвилину радості, збагнувши, що я розлюбив її, я мав би засмутитися ще більше, ніж той, хто, глянувши на себе у свічадо, потому як кілька місяців мандрував чи хворів, бачить, що він посивів і що в нього тепер інше обличчя: обличчя зрілої людини чи старого. Це враження досить приkre: отже, тієї людини, якою я був, молодого білявця, більше немає на світі, отже, тепер я інший. Зморшкують обличчя, біляве волосся — чи не є це така сама глибока зміна, повне знищення нового "я", знищення того, яким я був, і виникнення нового "я" на місці колишнього? Але ми не вдаємося в тугу, стаючи іншими в міру того як ідуть роки і в ритмі плину часу, і нам не болять, що в одну й ту саму добу ми стаємо по черзі істотами суперечливими — злосливцями, спочутливими, делікатними, грубіянами, безсрібниками, честолюбцями — усіма тими, чим ми є щодня. І причина, через яку ми не журимося, тут і там однакова: це наше "я", щоразу в стані затьмарення — на короткий, в останньому випадку, час і коли дається взнаки характер, але на тривалий у першому і коли йдеться про пристрасті — воно тут не для того, щоб оплакувати те інше "я", яке є тодішнє, а отже, і нас усіх: грубіян сміється зі свого грубіянства, бо ми і є грубіянами, а людина з короткою пам'яттю не переймається цією вадою саме тому, що ми забувають.

Я не міг би воскресити Альбертини, оскільки не здолав би воскресити самого себе — колишнього. Життя, здатне змінювати лице світу постійним ходом нескінченно дрібних процесів, не сказало мені назавтра по її смерті: "Стань тепер іншим", а з допомогою змін таких непомітних, що я навіть не усвідомлював, що я змінююся, відновило в мені майже все, і думка моя здужала вже призвичаїтися до свого нового пана — мого нового "я", — коли помітила, що це хтось інший; відтоді вона була прив'язана тільки до нього. Мої ніжні почуття до Альбертини, мої ревності трималися, як ми це бачили, на породженій асоціативним мисленням іррадіації, що виникала з певних згустків любих чи болісних вражень, на згадці про мадемуазель Вентейль у Монжувені, на двох вечірніх Альберти-ниних поцілунках мені в шию. Але в міру того, як ці спомини слабли, безкрає поле вражень, забарвлених якимось відтінком туги чи радості, знов відновлювало свої нейтральні тони. Коли забуття уже заволоділо кількома панівними висотами болю і втіхи, опір мого кохання був подоланий, я розлюбив Альбертину. Я намагався пригадати її. Підтвердилося моє передчуття, коли через два дні після її втечі я вжахнувся на думку, що міг жити без неї дві доби. Це було так, як тоді, коли я писав до Жільберти, кажучи собі: "Якщо це протриває ще два роки, я розлюблю її". І якщо після запрошення, яке я дістав від Сванна, я відвідав би його доньку, це здалося б мені відвідинами мертвої, то щодо Альбертини смерть, — або те, що я вважав за смерть, — зробила ту саму справу, яка була наслідком тривалого

розриву з Жільбертою. Смерть діє інакше, ніж відсутність. Забуття, цей монстр, що сповнював моє кохання дрожем ляку, поглинуло її нарешті, як я це й передбачав. Звістка, що Альбертина жива, не тільки не збудила наново мого почуття, не тільки дозволила мені усвідомити, наскільки я збайдужів, а в одну мить прискорила цей процес так стрімко, аж я почав думати, чи свого часу звістка протилежна, звістка про Альбертинину смерть не загостила, навпаки, завершуючи справу її втечі, моє кохання і не затримала його згасання. Нині, коли вона жила і я міг знову мати її при собі, що одразу знецінювало її, я питав себе, чи Франсуазині інсинуації, розрив і смерть (уявна, але для мене реальна) не продовжили мого кохання, — так зусилля, які роблять треті особи чи навіть сама доля, аби розвести нас із якоюсь жінкою, тільки поглиблюють нашу прихильність до неї. Тепер відбувався зворотний процес. Зрештою, я силкувався пригадати її, і, може, тому, що досить було одного мого знаку, щоб вона з'явилася, образ, підсунутий мені пам'яттю, малювався молодою жінкою, вже розплилою, хлопчачуркою, зі змарнілим лицем, у якому вже прозирав, як посаджене насіння, профіль пані Бонтан. Те, що вона могла робити з Андре чи іншими приятельками, більше не цікавило мене. Я перестав відчувати той біль, який так довго здавався мені невиліковним, і, по суті, міг би це передбачити. Безперечно, туга за коханкою, учепливі ревності — це хвороби фізичні того самого ґатунку, що сухоти або лейкемія. Але серед тілесних мук треба розрізняти ті, які мають підложжя суто фізичне, і ті, які впливають на тіло за посередництвом думки. Надто в тих випадках, коли ролю посередника відіграє пам'ять — тобто, коли причина викорінена або далека, — хай би який гострий був біль і хай би якого глибокого розладу зазнав організм, рідко трапляється, — власне, з тієї самої причини, що думка наділена здатністю відновлення або радше нездатністю консервації більшими, ніж тканини, — щоб діагноз виявився помилковий. Нечасто буває, що коли хтось хворий на рак помирає, невтішний удівець чи батько не приходять до тями. Так було і зі мною. Невже ради цієї дівчини, розповнілої і, певно, постарілої настільки, наскільки постарішали ті дівчата, яких вона кохала, — невже ради неї мені тепер відмовлятися від прегарної юнки, від мого учорашнього спогаду і завтрашньої надії? Ані їй, ані жодній іншій я не міг би дати більше, якби одружився з Альбертиною і зрікся цієї "нової Альберти-ни", "не такої, яку бачили Пекла", "а вірної, гордої і навіть трохи дикої". Вона була сьогодні такою, як Альбертина колись: моє кохання до тієї було тільки перехідною формою мого захоплення молодістю. Ми віримо, що кохаємо ту чи іншу юнку, а, на жаль, кохаємо в ній тільки зорю, і ця зоря як рожевий відблиск на її личку. Ніч минула. Вранці я повернув телеграму готельному портьє, кажучи, що мені вручили її помилково, що це не мені. На що він відповів, що тепер, коли телеграму відкрито, він матиме мороку, то краще, аби вона залишалася в мене; отож я сунув її до кишені, але вирішив поводитися так, ніби вона взагалі не надходила. Я остаточно розлюбив Альбертину. Ось так моє кохання, відбігши настільки далеко від того, що мені уявлялося після мого захоплення

Жільбертою, і змусивши мене накинути такий довгий і болісний ґак, зрештою улягло, точнісінько як моє кохання до Жільберти, загальному законові забуття.

Ось тоді я й замислився: колись Альбертина була для мене дорожча, ніж я сам; тепер я нею не дорожив, бо деякий час не бачився з нею. Але моє бажання, щоб нас не розлучила смерть, щоб воскресіння після смерти не нагадувало бажання ніколи не розлучатися з Альбертиною, збереглося. А чи не впливало звідси, що я вважав себе за істоту ціннішу за неї і що, кохаючи її, я більше кохав самого себе? Ні, це було тому, що, передтавши її бачити, я розлюбив її, а себе я все ще любив, бо мої щоденні пута з самим собою не урвалися, як пута з Альбертиною. Але якби дійшло і до цього?.. Наслідки, певно, були б ті самі. Наша любов до життя — то тільки давні пута, яких нам не позбутися. Їхня сила таїться в довготривалому існуванні. Смерть, розірвавши їх, зцілить нас від жадання безсмертя.

Після сніданку, якщо я не йшов на прогулянку по Венеції самотою, то готувався вийти разом із матір'ю і, щоб забрати зошити, де я робив нотатки, пов'язані з моєю працею над Рескіном, піднімався нагору до мого номера. Раптові повороти стін я відчував, як відчують удар ліктями в юрбі — море тримало суходіл у тісноті. Потім спускався знову до матері о тій самій годині, коли в Комбре так приємно відчувалося близьке сонце, відгороджене від домашньої темряви замкненими віконницями, тоді як тут, згори донизу мармурових сходів, — про які, як у малярстві Відродження, годі було сказати, збудовані вони в палаці чи на ґалереї, — та сама свіжість і те саме відчуття пишноти надвірнього світу панували всередині завдяки великому парусиновому тентові, повішеному над постійно відчиненими вікнами, крізь які безперервними поривами падали розігріта тінь і зеленкаве сонце, спліталися між собою, ніби на хвилястій поверхні, імітуючи неспокійне сусідство, світлистість, миготливу хисткість хвилі. Найчастіше я вирушав до Сан-Марко, щоб добратися туди, і це давало мені ще більшу втіху, доводилося брати гондолу, і тому собор був для мене не лише пам'яткою архітектури, а й нібито кресом морської весняної подорожі, з чим Сан-Марко становив собою неподільну й живу цілість. Ми входили, моя матір і я, до баптистерію, ступаючи по мармуровій і скляній мозаїці долівки, перед нами стояли широкі аркади, розширена розтрубом угорі і рожева поверхня яких злегка пожолобилась, а там, де час пощадив свіжість цього колориту, собор набував вигляду будівлі, різьбленої з м'якого і пластичного, наче віск, ма-теріялу якихось велетенських сотів; зате там, де матеріал під дією часу ствердів і де малярі оздобили його золотим мереживом, собор справляв враження коштовної оправы, яка замикала в такій собі кордовській шкірі величезну євангелію Венеції. Бачучи, що я довго стоятиму перед мозаїкою, де зображено введення в хрест Ісуса Христа, моя мати, оберігаючи мене від холоду, що панує в хрестильні, накидала мені на плечі шаль. Коли я був у Бальбеку з Альбертиною, то гадав, що вона піддавалася необґрунтованій ілюзії, притаманній стільком людям, які навряд чи ясно собі її уявляють, говорячи про втіху — як на мене, ні на що не сперту, — яку б вона відчувала при огляді такого малярства в моєму товаристві. А сьогодні я переконався, що існує втіха як не бачити, то принаймні оглядати якусь гарну річ вкупі з якоюсь особою. Прийшла й для мене така пора, що на згадку про баптистерій та Йорданські води, в які Святий Іоан занурює Христа, тоді як перед П'яцеттою на нас

чекала гондола, мені не байдуже, що в цій холодній півсутині біля мене стояла жінка, вбрана в свою жалобу, сповнена пошани і екстатичної зосередженості старої, представленої у Венеції в Святій Урсулі Карпаччо, і що ця червоношока, смутноока жінка у чорній вуалетці, назавше поєднана для мене з м'яко освітленою хрестильнею Сан-Марко, де в кожную мить я можу напевне її віднайти, бо це місце для неї гарантоване і незмінне, як мозаїка, — це моя матір. Щойно згаданий Карпаччо, маляр, якого, коли я не працював у Сан-Марко, ми найохочіше відвідували, одного дня ледь не відродив моєї лю-бови до Альбертини. Я вперше побачив Патріарга Графо, який виганяє нечисту силу з біснுவатого. Я розглядав чудовий небесний кармін і фіолет, на якому вимальовуються інкрустовані високі димарі, розширені вгорі, та трояндоцвітні, аж мимоволі спадають на думку венецькі пейзажі Вістлера. Потім мій погляд мандрував від старого дерев'яного мосту Ріальто до Понте-Векіо п'ятнадцятого сторіччя і до мармурового палацу, прикрашеного золотими капітелями, після чого повертався до Каналу, де пливають барки, якими правили хлопці у рожевих шатах і в беретах з плюмажами, облудно схожих на того, хто справді ніби нагадував Карпаччо у чудовій Легенді про Йосифа Серта, Штрауса і Кеслера. Перш ніж відійти від картини, я ще позирнув на її край, де роїлися сцени з сучасного венецького життя. Он стрижіть витирає бритву, мурин котить бочку, он розмовляють мусульмани, венецькі сеньйори у рясній парчі, дамасках і вишневих токах, і тут я відчув, як легенько кольнуло в серце. В одного з товаришів делла Кальци, одразу помітних завдяки емблемам веселого братства, вишитим золотою канітеллю і перлами на рукавах і комірцях, я впізнав плащ, який Альбертина одягла під час нашої автомобільної поїздки до Верса:;я того вечора, коли я не гадав, що від її втечі мене відділяло заледве п'ятнадцять годин. Завше на все готова, коли я запропонував їй поїздку того смутного дня, який в останньому своєму листі вона назвала "днем подвійних сутінків, бо западав морок і ми розлучилися", вона одягла свій плащ від Фортюні. Так само вона одяглася й назавтра, і відтоді я бачив цей плащ тільки у спогадах. Отож геніальний син Венеції підгледів цей фасон на картині Карпаччо і, знявши окриття з товариша делла Кальци, накинув його на рамена незліченних парижанок, які напевне, так само, як досі я, уявлення не мали, що його модель зображена на першому плані Патріарга Гранфо, в одній залі венеційської Академії. Я упізнав його і, відзискавши, щоб дивитися на нього, очі й серце того, хто того вечора їхав з Альбертиною до Версаля, на якусь мить утонув у бентежному, але короткому почутті жадання і меланхолії.

Нарешті настали дні, коли нам не вистачило музеїв і соборів Венеції. В один із них, напрочуд погідний, ми з матір'ю вибралися аж до Падуї, подивитися ті Гріхи й Чесноти, репродукції яких, що, мабуть, і досі висіли у моїй шкільній кімнаті в Комбре, колись подарував мені пан Сванн; перетнувши у сонячній повені сад Арени, ми зайшли до каплиці Джотто, де все склепіння і тло фресок вражають такою блакиттю, що здається, ніби цей променистий день переступив разом з нами поріг, аби на хвилю притулити у тіні й холоді своє чисте небо, і нітрохи не померкле після зняття з нього позолоти світла, ніби в хвилини короткої перерви, коли сонце, хоча довкола не видно жодної

хмарки, відвертає свій погляд деінде, і небесна блакить, тепер ще лагідніша, на мить густішає. Серед цих небес, перенесених на зблакитнілий камінь, летіли янголи, яких я побачив уперше, адже пан Сванн подарував мені єдино репродукції Чеснот і Гріхів, а не фрески, що відтворювали історію Богоматері і Христа. І цей політ янголів справляв на мене таке саме враження живого, буквально реального дійства, яке я спізнавав, дивлячись на образи Милосердя чи Заздрощів. Янголів Арени сповнювало таке небесне натхненнє або принаймні такий дитинний запал і запопадливість, що вони складали до купи свої маленькі долоньки, — здавалося, вони більше належали до якогось особливого виду летючого птаства, яке колись існувало і мало фігурувати у природній історії біблійних та євангелістських часів. З тієї самої родини походять і маленькі створіннячка, завжди готові пурхати перед постатями святих, коли ті прогулюються; декотрі з них зливають вище, а що це створіння реальні та справді крилаті, видно, як вони здіймаються, описуючи криві, як заввиграшки виконують мертві петлі, пікіруючи на землю сторч головою і частим помахом крил утримуючись у позах, що суперечать законам земного тяжіння. Вони більше скидаються на якийсь вимерлий вид птахів або на молодих учнів Гарроса, які вправляються у ширянні, ніж на янголів мистецтва Відродження і пізніших епох, наділених крилами тільки емблематичними і зазвичай поставою безкрилих неземних істот.

Вертаючись до готелю, я здибав там молодих жінок, переважно австріячок, які приїжджали до Венеції на перші погожі дні цієї весни без квітів. Одна з них, зовсім не схожа рисами на Альбертину, мені, проте,, подобалася такою самою свіжою церою, таким самим усміхненим і легким поглядом. Скоро я помітив, що заговорив з нею так, як говорив спершу з Альбертиною, що так само приховав біль, якого вона мені завдала своєю відмовою зустрітись наступного дня, бо збиралася їхати до Верони, куди одразу ж закортіло їхати й мені. Це довго не тривало, вона мусила вертатися до Австрії, і розраховувати на нову зустріч я не міг, але, вже злегка ревнивий, як то буває на початку кохання, дивлячись на її уроче й загадкове личко, питав себе, чи не любить жінок і вона, чи її схожість із Альбертиною, ця така світла шкіра і такий ясний погляд, ця чарівлива для всіх, щира простота, яка полягала радше в байдужості до чужих вчинків, зумовленої браком цікавості, ніж у признанні власних, приховуваних із допомогою най-наївнішої брехні, — чи все це не було морфологічною характеристикою жінки, ласої до жінок. Чи ж саме це в ній, хоч розумом я не міг збагнути, мене так приваблювало, викликало мою тривогу (становлячи, може, глибшу причину мого захоплення істотою, яка є джерелом майбутніх мук), наповнювало мене, коли я її бачив, такою втіхою і таким сумом, ніби якісь магнітні сили, непомітні для нас у повітрі деяких країв, але такі шкідливі для нашого здоров'я? На жаль, довідатися про це мені не судилося. Пробуючи читати з її обличчя, я хотів сказати: "Ви повинні в цьому мені признатися, мене це цікавить як якийсь закон у природній історії людства", але вона нічого б мені не сказала; все, що нагадувало про це збочення, сповнювало її жахом, і вона трималася завжди холодно зі своїми приятельками. Уже саме це могло свідчити про її намагання щось приховати; може, хтось висміяв її колись або зневажив з цієї

причини, і ця міна, якої вона прибрала, щоб не наражатися на підозри, чимось нагадувала ту характерну нехіть, яку виявляють звірі до тих, хто їх б'є. Про те, щоб розвідати щось у її житті, годі було навіть думати; скільки часу я убив, перш ніж вивідав щось про Альбертину! Тільки її смерть розв'язала язика — Альбертина, подібно до цієї молодой жінки, була така обережна у своїй поведінці! І чи міг я бути певний, що справді знаю щось про неї? А крім того, оскільки найбажаніші для нас умови життя стають байдужими, коли ми розлюбили ту, яка надавала їм у наших очах ціну, бо вони дозволяли нам жити біля неї і подобатися їй у межах можливого, те саме можна сказати про певні духовні запиту. Наукова важливість, яку мало для мене пізнання роду жадань, прихованих у блідо-рожевих пелюстках цих щічок, у ясності цих сірих очей, безсонячних, ніби вранішнє світло, у ті пережиті нею дні, про які вона ніколи не розповідала, напевно зникне, як тільки я зовсім розлюблю Альбертину або більше не кохатиму цієї молодой жінки.

Ввечері я виходив сам у зачароване місто, серед нових дільниць якого я простував героєм із Тисячі й однієї ночі. Рідко траплялося, щоб у ході безцільних тих блукань я не відкривав якоїсь невідомой просторой площі, про яку мені нічого не казав жоден бедекер, жоден подорожник. Я заглиблювався в плетиво маленьких вуличок, каллі. Ввечері, з їхніми високими, розширеними вгорі димарями, підрум'яненими, почервоненими сонцем, вони нагадували справжній сад, розквітливий понад кам'яницями, таких розмаїтих відтінків, аж можна було сказати, що над містом розбито сад якогось любителя тюльпанів з Дельфта чи Гарлема. Зрештою, надзвичайна тіснота будинків перетворювала кожне вікно на картину, де мріяла якась куховарка, виглядаючи на вулицю, де молодій дівчині, що сиділа на стільці, зачісувала волосся стара жінка з обличчям відьми, майже невидимим у пільмі; вона нібито творила виставку сотні повішених один при одному голландських полотен, яку складали ці убогі, тихі будинки, збиті в незмірно вузьких каллі. Стиснуті один при одному, ці каллі своїми прорізами ділили в усіх напрямках частину Венеції, прорізану між Каналом і лагуною, ніби сконцентровану на розводах нескінченних, тоненьких і дрібних ліній. Зненацька наприкінці деяких маленьких вуличок здавалося, наче сформований у такий спосіб матеріал зазнавав здуття. Великі й гарні кампо, які навряд чи можна було вгадати у цій сітці мініатюрних артерій, простягалися перед нашими очима, оточені кільцем пишних палаців, блідих у місячному світлі. Це був один із архітектурних ансамблів, до яких у інших містах збігалися, вказуючи дорогу, вулиці. Тут він виглядав навмисне схованим серед схрещених вулиць, наче в східних казках ті палаци, куди мандрівці входять зі своїм провідником уночі, а згодом, відведені до себе, перш ніж свіне, не можуть віднайти зачарованої оселі і зрештою переконуються, що попадали туди тільки уві сні. Наступного ранку я силкувався віднайти мою гарну нічну площу, переміряючи каллі, які в усьому були схожі між собою і не давали мені жодної підказки, за винятком тих, які дезорієнтували мене ще більше. Іноді здавалося, що я розпізнаю якийсь невловимий слід і за хвилю побачу у її замкнутості, самотності й мовчанні ту гарну площу, приречену на вигнання. Але одразу якийсь злий джин,

прибравши вигляду нової вулички, змушував мене повертати — і я нагло опинявся знову над Канале Гранде. А позаяк між спогадом сну і спогадом реальності розбіжність невелика, я врешті запитував себе, чи не виникла під час сну, у темну мить венецької кристалізації, ця дивна непевність, ця велика площа, оточена романтичними палацами, і над нею розлога задума місячного саява.

Але більше за палаци мені не хотілося втратити назавжди деяких жінок, і це бажання підтримувало моє піднесення, яке переросло в лихоманку, коли моя мати вирішила поїхати з Венеції і наші речі були вже послані в гондолі на вокзал, а я прочитав у списку чужоземців, очікуваних у готелі: "Баронеса Пютбюс із поштом". Одразу передчуття насолоди, якої наш від'їзд мене позбавляв, підняло жадання, що завжди жило в мені, на висоту почуття і втопило його в журбу й нуду; я попросив матір відкласти наш від'їзд на кілька днів; вираз обличчя, яким вона давала мені зрозуміти, що ні на хвилину не бере до уваги і навіть поважно не трактує мого прохання, пробудив у моїх нервах, збурених венецькою весною, давній опір уявній змові проти моїх родичів, певних, що мені доведеться скоритися, пробудив хіть до спротиву, яка раніше під'юджувала мене накидати свою волю найдорожчим мені істотам, аби потім піти назустріч їхнім бажанням, як тільки я домагався від них поступок. Я сказав матері, що не поїду, але вона, гадаючи, що краще навзнаки не давати, що я говорю поважно, навіть не відповіла мені. Тоді я заявив, що зараз вона побачить, поважно я кажу чи ні. Потім порт'є приніс три листи — два їй, а один мені. Я поклав його до гамана разом з іншими листами, навіть не глянувши на конверт. Коли надійшла пора від'їзду, і моя мати разом із моїми речами подалася на двірець, я звелів подати мені напій на терасу, проти Канале, і, сівши там, задивився на призахідне сонце, а в цей час на човні, причаленому напроти готелю, співак виводив *Sole mio*. ^[9]

Сонце сідало. Моя мати була тепер,, мабуть, біля двірця. "Скоро вона поїде, — думав я, — а я залишуся у Венеції сам, і мені буде важко через те, що я засмутив її, через те, що її нема і що втішити мене нікому". Година від'їзду майже вибила. Я вже ніби жив сам душею, беспорядний самотник. Тепер, коли я осамотів, всі предмети довкола стали чужі, я втратив спокій і не міг уже розважити скрушне серце й навести серед них якийсь лад. Місто перестало бути для мене Венецією. Його подоба, його назва видавалися фікціями, і мені бракувало відваги пов'язати її з цим камінням. Палаци розпадалися на шматки, тепер це були безіменні однаковісінькі купи мармуру, а вода якоюсь сполукою водню й азота, і ця вічна сліпа сполука існувала ще до виникнення Венеції й існуватиме після неї, не маючи уявлення ні про дожив, ні про Тернера. І водночас ці місця були якісь химерні, це були місця, куди ми прибуваємо, а нас тут ще не знають, або місця, які ми покинули і які одразу нас забули. Я не міг їм нічого сказати про себе, не міг залишити тут щось від себе, вони стискали мене, я був тепер лише розкалатаним серцем та увагою, що напружено стежили за розвитком мелодії *Sole tuo*. Марно я розпачливо намагався зачепитися оком за гарну, своєрідну кривину Ріальто, він поставав перед моїм зором у всій своїй сірій реальності, цей міст не лише був гірший, він руйнував уявлення про те, що переді мною актор, хоча, попри

ясноволосу перуку й чорний костюм, я знав, що це зовсім не Гамлет. Так само палаци, Канале, Ріальто втратили ідею, яка становила їхню сутність, і розпалися на прості матеріальні елементи.

Але водночас ці банальні місця здавалися мені далекими. У басейні Арсеналу вони, завдяки ще одному науковому фактору — широті, надавали всьому якусь своєрідну печать, і тому наш край виглядав якимось чужим, вигнаним під інші небеса; ось цей обрій, такий близький, що я міг би добутися до нього за півгодини, передавав кривизну землі, зовсім іншу, ніж у Франції, кривизну і далеку і пришвартовану, завдяки ефектові подорожі, тут же біля мене, щоб я легше міг уявити, яку дорогу я відбув; ось чому невиразний і далекий басейн Арсеналу сповнював мене такою самою мішаниною огиди й страху, яку я відчував у дитинстві, коли їздив з мамою на води Делінії, де на фантастичному тлі чорної води, не висвітленої ні небом, ні сонцем, але оточеної кабінками, які вели до невидимих глибин, покритих людськими тілами в купальниках, я питав себе, чи ті глибини, сховані від очей смертних з допомогою бараків, які з боку вулиці нічого не видають, не були входом до льодовитих морів, які починаються саме тут, разом із полюсами, і чи цей невеликий простір не був вільним від криги морем біля самого полюса; і в цій Венеції, самотній, ірреальній, холодній, такій несимпатичній мені і де я мав зостатися сам, *Sole тіо* лунала як пісня, що оплакувала відому мені Венецію і брала мене у свідки мого нещастя. Якщо я все-таки хотів наздогнати маму і поїхати разом із нею, мені, мабуть, треба було перестати слухати співака і, не гаючи ні секунди, вирішити, що я їду. Але саме цього я й не міг, я сидів нерухомо; я був нездатний не тільки на те, аби звестися, але навіть на те, аби наважатися звестися. Моя думка, щоб не прийти до постанови, стежила за чергуванням музичних фраз *Sole тіо*, безголосо приспівувала співакові, відгадувала зліт фрази, злинала разом із нею й опадала. Звісно, цей благодійний спів, який я чув сотні разів, аж ніяк мене не цікавив. Я не справляв утіхи нікому, в тому числі і самому собі, пильно слухаючи його до кінця, ніби з обов'язку. І, врешті, жодна з фраз цього вульгарного романсу не могла підказати мені постанови, якої я потребував; ба більше, кожна фраза заважала мені ухвалити таку постанову, точніше, накидала мені постанову протилежну — не їхати: адже я барився. Ось чому це заняття — слухати *Sole тіо* — неприємне само собою, сповнене було глибокого, майже розпачливого смутку.

Я відчував, що, власне, раз я сидів нерухомо, то це й була постанова — не їхати. Але сказати собі прямо: "Я не їду" було мені несила; мені легше було висловити це в іншій формі: "Я послухаю ще одну фразу *Sole тіо*". Це було можливо, але вкрай болісно, бо практичний сенс цієї обтічної фрази був мені зрозумілий, і коли я сказав собі: "Я тільки почую ще одну музичну фразу", я знав, що це означає: "Я зостаюся у Венеції сам". І може, власне, ця туга, схожа на студений холод, була чаром, розпачливим, але звабливим чаром цього співу. Кожна нота, яку брав співак, викидаючи з міха грудей, ніби грав м'язами, пронизувала моє серце. Коли голос його стихав і здавалося, ніби спів скінчився, співак не вгамовувався і заводив знов, але вже голосно, ніби йому ще раз треба було проголосити мою самоту й розпуку. Моя мати, певно, вже на вокзалі. Скоро

вона поїде. Туга гадюкою оповила моє серце, якось змізернів, позбавлений душі Венеції, канал на моїх очах, і банальний Ріальто перестав бути Ріальто, Sole тіо став співом самої розпуки і, лунаючи перед цими примарними палацами, розвалював їх на друзки і довершував руїну Венеції;

я був свідок близького тріумфу мого безголов'я, майстерно, без поспіху, нота за нотою, підготовлюваного співаком, який здивовано втупився в сонце, застигле за Сан-Джорджо-Мад-жоро, і то так пильно, що це присмеркове світло навік вріжеться в мою пам'ять разом із трепетом мого хвилювання і бронзовим співцевим голосом, залишаючись якимсь двозначним, незрівняним і нестямним сплавом.

Я й досі сидів нерухомо, з надламаною волею, не ураджу-ючи нічого. Звісно, в цю мить постанова була вже ухвалена. Наші приятелі часто можуть її передбачити, а ми самі не можемо, — якби не це, від яких мук це передбачення нас позбавило б!

Нарешті з хлані темнішої за ті, звідки вилітає вже передбачена комета, завдяки несподіваному інстинктові самозбереження вкоренілої звички, завдяки прихованим резервам організму, які нараз, раптово, в останню мить, вона кидає в бій, я зриваюся на рівні: бігцем я дістався до вокзалу, як уже зачинялися двері вагонів, але маму я ще застав; від хвилювання щоки її побагровіли; вона мало не плакала, бо гадала, що я вже не прийду.

Потяг рушив, і ми побачили Падую, потім Верону, які вийшли назустріч, аж до самого вокзалу, аби нас провести; рушивши далі, ми бачили, як вони вертаються до себе — вони ж не пасажери, — аби далі жити своїм життям, одна серед своїх піль, друга — на своєму пагорбі.

Час минав. Моя мати не квапилася прочитати листи, вона тільки розпечатала конверти і, мабуть, остерігалася, що я теж сягну одразу по гаман і дістану листа, який вручив мені порт'є. Вона завжди боялася, що подорож може здатися мені довгою, надто стомливою, і, щоб розважити мене перед приїздом, барилася діставати круто зварені яйця, передавати мені газети, розпаковувати книжки, придбані нишком від мене. Я спостерігав, як вона здивовано читала листа, потім підняла голову, і її очі ніби втупилися в геть-то виразні, розмаїті спогади, які їй не вдавалося зібрати докупи. На своєму конверті я впізнав Жільбертину руку. Я розпечатав конверт. Жільберта повідомляла, що виходить заміж за Робера де Сен-Лу. Вона писала, що посилала мені до Венеції телеграму з цією новиною, але відповіді не отримала. Я пригадав розмову про те, що тамтешній телеграф працює погано. Телеграму від Жільберти я так і не дістав. Але я не був певен, що вона мені повірить.

Аж це у моєму мозкові зринув один факт, який засів там як спомин, але потім поступився місцем перед іншим. Нещодавно я дістав телеграму і гадав, що це від Альбертини, але телеграма була від Жільберти. Досить претензійна оригінальність Жільбертиного почерку передусім полягала в тому, що в літері "т" поперечні риси ставилися дуже високо, ніби підкреслюючи слова в попередньому рядку, урваному до того ж крапками над "і", які теж заблукали туди знизу. Зате до нижнього рядка припліталися хвостики і закрутки слів, виведених на рядок вище. Через це поштовий

службовець міг прочитати крутки "с" та "и" як склад "ина" і додав його до Жільбертиного імені. Крапка над "і" в цьому імені помандрувала вгору, аби стати там кількома крапками. "Ж" мало вигляд готичного "А". А якщо до того ж два-три нерозбірливі слова змішалися з іншими (деякими з них не дуже мені зрозумілими), цього вистачило, щоб пояснити мою помилку, хоч таке пояснення й непотрібне. Скільки літер у слові читає людина неуважна та ще й переконана, що цей лист від певного адресата? Скільки слів у фразі? Читаючи, ми згадуємо, ми творимо; все виходить з однієї первісної помилки, а всі наступні (і це не тільки при читанні листів і телеграм, не тільки при всякому читанні), хоч які дивні вони здаються комусь, у кого інша точка зору, сприймаються цілком природно. Більша частина того всього, в що ми віримо, включно з найдоленоснішими висновками, виводиться саме так, під впливом упертості чи доброї віри, з першої помилки у засновках.

Розділ четвертий

Нове обличчя Робера де Сен-Лу

— Отакої! — вигукнула мати. — У моєму віці людина вже нічому не дивується, але запевняю тебе, що немає нічого дивнішого, ніж новина, про яку мене повідомляють у цьому листі.

— Послухай мене уважно, — відповів я. — Не знаю, що там у твоєму листі, але дивовижнішого за листа, що я отримав, бути не може. Це про шлюб. Робер де Сен-Лу одружується з Жільбертою Сванн.

— Ах! — сказала моя матір. — Тоді, виходить, це те, про що мені повідомляють у другому листі. Я його ще не розривала. Я впізнала руку твого приятеля.

І моя ненька всміхнулася до мене з тим легким хвилюванням, яке, відколи вона втратила свою матір, викликала в неї кожна подія, навіть найдрібніша, як у всіх людей, здатних страждати і пам'ятати, у всіх, хто мав своїх небіжчиків. Усміхаючись, вона промовляла до мене лагідно, ніби з обави, що, легковажачи цей шлюб, вона не врахує те, що може відживити сум у Сваннової дочки й удови, у Роберової матері, яка згодилася на розлуку зі своїм синочком, у тих, кому мати з доброти, з симпатії, приписувала свою власну причепливість, доччину, подружню і материнську.

— Чи ж не мав я рації, твердячи, що немає нічого дивовижнішого, ніж те, про що йдеться у листі до мене? — спитав я.

— А от і ні! — заперечила матір. — Це я можу повідомити тобі найдивовижнішу новину. Не кажу "найбільшу чи найменшу", бо цю цитату з пані де Севін'є повторюють усі, не відаючи, що твою бабусю дражнили теж цитатою з неї: "Велике діло — згрібати сіно". Краще нам не пародіювати ту Севін'є. Мієні пишуть, що одружився юний Камбремер.

— Ти бач! — байдуже озвався я. — Аз ким? У кожному разі, особа нареченого вже позбавляє цей шлюб будь-якої сенсаційності.

— Як позбавляє її й наречена.

— А хто вона?

— Якщо я тобі її назву, це буде нецікаво. Спробуй-но вгадати, — дказала мати. Оскільки ми ще не минули Турина, вона поклала мені на столик хліба і, щоб у мене не пересохло в горлі, грушу.

— А звідки мені знати? Мабуть, якась блискуча партія. Якщо Легранден та його сестри задоволені, то ми можемо бути певні, що це блискучий шлюб.

— Щодо Леграндена, то я не знаю, зате той, хто мені про це пише, запевняє, що пані де Камбремер у захопленні. Не знаю, чи тобі здасться цей шлюб блискучим. Мені він нагадує часи, коли королі одружувалися з пастушками, та ще й з най-убогіших родин, та зате з пастушками чарівними. Твою бабусю це б здивувало, але вона б не опиралася.

— То з ким же він таки одружується?

— З панною д'Олорон.

— Тут не інакше, як блакитна кров, а не щось пастуше, але не уявляю, хто се може бути. Цей титул належав до роду Германтів.

— Отож то й воно. Пан де Шарлюс дав цей титул Жюп'єновій сестриниці, коли узяв її за дочку. Саме вона й виходить за юного Камбремера.

— Жюп'єнова сестриниця! Не може бути!

— Це нагорода за цноту. Це шлюб, яким закінчуються романи Жорж-Санд, — зауважила моя мати.

"Це нагорода за нецноту, це шлюб, яким закінчуються романи Бальзака", — подумав я.

— Зрештою, — сказав я матері, — якщо поміркувати, це річ цілком природна. Ось і Камбремери вливаються до клану Германтів, де їм і не снилося отаборитися. Поза тим, це дівчисько, годованка пана де Шарлюса, матиме купу грошей, а Камбремерам, відтоді як зубожіли, гроші потрібні. А взагалі вона приймачка або, за Камбремерами, позашлюбна донька якогось принца крові. Байстрія з майже королівського дому є для французької та чужоземної шляхти почесною партією. Не забираймося надто високо, аж до Люсенж, але ж ти пам'ятаєш, як півроку тому, не більше, Роберів приятель пошлюбив молоду дівчину лише тому, що її вважали — слушно чи неслучно — дочкою якогось великого князя, і тільки це давало їй право обертатися у вищому світі.

Моя мати, пройнята комбрейським кастовим духом, під впливом якого бабуся була б шокована цим шлюбом, передусім вважала за потрібне стати на бабусину точку зору.

— Зрештою, — додала вона, — дівчисько звабливе, і твоя бабуся, навіть якби не була така безмежно добра і така безконечно поблажлива, все-таки схвалила б вибір молодого Камб-ремера. Пам'ятаєш, якою доброго батька дитиною здалася їй ця дівчина давно, того дня, коли вона зайшла туди, аби зашити спідницю? Тоді це була ще дитина. А тепер, коли вона в літах, з неї вийшла чудова жінка. Твоя бабуся зрозуміла це з першого погляду. Вона сказала, що Жюп'єнова сестриниця шляхетніша за дука Германтського. — І все ж моїй матері було втішно усвідомлювати, що бабуся пішла з такого світу. Це було вищим виявом її любови до бабусі, бажанням уберегти її від

останньої гризоти. — А все ж, як ти гадаєш, — спитала моя мати, — чи міг Сваннів батько — правда, ти його не знав — коли-небудь уявити, що в жилах його правнука чи правнучки тектиме кров матінки Мозер, яка привіталася так: "Тень допри, банове", і кров дука Гіза?

— Ох, мамо, це ще дивовижніше, ніж ти говориш. Сванни були людьми дуже достойними; їхній син і дочка, з їхнім становищем у світі, якби вони зробили хорошу партію, могли б досягти багато чого. Але все пропало, бо він побрався з кокоткою.

— О, зараз тобі і кокотка! Ти знаєш, люди, може, були злосливі. Я ніколи в це не вірила.

— Саме кокотка! Колись іншим разом я тобі розкрию... родинні таємниці.

Поринувши в глибоку задуму, моя мати промовила:

— Донька жінки, з якою твій батько не дозволив мені ні разу привітатися, виходить за небожа маркізи де Вільпарізіс, у якої твій батько спершу не дозволяв мені бувати — він вважав, що це для мене надто високі пороги! — І по паузі: — Син маркізи де Камбремер, з яким Лаґранден довго боявся нас знайомити, бо ми були для нього не надто вишукані, одружується з сестриницею людини, яка наважилася б до нас прийти тільки чорними сходами!.. А проте твоя бідолашна бабуся мала рацію. Пам'ятаєш, вона казала, що велике панство дозволяє собі те, що шокувало б дрібне міщанство, і що королева Марі Амелія втратила в її очах, підлещуючись до коханки принца Конде, аби та умовила його заповісти на користь дука Омальського? Пам'ятаєш, як вона не могла дарувати Гра-монам, що дочки в цій родині, дівчата святого життя, ймену-валися Коризандами на честь роману їхньої прабабки з Генріхом Четвертим? Так діється, може, й серед міщанства, але не так відверто. Тобі не здається, що це могло б потішити твою бідолашну бабуся, — журно провадила мати, — адже всі радощі, які без протесту з нашого боку обминали мою бабуся, були найпростішими життєвими радощами: почути новину, подивитися п'єсу, навіть якусь "лицьовану". — Уявляєш її подив? Я певна, що для неї це було б потрясіння. Ці шлюби шокували б твою бабуся, їй було б неприємно про них чути. Краще, що вона про них не дізналася. — Хай би там що, а мамі було втішно думати, що на мою бабуся та чи інша подія справила б зовсім особливе враження, що пояснювалося її винятковим характером і що мало б велику вагу.

Коли заходила якась смутна подія, чого не можна було передбачити, — безголов'я або зубожіння якогось нашого давнього знайомого, якийсь супільний розрух, пошесть, війна, революція, моя мати казала собі, що, може, бабусі краще було нічого цього не бачити, що, може, вона б цього не винесла. Коли ставалося щось подібне, моя мати, на противагу лихим людям, яким було приємно уявити, що ті, кого вони не люблять, намучилися навіть більше, ніж можна було гадати, з любови до бабусі гнали від себе думку, що вона могла зазнати щось гнітюче, принизливе. Вона завжди уявляла, що бабуся стоїть навіть поза спокусами цього зла, для якого не повинно бути місця на світі, і думала, що смерть стала, по суті, для неї благом, уберігаючи від видовиська страшної теперішнос-ти таку шляхетну натуру, як вона, нездатну з нею примиритися.

Оптимізм — це філософія минушини. А що з усіх можливих минулих подій ми знаємо єдино ті, що відбулися, ми маємо зло, вчинене ними, за річ неминучу і вважаємо їхньою заслугою ту дешицу добра, яку вони не могли не принести з собою, причому нам здається, що без них те добро було б неможливе. Вона намагалася вгадати, що відчувала б моя бабуся, дізнавшись про ці події, і водночас переконувала себе, що наші не такі високі уми нічого б не передбачили. "Уяви собі, як твоя бідолашна бабуся дивувалася б!" — сказала мені спершу мама. І я відчував, що вона воліла б повідомити бабусі все особисто, їй було жаль, що бабуся ні про що не дізнається; їй здавалося несправедливістю, що стаються факти, в які бабуся відмовилася б вірити, залишаючись із хибним і не повним знанням про людей і суспільство, бо шлюб Жюп'єнового дівчиська з Легранденовим сестринцем змінив би бабусин світогляд не меншою мірою, ніж коли б моя мати зуміла повідомити їй, що нарешті розв'язано проблеми повітроплавства і бездротового телеграфа, на її суд, нерозв'язні. Проте мамине бажання поділитися з бабусею тріумфами нашої науки незабаром здалося їй ще егоїстичнішим. Згодом я довідався — під час перебування у Венеції я не міг бути свідком цього всього, — що руки мадемуазель де Форшвіль домагалися дук де Шательро і принц Силістрійський, тоді як Сен-Лу женихався до мадемуазель д'Антраг', доньки дука Люксембурзького. Ось як це зайшло. Оскільки мадемуазель де Форшвіль мала сто мільйонів, віконтеса де Марсант визнала її за блискучу партію для свого сина. Проте вона дала маху, хвалячись, як їй подобається ця дівчина — багата чи бідна, байдуже, не в багатстві, мовляв, щастя, хай вона і без посагу, а мати таку дружину — це мрія для найперебірливішого жениха. Що й казати, сміливі слова для жінки, ласої лише на сто мільйонів, які засліплювали їй очі. Одразу всім стало ясно, що вона ладила її для сина. Принцеса Силістрійська зчинила неймовірний галас, почала розводитися про високе становище Сен-Лу і заявляти, що коли він одружиться з дочкою Одетти і жида, йому доведеться розпрощатися з Сен-Жерменським передмістям. Віконтеса де Марсант, людина хоч і самовпевнена, однаке сп'ятилася від галасу, зчиненого принцесою Силістрійською, і відступила, а принцеса негайно заслала сватів від свого власного сина. Вона галасувала тільки для того, аби відбити Жільберту для себе. Тим часом віконтеса де Марсант, не бажаючи зостатися на бобах, миттю звернулася до мадемуазель д'Антраг', доньки дука Люксембурзького. Зі своїми двадцятьма мільйонами та здавалася їй не такою жаданою, але вона знай товкла всім, що Сен-Лу не може побратися з якоюсь панною Сванн (про мадемуазель де Форшвіль уже не було й мови). Та невдовзі потому хтось мимохідь кинув, що дук де Шательро збирається пошлюбити мадемуазель д'Антраг', і тоді віконтеса де Марсант, особа як мало хто вимоглива, відчула себе враженою у своїй гідності й змінила тактику: вернулася до Жільберти, попросила від синового імені її руки, і заручини відбулися негайно.

Обоє заручин викликали жвавi балачки у найрозмаїтіших колах суспільства. Кілька материних приятельок, які бачили Робера де Сен-Лу в нашому домі, прийшли до неї в її приймальний день спитати, чи це той самий, з ким я водився. Мовлячи про другий шлюб, деякі заходили так далеко, що твердили, ніби тут не йшлося про родину

Камбремер-Леґранден. Ці дані були почерпнуті з іншого джерела, бо маркіза з дому Леґранден заперечувала це напередодні оголошення заручин. Я запитав себе, чому ані пан де Шарлюс, ані Робер, які незадовго перед тим написали мені листа, повідомляючи по-приятельському про свої плани подорожі, де нібито не було місця для таких церемоній, про це навіть не заїкнулися? Не здаючи собі справи, що такі події тримаються в таємниці аж до кінця, я з їхньої мовчанки зробив висновок, що був для них не таким близьким другом, як гадав, що з огляду на Сен-Лу мені боліло. Але чому дивуватися, що мене не втаємничили? Адже я вже знав, що ласкавість і щирість великого панства, життя "на рівній нозі" з ними — всього-навсього комедія. В цьому домі жінок, де попит був переважно на чоловіків, де пан де Шарлюс зламав Мореля, де "домоврядниця", постійна читачка "Голуа", коментаторка світських новин, розмовляючи з клієнтом товстуном, який приходив туди пити вкупі з молодиками море шампанського, аби ще погладшати й бути певним, що на війну його "не залигають", заявила: "Здається, юний

Сен-Лу — "з тих", і юний Камбремер теж. Бідолашні наречені! У кожному разі, якщо ви знаєте женихів, дайте їм нашу адресу. Вони знайдуть тут усе, що їм заманеться. На них можна заробити чимало". На це гладун, хоча й сам був "з тих", заперечив, що він часто бачить Камбремера і Сен-Лу в його кузенів д'Ардонвільє і обидва дуже ласі на жіноту і що вони аж ніяк "не з тих". "Ет!" — скептично махнула "домоврядниця", але ніяких доказів вона не мала, а була лише переконана, що в наш вік збоченство могло б позмагатися з безглуздою пристрастю ославляти людей. Дехто запитував мене в листах, — у таких виразах, ніби йшлося про висоту жіночих капелюшків у театрах або про психологічний роман, — "що я думаю" про ці два шлюби. Я не зважувався відповідати на такі листи. Про ці два шлюби я нічого не думав, тільки відчував великий смуток, як відчуваєш тоді, коли дві частини твоєї минувшини, ошвартовані біля тебе, на яких ти, може, протягом довгих років будував без запалу якусь приховану надію, нараз серед радісного свисту пари відпливають безповоротно, як два кораблі до незнаних гаваней. Щодо зацікавлених осіб, то вони мали на ці шлюби погляд цілком природний, бо йшлося не про інших, а саме про них. "Щасливі" шлюби, що ґрунтувалися на таємному пороку, вони раніше завжди брали на глум. І навіть Камбремери, рід старезний і безпретензійний, перші були схильні забути про Жюп'єна і думати єдино про нечувану велич роду д'Орлон, якби не виняток, який становила собою та, хто мав би найбільше пишатися цим шлюбом — маркіза Камбремер-Леґранден. Злослива на вдачу, вона діставала більшу втіху від приниження своїх, ніж від звеличення своєї особи. Отож-бо не люблячи сина і пройнявшись нехиттю до майбутньої синові, вона заявила, що одруження з особою невідомого походження ще й кривозубою для нащадка Камбремерів — нещастя. Він же, кохаючись у товаристві літераторів таких як Берґотт чи навіть Блок, не міг уже, звичайно, завдяки такій блискучій партії стати більшим снобом, але, вважаючи себе спадкоємцем дуцтва д'Олоронського, "владних княжат", як писали газети, був настільки переконаний у своїй величч, що міг собі дозволити водитися з ким завгодно. Отож він нехтував малою

шляхтою задля розумної буржуазії в ті дні, які він присвячував "їх високостям". Нотатки в газетах стосовно Сен-Лу і перелік усіх його королівських предків надавали моєму другові нової величі, але мене засмучували, нібито він переродився, зробився нащадком Робера Сильного, а не моїм другом, який недавно сидів у повозі на складаній лавочці, щоб мені на моєму місці було зручніше; те, що я не передбачив його одруження з Жільбер-тою, що вони здалися мені в листі зовсім іншими, ніж напередодні, зненацька, як випадання осаду під час хемічної реакції, вразило мене, хоча я мав би усвідомити собі, що він людина зайнята і що шлюби часто беруться саме так, раптово, замість розладнаного шлюбу. І ця жура, така сама незбутна, як під час переїзду, гірка, як ревності, які викликали в мені своєю гвалтовністю, своїм збігом ці шлюби, була така глибока, що згодом мені про неї нагадало, по-дурному приписавши мені, на противагу тому, що відбувалося зі мною тоді, подвійне, потрійне, четвертне передчуття.

Люди світські які досі не звертали на Жільберту уваги, мовили мені з цікавістю і повагою: "О, то це вона виходить за маркіза де Сен-Лу!" — і пильно дивилися на неї, ласі не тільки на події паризького життя, а й налаштовані збагатити свої відомості та переконані у проникливості свого погляду. Натомість ті, хто знав єдино Жільберту, просто їли очима Робера, просили (хоч були мені майже зовсім незнайомі) відрекомендувати їх йому і, познайомившись із женихом, приходили до мене у захваті. "Він дуже гарна людина", — казали вони мені. Жільберта свято вірила, що ім'я маркіза де Сен-Лу в тисячу разів голосніше за титул дука Орлеанського, а що вона передусім належала до свого духовного покоління, то їй не хотілося бути дурнішою за інших, і вона почала говорити *mater semita*^[10], а щоб справити враження дуже розумної, додавала: "Зате для мене це мій pater".

— Певно, шлюб юного Камбремера залагодила принцеса Пармська, — сказала мені мати. І це була свята правда. Принцеса Пармська давно склала собі з Легранденових творів уявлення про нього як про людину вишукану; знала вона і маркізу де Камбремер, яка міняла тему розмови, коли принцеса запитувала її, чи не Легранденова вона сестра. Принцеса знала, як важко переживає маркіза де Камбремер те, що вона залишилася за порогом вищого світу, де ніхто її не приймав. Коли принцеса Пармська, взявши на себе місію знайти партію для мадемуазель д'Олорон, спитала барона де Шарлюса, чи не знає він милого освіченого чоловіка на ім'я Легранден де Мезегліз (так титулував себе тепер Легранден), барон спершу відповів, що не знає, потім йому нагло пригадався пасажир, з яким він колись уночі познайомився у вагоні і який дав йому свою візитівку. Барон загадково усміхнувся. "Може, то він і був", — сказав він собі. Почувши, що принцеса мала на увазі сина Легранденової сестри, він гукнув:

— О, це було б справді щось незвичайне! Якби він уродився в стрія, то це б мене не вразило. Я завше казав, що з них виходять найкращі чоловіки.

— З кого? — запитала принцеса.

— Я пояснив би вашій високості, якби ми бачилися частіше. З вами приємно розмовляти. Ваша високість така розумна! — сказав Шарлюс; йому хотілося

поширювати, але до звірянь справа не дійшла. Ім'я Камбремер йому подобалося; хоча родичів він не любив, але знав, що це одне з чотирьох бретонських баронете, і краще, на що він міг сподіватися для своєї годованки, це старовинне, всіма шановане ім'я, з міцними зв'язками у своїй провінції. Принц був би неможливий, та й небажаний. А це було саме те, що потрібно. Принцеса послала по Леґрандена. З певного часу він змінився зовні, і то на краще. Деякі жінки не зважають на своє обличчя, дбають лише про тонкий стан і не вилазять із Марієнбада. Леґранден прибрав хвацької постави офіцера-кавалериста. В міру того як пан де Шарлюс гладшав і робився все повільнішим, Леґранден ставав усе стрункішим і рухливішим — протилежні якості однієї й тієї самої причини. Леґранденова звинність мала ще й психологічне підложжя. Леґранден одвідував тихі затишки і, не бажаючи, щоб бачили, як він входить і виходить, заскакував туди прожогом. Коли принцеса повела з ним мову про Германтів, про Сен-Лу, він заявив, що знає їх віддавна, але сплутав: Германтів він знав з чуток, а особисто стикався у моєї тітки з батьком майбутньої пані де Сен-Лу, Сванном, чию вдову й доньку Леґранден, до речі, обминав десятою дорогою в Комбре.

— Я навіть недавно мандрував із братом дука Германського, паном де Шарлюсом. Він сам почав розмову, а це добрий знак, бо доводить, що він не бундючний дурень, не претензійний. О, я знаю, що про нього плещуть! Але я цьому не вірю. Зрештою, приватне життя моїх ближніх не обходить мене. Він справляє враження людини щиросердої, добре вихованої.

Принцеса Пармська згадала про мадемуазель д'Олорон. У середовищі Германтів розчулювалися над шляхетним серцем пана де Шарлюса, над тим, як він з властивою йому добротою ошчасливив бідну, славу дівчинку. Дук Германтський, побиваючись, що в його брата така слава, давав зрозуміти, що цей жест, хай би який гарний, цілком природний. "Не знаю, чи гаразд мене зрозуміють, але тут усе природно", — казав він начебто сумбурно, проте цей сумбур якимось принадажував. Його метою було довести, що дівчина — дочка його брата, якого він визнав. Водночас це виправдовувало існування Жюп'єна. Принцеса Пармська підпирала цю версію, аби переконати Леґрандена, що юний Камбремер пошлюбить когось на зразок мадемуазель де Нант, одну з тих нешлюбних дочок Людовіка XIV, якими не гордував ні дук Орлеанський, ні принц Конті.

Ці два шлюби, які ми з матір'ю обговорювали дорогою до Парижа, справили неабиякий вплив на героїв нашої повісті. Передусім на Леґрандена; зайве й казати, що він упав як ураган до палацу пана де Шарлюса, достоту мов у якийсь бур-дей, де ніхто не повинен був його бачити, і водночас, показуючи, який він ще бравий і молодий, бо наші звички невідступно супроводжують нас аж туди, де вони нам уже ні до чого. Майже ніхто при цьому не зауважив, що, вітаючись з ним, пан де Шарлюс усміхався до нього сливе непомітною і ще незбагненнішою усмішкою; ця усмішка була на позір подібна, — хоча насправді це була достеменна її протилежність, — до тих, якими обмінюються двоє бувальців вищого світу, опинившись випадково у поганому закладі (наприклад, у Єлисейському Палаці, де генерал Фробервіль, зустрічаючи колись Сванна, кидав йому іронічний і поро-зумілий погляд, за допомогою якого обидва

упізнавали себе, як двоє постійних гостей принцеси де Лом, що легковажно розважаються у президента Греві).

Але куди більший подив викликала зміна, яка зайшла в Леґранденовому характері. Уже багато років — відтоді, як малий хлопець проводив канікули в Комбре, — він підтримував стосунки з аристократами, з чого ніколи не мав користі більшої, ніж принагідне запрошення на якесь нудне літнику-вання в тісному колі гостей. Одруження його сестринця раптом поєднало ці розкидані уламки, Леґранден здобув світське становище, якому його давні стосунки, публічно не афішовані, але дуже близькі, надали певної солідності. Старі дами, з якими хотіли його познайомити, заявили, що з двадцяти років він щороку проводив у них на селі два тижні, що гарний античний барометр у маленькій віталеньці — саме його подарунок. Випадково Леґранден потрапив до "груп", де фігурували дуки, з якими тепер поріднився. Отож, він, як тільки посів таке становище у світі, перестав з нього користатися. Не тільки тому, що тепер, коли всі знали, що його приймають, запрошення вже не давали йому задоволення; з двох пристрастей, що боролися в ньому довший час, менш природна, снобізм, поступилася нині місцем перед другою, менш штучною, бо вона все-таки означала щось на зразок повернення — справді кружною дорогою — до його справжньої натури. Безперечно, обидві вони узгоджувалися між собою, і водити козу по передмістю можна, покинувши раут у якоїсь дукинї. Але вікове охолодження крові відвертало Леґрандена від уганяння за втіхами і диктувало не покидати дому інакше, ніж з точно визначеною метою; тим паче, що, теж із віком, його природні радощі звелися майже до платонічних, полягали переважно у приязні, у довгих, на кілька годин, розмовах, ведених переважно серед низоти, небагато лишаючи йому часу на великосвітське життя. Маркіза де Камбремер теж утратила цікавість до медових речей дукинї Германтської. Ця остання, змушена зблизитися з маркізою, зауважила — як це завжди буває, коли ми пізнаємо людей ближче, тобто обдарованих чеснотами, які ми врешті відкриваємо, наділених вадами, до яких починаємо призвичаюватися, — що маркіза де Камбремер відзначалася — особисто я цього не помічав, — великою інтелігентністю й культурою, які так підкупили дукиню. Але ворожбитські чари принцеси Германської, які вона собі уявляла, одразу розвіялися, коли маркіза відчула, що принцеса шукає її товариства. Вона приймала її радше з обов'язку, ніж з утіхи. Найдивовижніша зміна сталася з Жільбертою, заразом така сама і водночас відмінна проти тієї, яка спостерігалася в жонатому Сванні. У перші місяці Жільберта була щаслива приймати у себе квіт товариства. Звичайно, тільки через спадщину запрошували найближчих знайомих, на яких залежало її матері, але запрошувано їх лише в певні дні і лише їх самих, окремо від світовців, начебто зв'язок пані Бонтан чи пані Коттар із принцесою Германтською чи з принцесою Пармською міг викликати, як поєднання двох несумісних порошоків, якусь страшну катастрофу. А проте Бонтани, Коттари та інші, хоча й розчаровані тим, що обідають у своєму вузькому колі, пишалися, що могли сказати: "Ми обідали у маркізи де Сен-Лу", тим паче, що іноді наважувалися закликати віконтесу де Марсант, яка, з її черепаховим вахлярем і

перами, трималася такою собі великосвітською дамою, зацікавленою в спадщині. Але вряди-годи вона не забувала хвалити скромних людей, яких помічаєш, коли подаєш їм знак, коли найгожішим і величним кивком хочеш звернути увагу таких чудових слухачів, як Коттар чи Бонтан тощо. Можливо, через мою бальбецьку приятельку, прагнучи, щоб її тітка бачила мене в цьому товаристві, я волів бувати там, де й вона. Проте Жільберта, для якої я був тепер передусім другом її чоловіка і Германтів (і яка — може, уже в Комбре, де мої батьки знати не хотіли її матері — будучи в тому віці, коли ми не тільки вщедряємо все довкола нас різними щедротами, а й розкладаємо все по поличках — наділяла мене тим престижем, який залишається навік), вважала, що ці вечори не варті того, аби я їх одвідував. "Я була дуже рада вас бачити, — казала вона, коли я йшов, — але приходьте краще по-завтрьому, ви побачите мою тітку Германт, пані де Пуа; сьогодні були мамині знайомі, аби зробити їй приємність". Але тривало це недовго, скоро все радикально змінилося. Чи сталося це тому, що Жільбертине світське життя було багате на ті самі контрасти, що й Сваннове? У кожному разі, Жільберта віднедавна стала маркізою де Сен-Лу (а трохи згодом, як побачимо, дукинею Германтською) і, досягнувши всього най-пишнішого і найважчого, вона уявила, що ім'я Германт до неї взялося, як темно-золота емаль, і що, хай би кого одвідувала, вона буде для всіх дукинею Германтською, в чому помилялася, що вартість шляхетського титулу, так само як ціна біржових акцій, зростає, коли на них попит, і падає, коли їх пропонують. Усе, що здається нам незнищеним, хилиться до за-глади; становище у вищому світі, як кожна інша річ, створюється не раз і назавше, а подібно до влади в державі оновлюється щомиті завдяки безперервному творчому актові, що й пояснює позірні аномалії у півстолітній світовій та політичній історії. Сотворіння світу не має свого почину, воно відбувається щодня. Маркіза де Сен-Лу сказала собі: "Я — маркіза де Сен-Лу". Вона знала, що учора відмовилася від трьох запрошень пообідати у дукинй. Але якщо її ім'я іноді облагороджувало зовсім неаристократичних гостей, закликаних до неї, ті, хто гостював у неї, уймали їй чести. Ніщо не може опертися цьому процесові, навіть найбільші титули зрештою упосліджуються. Хіба не знав Сванн салону однієї принцеси з французького королівського роду, геть занепалого лише тому, що там бував кожен, кому заманеться? Одного разу принцеса де Лом пішла з обов'язку провести кілька хвилин у її королівської високості і побачила там тільки нікчемних людей. Завітавши потім до пані Леруа, вона сказала, звертаючись до Сванна і маркіза Моденського: "Нарешті я серед своїх. Я оце від принцеси Ікс, хоч би троє знайомих облич там знайшлося". Одне слово, я поділяю думку того опереткового персонажа, який заявляв: "Моє ім'я звільняє мене, маю надію, від усіх дальших пояснень". Жільберта почала відверто погорджувати тим, чого вона так домогалася, заявляла, що всі мешканці Сен-Жерменського передмістя — ідіоти, яких важко знести, і, переходячи від слів до діла, перестала їх візитувати. Ті, хто познайомився з нею тоді, чули, як ця дукиня Германтська дотепно, усмак збиткується з салонів, до яких так легко могла вчашати, і бачили, що вона нікого з того товариства не приймає, а якщо хтось звідти до неї потрапляв, хай би який він був пишний, вона розмовляла з ним позіхаючи, — і вони

червоніли на думку, що колись були зачаровані вищим світом, і ніколи не зважувалися признатися в цій ганебній таємниці їхньої минулої слабкості жінці, яка здавалася їм істотою такої високої душі, що навряд чи могла зрозуміти такі слабкості. Чуючи, як вона пускала шпигачки княжатам, вони бачили щось ще показовіше: те, що її вчинки не розминалися з її жартами! Вони не доглуплювалися, з якого б то дива мадемуазель Сванн пошилася в мадемуазель де Форшвіль, а мадемуазель де Форшвіль — у маркізу де Сен-Лу, а потім і в дукіню Германтську. Не думали вони, напевне, і над тим, що наслідки цього дива не менше, ніж причини, допомагають пояснити таку Жільбертину поведінку, чому візити різночинців сприймаються не так, як тоді, коли Жільберту називали ще "мадемуазель Сванн", а інакше, коли вона стала дамою, якій усі кажуть: "ваша високість", а зануди для неї ду-кині називають її "кузиною". Люди охоче зневажають мету, якої їм не вдалося досягти, або ж мету, яка досягнута. І ця зневага здається складовою частиною тих, кого ми не знаємо. Коли б нам дали змогу повернутися у минуле, може, ми побачили б, як їх пожирали, ще нестримніше, ніж інших, ті самі гріхи, нині так надійно ними масковані або опановані, що ці особи, на наш суд, не тільки ніколи не могли їм піддатися, а навіть не в змозі заслужити прощення в інших, оскільки вони не здатні їх собі уявити. Зрештою, салон нової маркізи де Сен-Лу набув свого докінченого вигляду (принаймні, з погляду етикету; ми ще побачимо, які бурі тут шаленітимуть). Вигляд цього салону дивував ось чим. Усі ще пригадували, що найурочистіші, найвишуканіші прийняття в Парижі, такі самі блискучі, як раути у принцеси Германської, уряджала віконтеса де Мерсант, мати Робера де Сен-Лу. З другого боку, останнім часом Одеттин салон, хоча ставлений нижче, засліплював своєю розкішшю та елегантністю. Сен-Лу, щасливий тим, що, завдяки великому маєткові дружини, має все, чого тільки можна побажати для свого добробуту, думав лише про те, аби любісінько після доброго обіду посидіти й послухати добру музику запрошених музик. Цей молодик, колись такий гонористий, такий амбітний, закликав усолоджуватися усією цією пишнотою своїх колег, яких його матір і на поріг ніколи б не пустила. Натомість Жільберта застосовувала на практиці Сваннову максиму: "Якість для мене не важлива, я боюся кількості". Сен-Лу, завжди колінкував перед жоною, тому що кохав її, і тому що завдячував їй це нечуване багатство, не мав жодної охоти упиратися її смакам, таким схожим на його власні. Ось чому великі прийняття у віконтеси де Мар-сант і в пані де Форшвіль, уряджувані цілі роки головне з огляду на потребу підшукати блискучу партію для своїх дітей, не дочекалися жодного продовження в маркізтва де Сен-Лу. Вони мали найкрасивіших коней для спільних прогулянок верхи, найліпшу яхту для спільних морських круїзів, — і щоразу запрошували тільки по двоє гостей. У Парижі до них приходило обідати трое-четверо друзів, але не більше. Отож через непередбачений, а проте такий природний занепад, кожна з двох величезних материнських вольєр була заступлена тихим гніздом.

Ці дві спілки менше, ніж будь-кому, стали в пригоді мадемуазель д'Олорон. Захворівши на тиф, вона в день вінчання ледве дісталася до церкви і через два тижні померла. В оповіщенні про її смерть фігурували поряд з такими іменами, як Жюп'єн,

майже всі великі європейські роди, як-от віконт і віконтеса де Монморенсі, її королівська високість графиня де Бурбон-Суасон, принц де Модена-Есте, віконтеса д'Едумеа, леді Есекс і так далі і таке інше. Навіть якщо хтось знав, що небіжчиця була Жюп'єнова братаничка, число всіх цих великих союзів не могла не викликати подиву. Адже все зводиться до того, щоб мати великі союзи. Тоді як трапляється *casus foederis*^[11], кончина маленької плебейки окриває жалобою владні родини цілої Європи. Молодики нового покоління, необізнані з реальним станом справ, могли при читанні цього повідомлення взяти Марію-Антуанетту д'Олорон, маркізу де Камбремер, за особу дуже вельможного коліна і наробити ще купу інших дурниць. Наприклад, хтось, хто, перемірявши вздовж і впоперек Францію, трохи пізнав комбрейські околиці, мабуть, не здивувався б, що пані Л. Де Мезегліз і граф де Мезегліз підписані на самому початку, поряд з дуком Германтським. Мезеглізька сторона стикається зі стороною Германською. "Стара шляхта з тієї самої провінції, очевидно, спокревнена в цілих поколіннях, — сказав би він собі. — Хто знає, може, один пагін роду Германтів носить титул графів Мезеглізьких". Тим часом граф Мезеглізький не мав нічого спільного з Германтами і був навіть не на Германтській, а на Камбремерській стороні, оскільки граф Мезеглізький, який вийшов за два роки з Леграндена Мезеглізького, був не ким іншим, як нашим давнім знайомим Легранденом. Фальшивий титул, — він завжди фальшивий, але цей титул міг бути особливо неприємним для Германтів. Колись вони були споріднені зі справжніми графами Мезеглізькими, уже позбавленими потомства, окрім однієї жінки, доньки людей темних і бідних, виданої заміж за розбагатілого простачиська, орендаря в моєї тітки, який купив у неї ферму Міругрена. Справжнє його ім'я було Менаже, от він відтоді і почав титулувати себе Менаже з Міругрена, тож коли про його дружину казали, що вона з дому Мезеглізького, люди думали, що вона, мабуть, у тих місцях уродилася і що так само з Мезегліза, як її чоловік із Міругрена.

Кожен інший фальшивий титул завдавав би Германтам менше прикрощів. Проте аристократія вміє йти на поступки, навіть ще більші, як тільки в гру вступає мар'яж, визнаний за корисний під будь-яким поглядом. Опинившись під крилом дука Германтського, Легранден став почасти для нинішнього покоління, а в поколінні наступному буде для всіх справжнім графом Мезеглізьким.

Молодий адресат оповіщення, не в курсі справ, міг зробити ще одну помилку, а саме повірити, що барон і баронеса де Форшвіль виступають як родичі маркіза де Сен-Лу, тобто з боку Германтів. Отож ця рідня не могла бути представлена ними, бо родич Германтів — Робер, а не Жільберта. Але ні, барон і баронеса де Форшвіль, попри цю позірну видимість, фігурували, щоправда, з боку молодії, а не Камбремерів, але не через Германтів, а через Жюп'єна, про яких наш краще поінформований читач знає, що він доводиться двоюрідним братом Одетті.

Прихильність пана де Шарлюса після заміжжя його приймачки перейшла на юного маркіза де Камбремера. Подібність маркізового і баронового смаків не перешкодила панові де Шарлюсові схвалити його вінчання з мадемуазель д'Олорон, отож коли маркіз овдовів, він ще більше виграв у тестевих очах. Це не означає, що він не мав

інших високих прикмет, які робили його чарівним кумпаном для пана де Шарлюса. Навіть у чоловіка дуже достойного — це додаткова прикмета, якою не може нехтувати той, хто приймає його в своєму домі, бо це особливо зручно, якщо він уміє ще й грати у віст. Юний маркіз відзначався великим розумом і, як ще говорили в Фетерні, де він був дитиною, він "увесь пішов у бабусину рідню": так само, як вона, вразливий, так само музикальний. Він мав деякі бабусині риси, але тут радше діяло бажання наслідувати її, як це робила вся родина, ніж атавізм. Невдовзі по смерті його жони я одержав листа, підписаного "Леонор", не пам'ятаючи, що це було його ім'я, я зрозумів, від кого лист, тільки як прочитав наприкінці: "Щиро Ваш". Слово щиро, поставлене там де треба, додало до імені Леонор прізвище Камбремер.

Потяг прибув на паризький двірець, а ми з матір'ю й далі обговорювали ці дві новини. Аби я не здоровився, мати припасла їх на другу половину подорожі і повідомила їх мені лише після Мілана. Вона швиденько вернулася до погляду, який справді був для неї єдиний, як і для моєї бабусі. Мати спершу сказала собі, що бабуся була б здивована, потім — що вона засмутилася б, але це означало, що моя мати не могла допустити, щоб ця незвичайна подія не справила б бабусі приємності, і тому воліла думати, що все на краще, бо новина була з рангу тих, що мала б мою бабуся засмутити. Та ледве ми приїхали додому, моя мати уже вважала за надто егоїстичний жаль про незмогу змусити бабуся брати участь у всіх несподіваних пригодах, на які таке щедre життя. Тепер вона дійшла висновку, що для бабусі це не було б несподіванкою, що бабуся все передбачала. Їй хотілося в цьому бачити підтвердження бабусиної прозорливості, доказ, що її розум був ще проникливішим, ясновидючішим, гострішим, ніж ми гадали. І моя мати, дійшовши до ступеня щирого подиву, додала:

— Хто знає, чи не схвалила б це твоя бабуся? Вона була така поблажлива! А потім, знаєш, становище в суспільстві для неї нічого не важило, для неї то була природна різниця. Ти тільки згадай, згадай, се цікаво: адже їй обидві подобалися. Пам'ятаєш її першу візиту до маркізи де Вільпарізіс? Вона вернулася і сказала, що, на її думку, дук Ґермантський — чоловік нічого не вартий, зате їй припали до мислі Жюп'єни! Бідолашна матуся, ти пам'ятаєш, що вона казала про її батька: "Якби я мала ще одну доньку, я віддала б її йому, а його донька ще краща за нього". Ну а малявка Сванн? Бабуся казала: "Вона чарівна, і заміж вона вийде вдало, ось побачите". Бідолашна мама! Якби вона могла переконатися, як правильно все передбачила! Навіть тепер, коли її нема на світі, вона продовжує давати нам уроки ясновидющості, доброти, тверезої оцінки всього".

Нам важко було усвідомлювати, що бабуся позбавлена скромних, простих радощів життя: виразної інтонації актора, улюбленої страви, нового роману улюбленого письменника. Моя мати казала: "Як би це її здивувало, як би це її розважило! Яким'гарним листом вона б відповіла! Як ти гадаєш, — тягнула мама, — бідолашний Сванн, якому так хотілося, аби Жільберту приймали у Ґермантів, чи був би він тепер щасливий, що його донька стала Ґермант?"

— Думаєш, що вона так його ошчасливила б, ідучи до вітваря не під його іменем, а

під іменем мадемуазель де Форшвіль?

— Так, справді, це мені не спало в голову.

— Ось чому я не можу радіти за цю злюку. Як вона могла зректися імени батька, який так любив її?

— Так, твоя правда. Врешті-решт краще, що він про це не довідався.

Справді, ніколи не вгадаєш, мертва чи жива людина, зрадіє вона чи журитиметься.

— Здається, пара Сен-Лу осяде в Тансонвілі. Сванновому батькові так хотілося показати свій ставок твоєму бідолашному дідові! Хіба міг він припустити, що його часто бачитиме дук Ґермантський, якби він довідався про ганебний шлюб свого сина? Ти багато розповідав Сен-Лу про тансонвільську рожеву тернину, про бузок і про півників, тебе він ліпше зрозуміє. Він буде їхнім власником. Ось так точилася в нашій їдальні, при світлі дружньої лампи, одна з тих балачок, де мудрість не народів, а родин, беручи за тему якусь подію, — чиясь смерть, заручини, спадщину, руїну — дивлячись крізь збільшувальне скло пам'яті, надає цим фактам усю їхню пластику, розганяє, забирає і розставляє в різних точках простору й часу те, що для тих, хто цього не пережив, здається стопленими в одну цілість на одній площині — імена померлих, чергові адреси, походження і долю маєтків, зміни їхніх власників.

Надихає цю мудрість Муза, до якої не треба постійно звертатися, якщо хочемо зберегти певну свіжість вражень і хоч трохи творчих здібностей, але й ті, хто ніколи не мав з нею справи, мусять її зустріти у вечір свого життя в нефі старої провінційної церкви, у хвилю, коли раптом усвідомлять, що менше цікавляться вічною красою, втіленою у скульптурах на вівтарі, ніж перебігом їхніх розмаїтих мандрівок — від знаменитої приватної колекції до якоїсь каплиці, звідти від музею і назад до церкви, ніж відчуттям того, що вони стоять на її мис-ленній долівці, що топчуть ногами тлінний порошок Арно чи Паскаля, ніж просто розшифруванням мідяних табличок на дерев'яних молитовних ослінчиках, де вирізані — змушуючи уявляти гожих дівчат провінціалок — імена дочок місцевих гречкосіїв і нотаблів. Ця Муза, яка підбрала все, що її найшляхетніші товаришки, музи мистецтва чи філософії, відкинули, все, що не підперте правдою і є тільки випадковим, а проте дозволяє відкрити дію інших законів — це вже Історія!

Давні знайомі моєї матері, переважно з Комбре, приходили до неї погомоніти про Жільбертине весілля, від якого вони не були в захваті.

— Ви знаєте, хто така мадемуазель де Форшвіль? Це просто Сваннівна. А свідок на весіллі — "барон" де Шарлюс, як він себе величає. Це старий, який утримував її матір з відома Сванна, котрому це було вигідно.

— Та що ви! Насамперед Сванн був тяжко багатий.

— Либонь, не так уже й багатий, якщо потребував чужих грошей. Але що це, одначе, за жінка, що за неї так тримаються старі коханці? Потрапила вискочити за першого, потім за третього, а зараз майже піднімає з гробу другого, аби він був свідком у доньки, яку вона сплodiла з першим або з кимось іншим, — тут можна збитися з рахунку. Вона тепер сама не добере. Я кажу: третій, а треба б сказати: трьохсотий. Те,

що вона така сама Форшвіль, як ви і я, це ще зійде з чоло-віком-нешляхтичем. Тільки пройдисвіт може оженитися з такою дівулею. Як там його? Чи то Дюпон, чи то Дюран. Якби в Комбре ми не мали мера-радикала, який не кланяється навіть кюре, я б знала підспідок у цій справі. Бачте, під час огласу треба було повідомити справжнє ім'я. Називатися маркізом де Сен-Лу — це дуже приємно для газетного видавця і для тих, хто розсилає увідомні листи. Це нікому не кривдно, а їм справляє приємність, я не стану їм перебаранчати, мені байдуже. Я не збираюся візитувати особи, про чию матір ходять різні чутки, вона може скільки завгодно бути маркізою для своєї челяді. Але акти громадянського стану — це зовсім інша річ. Ох, якби ж то мій кузен Сазра був і досі віце-мером! Я б йому написала, і він би мені відповів, на чие прізвище він давав заповідь.

До речі, я в той час часто бачився з Жільбертою — ми з нею знову підтримували стосунки. Тривалість нашого приятелювання протягом життя неоднакова. Минає час, і ми бачимо, що між тими самими людьми по довгій перерві знову виникають (як у політиці — давні кабінети міністрів, як у театрі — забуті п'єси) колишні дружні взаємини, і зав'язуються вони на обопільну втіху. Через десять років один уже не відчуває надто палкого почуття, а другий не страждає від надто вимогливого деспотизму першого. Залишається тільки згода. Все, в чому Жільберта відмовляла мені раніше, тепер давала дуже легко — звісно, тому, що я цього не домагався. Раніше багато чого було для неї неможливе, нестерпне, а нині, навіть не обговорюючи зі мною, чому з нею сталася така зміна, вона завжди була готова прийти до мене, ніколи не квапилася піти. Річ у тім, що зникла завада: моє кохання.

Я збирався трохи згодом на кілька днів поїхати до Тан-сонвіля. Ця подорож не дуже була мені на руку, бо в Парижі я мав, знявши для неї мешканнячко, молоду дівчину. Як інші не можуть обійтися без лісових пахощів чи озерного плюскоту, так я відчував потребу завжди мати її під боком — вночі в ліжку, а вдень у моєму авті. Адже кохання, ідучи в непам'ять, визначає, яким буде кохання наступне. Уже в лоні попереднього кохання, хоч їхнього походження ми не пригадуємо, виробляються щоденні звички: туга, пробуджена першого дня, викликала в нас палку потребу — згодом повторюючись, як обряд, значення якого забулося, — цих повторних проїздів попід домом коханої або її присутності в нашому домі, під нашим особистим наглядом або під опікою когось, хто тішиться нашою довірою і може пильнувати за кожним її рухом поза домом — усі ці звички, ніби рівний битий шлях, яким щодня курсує наша любов і який був колись пропечений вулканічною лавою вогненного почуття. Але ці звички переживають жінку, переживають навіть пам'ять про неї. Вони стають формою якщо й не всіх наших захоплень, то принаймні деяких, на зміну. Ось чому мій дід, на спомин про забуту Альбертину, вимагав присутності нинішньої коханки, яку я ховав од гостей і яка тепер наповнювала моє життя, як колись Альбертина. Аби поїхати до Тансонвіля, я мусив добитися від неї згоди на те, щоб її кілька днів глядів один мій друг, байдужий до жінок. Я довідався, що Жільберта нещасна, що Робер зрадив її, але не так, як думали всі, як, може, гадала вона сама, як, у кожному разі, вона про це розповідала. В ній

говорили самолюбство, бажання ошукати інших, ошукати саму себе, властива всім зрадженим певність у тім, що їм відомі всі способи зради, хоч їм відоме далеко не все, тим паче що Робер, як пристало сестринцеві пана де Шарлюса, афішував свою близькість з жінками, яких він компрометував і яких усі, не поминаючи й Жільберти, вважали за його аман-ток... У світі подейкували, що він не дуже церемонився, на вечорах не відступав ні на крок від якоїсь дами, потім забирав її з собою, даючи маркізі де Сен-Лу самій добиратися додому, як доведеться. Того, хто сказав би, що інша жінка, яку він так компрометував, насправді не його любаска, назвали б наївняком, сліпцем. Проте я, на лихо, був близький до істини, яка завдала мені гострого болю, через кілька слів, зронених Жюп'єном. Як же я був вражений, коли за кілька місяців перед від'їздом до Тансонвіля пішов провідати пана де Шарлюса, в якого давало себе знати серце, і, розмовляючи з Жюп'єном, якого застав самого, побачив любовного листа, адресованого Роберові, що був підписаний Бобеттою і перехоплений маркізою де Сен-Лу! Від колишнього баронового фактотума я довідався, що особа, схована під псевдо, це не хто інший, як скрипаль-хроніст, про якого ми говорили і який зіграв неабияку роль у житті пана де Шарлюса! Жюп'єн не міг говорити про нього без обурення:

— Цей хлопчак може робити, що йому прибандюриться, руки в нього розв'язані. Але є місце, куди йому не слід потикатися, це місце баронового сестринця. Тим паче що барон кохає маркіза як рідного сина. Скрипаль намагався розбити подружжя. Яка підлота! Він, мабуть, удався до якихось диявольських підступів, бо ніхто не був так налаштований проти цього, як маркіз де Сен-Лу. Хіба він мало дурів за своїми коханками? Кинути барона, як кинув цей партач-музика, — це, можна сказати, полайдацькому, та хай воно залишається на його совісті. Але перекинутися на сестринця! Так не роблять.

Жюп'єн був щирий у своєму обуренні; в осіб, званих амо-ралами, вибухи гніву бувають такими самими сильними, як і в інших людей, трохи міняється тільки предмет. Окрім того, люди, чиє серце вільне, ці люди, засуджуючи небажані зв'язки, невдалі шлюби, нібито ми розпоряджаємося своїми почуттями, не беруть до уваги чудородного міража, супутника кохання, який так цілеспрямовано і так щільно сповиває кохану істоту, що "глупство", яке робить той, хто жениться з куховаркою або з коханкою свого кращого друга, є зазвичай єдиним поетичним учинком у житті цієї людини. Я зрозумів, що між Робером і його дружиною мало не дійшло до розриву (хоча навіть Жільберта ще до пуття не збагнула, що тут і до чого), і тільки віконтеса де Марсант, любляча мати, амбітна і розсудлива, все направила і примирила подружжя. Вона належала до тих кіл, де постійне змішування крові і збіднення маєтків спричинює як у пристрастях, так і в інтересах розквіт вад і компромісів. Вона з колишнім запалом боронила пані Сванн, одруження Жюп'єнової дочки, з колишнім завзяттям влаштувала шлюб свого сина з Жільбертою, підтримуючи сама себе, з болісною покорою, тією атавістичною мудрістю, яка принесла користь усьому Сен-Жерменському передмістю. І склепаний нею нашвидку шлюб Робера з Жільбертою, коштував їй, мабуть, менше клопотів і менше сліз, як змусити його порвати з Рахиллю: вона боялася, як би він не зійшовся з іншою

кокоткою, а може, і з тією самою, бо Робер довго не міг забути Рахилі, хоча цей новий зв'язок міг стати для нього порятунком. Тепер я збагнув, що хотів сказати мені Робер у принцеси Ґермантської: "Шкода, що ця твоя бальбецька приятелька не має такого маєтку, якого жадає моя матір. Гадаю, що ми б з нею порозумілися". Він хотів сказати, що вона — з Гоморри, а він — із Содома, або, може, якщо він ще не був содомлянин, то йому вже тоді подобалися лише такі жінки, які були пов'язані з іншими. Отож, якби, за винятком рідких екскурсів у минуле, я не втратив цікавості до справ, пов'язаних із моєю подружкою, я міг розпитати про неї не тільки Жільберту, а й її чоловіка. Одне слово, та сама обставина збудила в Робері і мені бажання одружитися з Альбертиною (а саме те, що вона любить жінок). Але причини нашого бажання, як і його цілі, були зовсім інші. Я хотів женитися з розпачу від того, що я про це довідався, а Робер — на радощах; я для того, аби з допомогою постійного нагляду відвадити Альбертину від її нахилів; Робер хотів їх плекати і вважав, що як дати їй повну свободу, вона йому приводитиме своїх подружок. Оскільки Жюп'єн визначив нову орієнтацію Роберових тілесних утіх, таку відмінну від попередньої, як зовсім недавнє явище, то розмова, яку я мав з Бме і яка була для мене важким ударом, засвідчила, що колишній бальбецький метрдотель визначав цю зміну, це збоченство, набагато раніше. Нагода для розмови трапилася під час мого кількаденного побуту в Бальбеку, куди приїхав і Сен-Лу, узявши тривалу відпустку. Приїхав він туди з дружиною, якої в той перший період ніколи не покидав саму. Тільки молодий муж, який довгий час мав коханку, уміє при вході до ресторану зняти плащ зі своєї дружини, знає, як виявляти знаки уваги. Під час свого попереднього зв'язку Робер дістав виховання, потрібне для хорошого чоловіка. Недалеко від нього; за столом, сусіднім із моїм, сидів Блок, оточений роєм претензійних молодих професорів; збуджений, награно веселий, він голосно кричав, звертаючись до одного зі своїх друзів і подаючи йому меню таким широким жестом, що перекинув дві карафки з водою.

— Ні, ні, мій голубе, замовляйте ви! Мені ні разу в житті не вдалося скласти меню! Не люблю робити замовлення! — казав він чомусь гордо, й тут же, плутаючи літературу з гурманством, висловився за шампанське, пляшка шампанського, "чисто символічно", присмак для бесіди.

Зате Сен-Лу — той умів робити замовлення. Він сидів біля Жільберти, уже череватої (відтепер він безперервно робив їй дітей), начебто спав біля неї в їхньому спільному готельному ліжку. Розмовляв він тільки з дружиною, решта готелю нібито не існувала для нього, але коли кельнер приймав замовлення, стоячи коло нього, Робер підносив свої ясні очі і кидав на нього погляд, не довше ніж на дві секунди, але цей погляд у своїй прозорій ясності свідчив про цікавість зовсім відмінну, ніж цікавість у нормального клієнта, який довго приглядається до якогось посильного чи побігача, щоб кинути про нього гумористичні чи інші зауваження на втіху свого товариства. Цей короткий, нібито байдужий погляд, показуючи, що кельнер цікавив його сам собою, видавав тому, хто умів спостерігати, що цей зразковий муж, колись палкий Рахилевий коханець, провадив друге життя, яке здавалося йому куди цікавіше, ніж те, в якому він

брав участь з обов'язку. Але його бачили тільки в цьому житті. Його очі вже повернулися до Жільберти, яка нічого не помітила. Робер відрекомендував їй по дорозі якогось знайомого і повів трохи пройтися. Саме в цю хвилину Еме розповідав мені про часи значно давніші, коли я за посередництвом маркизи де Вільпарізіс познайомився в цьому ж Бальбеку із Сен-Лу.

— Саме так, пане, повірте мені, — сказав Еме, — це річ архизнана, я знаю про це дуже віддавна. Коли мес'є приїхав до Бальбека вперше, мес'є маркиз замкнувся в номері з моїм ліфтером, під приводом проявлення фотографій мадам, бабусі мес'є. Хлопець хотів поскаржитися, і нам довелося стати на голову, щоб загасити скандал. А потім, мес'є, мес'є пам'ятає той день, коли мес'є прийшов до ресторану снідати вкупі з мес'є маркизом де Сен-Лу та його коханкою, мес'є маркиз узяв її за ширму. І, мабуть, мес'є ще пам'ятає, як мес'є маркиз пішов геть, кажучи, що його розлютували. Я не кажу, що мадам мала тоді рацію. Вона, справді, викидала йому коники. Але ніхто мене не переконає, що того дня мес'є маркиз не прикидався. Як на мене, він хотів позбутися мес'є і мадам.

Що ж до того дня, то я був певен, що як Еме не брехав навмисне, то він дуже й дуже помилявся. Надто добре я пам'ятаю, в якому стані був Робер і як він відважив ляпаса журналістові. Так само було і з Бальбеком: або тоді збрехав ліфтер, або тепер брехав Еме. Так мені, принаймні, здавалося, бо певності мати я не міг: ми ніколи не бачимо більше, ніж один бік чогось, і якби мені не було так прикро, я відчув би якусь красу в тому, що для мене відсилання ліфтера до Робера стало зручним способом передачі йому листа й одержання відповіді, а для нього то була нагода познайомитися з тим, хто йому подобався. Справді, всі речі, принаймні, не однозначні.

Ту незначну дію, яку ми виконуємо, хтось інший доповнює низкою дій, зовсім відмінних. Пригода Сен-Лу з ліфтером, якщо тільки вона мала місце, вже не видавалася мені мало пов'язаною з банальною передачею мого листа, як прелюдія Трістана не повинна виглядати непередбачливою для того, хто знав би Вагнера лише як автора дуету в Лоенгріні. Безперечно, речі являють людям єдино обмежену кількість своїх безмежних властивостей, а все через убогість наших чуттів. Предмети наділені барвою, бо ми маємо очі; а скільки б інших епітетів вони заслужили б, якби ми мали сотні чуттів? І як би різнилися вони в наших очах, можна зрозуміти з того, чим є в нашому житті бодай найменша подія, яку ми бачимо тільки частково, а думаємо, що всю, тоді як хтось інший спостерігає за нею у вікно з другого боку нашого дому і сприймає її інакше.

Якщо Еме не помилявся, Роберів рум'янець тоді, як Блок згадав про ліфт, може, був викликаний не тільки тим, що той сказав "лайфт". Але сам я був певен, що фізіологічна метаморфоза Сен-Лу тоді ще не почалася і що в той час він любив єдино жінок. Сягаючи думкою в минувшину, найкраще я міг це довести дружбою, яку він виявляв до мене в Бальбеку. Тільки цікавість до жінок робила його здатним до дружніх почуттів. Згодом до чоловіків — принаймні певний час — він виказував байдужість, як на мене, почасти щиро, бо зробився тоді надто сухим, і зумисне підкреслену, аби було видно, що

його уваги заслуговують лише жінки. А все ж мені згадується, як одного дня в Донсьєрі, коли я йшов на обід до Вердюренів, Сен-Лу затримав погляд на Чарлі і сказав мені: "Цікаво, що цей хлопець чимось нагадує Рахилю. Тобі це не впало в очі? Я бачу в них схожі риси. Зрештою, мене це не цікавить". А проте погляд його блукав десь у просторі, ніби він замріявся, перш ніж вернутися до гри в карти або піти на проханий обід, про далеку подорож, яку він навряд чи відбуде, але тужить за нею. Але якщо Робер знаходив якусь схожість між Чарлі й Рахиллю, то Жільберта й собі намагалася виглядати так, як вона, і на догоду йому вплітала у волосся червоногарячі, рожеві або жовті шовкові стрічки і зачісувалася так само, думаючи, що її муж досі закоханий у тамту, і ревнувала до неї. Цілком можливо, що Роберове почуття вагалось на пограниччі, що ділить любов якогось чоловіка до жінки і любов якогось чоловіка до чоловіка. У кожному разі спомин про Рахилю мав тут характер суто естетичний. І навряд щоб і перед тим справа виглядала інакше. Одного дня Робер прийшов до неї з проською переодягтися по-чоловічому і начесати на лоба жмут волосся, але, оглянувши її, залишився незадоволений. А все ж він і досі був прив'язаний до Рахилі і старанно, хоч і без утіхи, виплачував їй, як і обіцяв, величезну ренту, що не завадило їй згодом йому нападлючити. Жільберта не шкодувала б про цю його щедрість, якби знала, що це було тільки виконання жертвовної обіцянки, не підкріпленої й тінню кохання. Попри все, Робер удавав, начебто кохає Рахилю. Гомосексуалісти були б найкращими мужами у світі, якби не розігравали цієї комедії з жінками. Зрештою, Жільберта не нарікала. Саме віра в те, що Робера кохала Рахиль і кохала довго, пробудило в неї почуття до нього і змусило її відмовити кращим женихам; вона думала, що, одружуючись із нею, він ішов на поступки. І справді, порівняння, яке він робив між цими двома жінками (все ж такими нерівними з погляду чарів і вроди), спершу було не на користь чарівної Жільберти. Але згодом вона виросла в оцінці чоловіка, тоді як Рахиль змізерніла в його очах. Ще одна особа цілком змінила свій погляд: це пані Сванн. Якщо для Жільберти Робер уже перед одруженням малювався з подвійним німбом на голові, створеним, з одного боку, його життям із Рахиллю, постійно розголошуваним скаргами віконтеси де Марсанта, а з другого — тим престижем, який Герман-ти завжди мали в Сваннових очах, а отже, і в очах його доньки, то зате пані де Форшвіль воліла б шлюбу блискучішого, може, вінценосного (існували ж зубожілі королівські родини, які поласилися б на гроші — як, зрештою, виявилось, значно менші, ніж обіцяні вісімдесят мільйонів, відмиті іменем де Форшвіль), і зять з кишнями не такими дірчавими завдяки його життю віддаля від світу. Проте вона не здолала вплинути на Жільберту й гірко скаржилася всім, картаючи і неславлячи свого зятя. Аж це одного чудового дня все змінилося, зять став янголом, осудниця його як лихословила, то потаєнці. А все тому, що вік зберіг пані Сванн, а нині пані де Форшвіль, цілими уподобання жінки-утриманки, але, через дезертирство зітхальників, позбавив її засобів для задоволення цих уподобань. Їй хотілося щодня мати нове кольє, нову сукню, всіяну діамантами, ще розкішніше авто, але вона не була досить багата, оскільки Форшвіль попроїдав майже усе, а доньку мала чарівну, але — який же це юдейський

предок тяжів тут над Жільбертою? — страшенно скупу, рахубну оцінницю кожного не те що матиного, а й чоловікового франка. І раптом пані Сванн винюшила протектора, а потім і справді знайшла його в особі Робера. Те, що вона жінка не першої молодости, не мало значення для зятя, вже не ласого до жінок. Він жадав лише від тещі, аби вона залагоджувала те чи інше тертя, яке виникало між ним і Жільбертою, добивалася її згоди, коли він збирався вирушити у подорож з Морелем. Як тільки Одетта устряла в цю справу, одразу отримала в нагороду чудовий рубін. Ось чому Жільберта стала поблажливіша до свого чоловіка. Одетта підбивала на це дочку з тим більшим завзяттям, що сама стригла купони з цієї поблажливости. Завдяки Роберові вона могла на порозі п'ятдесятиріччя (а дехто казав, що шістдесятиріччя) вражати нечуваною розкішшю в кожному домі, куди її кликали обідати, кожного вечора, коли вона з'являлася на людях, і не був для цього потрібний, як раніше, "приятель", який, може, не був схильний брязкати капшуком і не хотів би чути ні про що чути. Таким чином вона ввійшла, мабуть, уже назавжди, в період остаточної здержливости і здавалася ще елегантнішою, ніж будь-коли.

Не тільки злосливість, нехіть давнього злидаря до хазяїна, який його збагатив і водночас (згідно з характером, а ще більше з лексикою пана де Шарлюса) дав йому відчути різницю у їхньому становищі, штовхнула Чарлі в обійми Сен-Лу, завдаючи ще сильнішої муки баронові. Ним керував, напевне, ще й інтерес. У мене виникло враження, що Робер давав йому багато грошей. На одному вечорі, де перед від'їздом до Комбре я спіткав Робера, його манера поводження в товаристві гожої жінки, нібито його коханки, біля якої він тримався так близько, начебто вони були одним тілом, плутаючись на очах у всіх у згортках її спідниці, — викликала в мене думку про мимовільне повторення — тільки ніби з додатком нервозности, різкіших рухів — родового жесту, підміченого мною в барона де Шарлюса, начебто одягненого в шати пані Моле (або іншої), знамено справи гінофілії, знамено не його власне, але охоче підняте ним як емблему, на його думку, охоронну і, може, наділену для нього естетичною вартістю. Повернувшись, я був вражений, як цей хлопець, такий марнотратний тоді, коли був багатий, нині став ощадливий. Що людина цінує те, чим володіє, і що той, хто розкидав золото, якого мав так мало, збирає те, чого йому не бракує, це, звичайно, явище досить поширене, але в цьому випадку воно набирало, як мені здавалося, форми особливої. Сен-Лу відмовився брати фіакр, а висідаючи з трамвая, зберіг пересадочний квиток. Очевидно, в ньому зріли, для іншої мети, таланти, набуті ним під час зв'язку з Рахиллю. Молодик, який довго жив із жінкою, не такий зелений, як новачок, який до одруження не мав жодного роману. Досить було в ті нечасті дні, коли Робер приводив свою дружину снідати до ресторану, подивитись, як вправно і поштиво він здійснював з неї верхній одяг, як замовляв сніданок і віддавав інші розпорядження, як старанно розгладжував Жільбертині рукави, перш ніж забрати жакет. Було видно, що до одруження з нею він довгий час був коханцем іншої жінки. Так само, як він мусив вникати у найдрібніші деталі Рахилиного господарства — почасти тому, що вона не мала до цього тям, а також із ревності, які схиляли його до

того, щоб самому доглядати все, він міг, керуючи маєтками своєї дружини і ведучи їхнє спільне господарство, виконувати й далі ці функції вправного і розумного адміністратора, тим паче, що Жільберта не бралася й за холодну воду й охоче покладалася в усьому на нього. Але, звичайно, він це робив передусім тому, щоб навіть найменші окрушини домашнього бюджету давати Чарлі, забезпечуючи йому чималий достаток без відома Жільберти і не завдаючи їй прикрощів. Можливо, він вважав скрипаля за марнотратника, "як усіх митців". (Чарлі так титулував себе без переконання і без жодної гордості, виправдовуючись за звичку не відповідати на листи тощо і за цілу купу вад, які, на його думку, пов'язані з психікою митця.) Особисто я був переконаний, що з погляду моралі абсолютно байдуже, від кого діставати насолоду — від чоловіка чи від жінки, і що це річ цілком природна і людська шукати її там, де можна знайти. Отож якби Робер парубкував, його взаємини з Чарлі не мали б мені боліти. А проте я усвідомлював, що біль, який я відчував, був би не менш гострий і тоді, коли б Робер залишався парубком. Від будь-кого іншого, крім нього, я сприйняв би це спокійно. А проте я плакав, згадуючи, як колись до іншого Сен-Лу я відчував прихильність таку щиру, якою — як свідчили його нові холодні і стримані манери — тепер мені він не відповідав, оскільки відколи предметом його жадання стали чоловіки, в ньому не залишилося для них місця на дружні почуття. Як ця зміна могла зайти в хлопця, такого бабія, такого охочого до жіноцтва, що коли Рахиль ("Рахилью, ти від Бога") захотіла його покинути, він так побивався, що ми боялися за його життя? Може, схожість між Чарлі та Рахиллю — для мене непомітна — стала кладкою, що дозволила Роберові перейти від батькових до вуйкових уподобань, аби зазнати фізіологічної еволюції, яка навіть у барона сталася досить пізно? Адже слова Еме іноді сіяли в моїй душі тривогу; пригадувався Робер того року в Бальбеку; під час розмови з ліфтером він так само обминав його увагою, як барон де Шарлюс, коли звертався до деяких чоловіків. Але це могла бути спільна риса його і пана де Шарлюса, породжена гонором і манерою поведінки Германтів, а не своєрідними нахилами барона. Дук Германтський, позбавлений цих нахилів, так само нервово, як пан де Шарлюс, вивертав п'ясть руки, ніби носив мереживні манжети, а в його голосі теж проривалися різкі й неприродні інтонації, всі ці манери, яким у пана де Шарлюса хотілося приписати інше 'значення, які він і справді надав їм сам, адже індивід виражає свої особливості з допомогою рис безособових та атавістичних, які, зрештою, може колись були чиймись індивідуальними особливостями й закріпилися в жесті чи в голосі. За цією гіпотезою, дотичною вже до природної історії, ми не повинні бачити в панові де Шарлюсові одного з Германтів, враженого збоченням і який висловлюється почасти з допомогою рухів, характерних для Германтів, а дука Германтського, який був у цій виродженій родині істотою винятковою, настільки помилуваного спадковою хворобою, що в нього її зовнішні прояви втратили свій сенс. Пригадується, коли я вперше побачив Сен-Лу в Бальбеку, такого білявого, створеного з такого коштовного й рідкісного матеріалу, манірного, з його пурхотливим моноклем, він здався мені жінкуватим, що, звичайно, не було наслідком того, що я нині чув про нього, а пояснювалося особливим чаром Германтів,

гожістю тієї саксонської порцеляни, з якої була зроблена і дукиня. Я пригадав його прив'язання до мене, його ніжний, сентиментальний спосіб розмови і сказав собі, що це могло когось ввести в оману, але тоді не мало того значення, про яке я довідався тепер, навіть навпаки. Але коли це почалося? Якщо під час мого другого бальбецького побуту, то чому він ні разу не відвідав ліфтера і ніколи мені про нього не заїкнувся? А щодо першого року, то як я взагалі міг би звернути на нього увагу, якщо він був тоді так палко закоханий в Рахилю? Під час того першого побуту Сен-Лу видався мені людиною рсобливою, як усі Германти. І справді, він був ще більшим оригіналом, ніж я собі уявляв. Але того, чого ми не пізнаємо завдяки безпосередній інтуїції, про що дізнаємося від інших людей, ми зовсім не годні переказати нашій душі; відповідний момент минув, її контакт із дійсністю уже перервався; ми не можемо тішитися відкриттям, для цього вже пізно. Отож я не міг ним тішитися, оскільки це завдавало мені прикрости. Звичайно, після розмови з бароном де Шарлюсом у пані Вердюрен у Парижі я вже не сумнівався, що те, що сталося з Робером, стається з багатьма достойними людьми, навіть з найінтелігентнішими і найкращими. Мені було б байдуже, якби я довідався це про будь-кого іншого, але тільки не про Робера. Сумнів, який у мені заронили слова Еме, кидав тінь на всю нашу дружбу в Бальбеку і в Донсьєрі. Хоча в дружбу я перестав вірити і був переконаний, що до Робера я ніколи по-справжньому її не відчував, але на думку про ці пригоди з ліфтером і рестораном, де ми обидва снідали в товаристві Рахилі, я мусив зробити велике зусилля, щоб не розплакатися.

Я міг би й не затримуватися на своєму комбрейському побуті, бо то був у моєму житті період, коли про Комбре я думав найменше, якби саме там, хай і не цілком певно, не підтвердилися думки, які пов'язувалися спершу з Германтською стороною, так само як і інші, що спали мені на Мезеглізькій стороні. Щовечора я розпочинав, в іншому напрямку, пообідні прогулянки, які ми відбували в Комбре, ходячи на Мезеглізьку сторону. Обідали ми в Тансонвілі о тій порі, коли в Комбре давно вже спали. Оскільки стояла спека і до того пополудні Жільберта малювала в замковій каплиці, ми дві години гуляли перед обідом. Давню втіху — милуватися дорогою назад пурпуровими небесами, що облямовували Кальварій і купалися в Вівоні, — заступила інша: втіха від нічної прогулянки, коли в селі нікого не здибаєш, окрім синястого трикутника, неправильного і хисткого, — то верталася овеча отара. На одній половині піль вигасав захід, над другою світив місяць, і невдовзі місячне сяйво затоплювало всю околицю. Бувало, що Жільберта покидала мене самого, і я чимчикував уперед, залишаючи позаду свою тінь, ніби човен, що пливе крізь зачаровані розлоги; найчастіше вона йшла поряд. Частенько ми прогулювалися в тих місцях, де минало моє дитинство, отож я не міг не відчувати, куди дужче, ніж колись у Германтській стороні, що я ніколи, мабуть, не зможу писати; до цього додавалося відчуття, що і уява і вражливість вичахли, коли я переконався, як мало цікавить мене Комбре. Мене гнітило те, що я майже нічого не здатний воскресити з пережитого. Над берегом, з боку бечівника, Вівона здавалася мені вузькою й негарною. Не те щоб я зауважив якісь кардинальні зміни проти того, що мені згадувалося. Але відірваний від місць, які мені знову довелося переіміряти, відірваний

уже зовсім іншим життям, я не знаходив між ними і собою дотику, з якого народжується, перш ніж навіть ми помітимо, миттєвий, чудовий і всеосяжний спалах спогаду. Не розуміючи до пуття природи цих спалахів, я журився думкою, що моя здатність відчувати й уявляти, мабуть, змаліла, скоро ті прогулянки на мене не справляють радощів. Жільберта, розуміючи мене ще менше, ніж я сам, розстроювала мою журу, здивувавшись, чому я так побиваюсь. "Невже ви нічого не відчуваєте, — сказала вона,

— коли простуєте цією крутою стежкою, якою вже спиналися колись?" Та й сама вона так змінилася, що я вже не вважав її за красуню, хоча вона гарною й не була. Поки ми йшли, я дивився, як змінюється крайобраз, треба було то дертися на горби, то спускатися узбіччям. Мені подобалося гомоніти з Жільбертою. Правда, не без перепон. У деяких душах залягають поклади, несумісні між собою, батьків характер, материн характер; ми натикаємося то на той, то на той. Але назавтра порядок напластувань міняється. І зрештою невідомо, як розділити ці частини, кому вірити при винесенні вироку. Жільберта нагадувала ті країни, з якими не зважуються вступати у спілку, бо в них надто часто міняється уряд. Але, власне, це хибно. Пам'ять найпослідовнішої особи пізнавальна, пам'ять не дозволяє їй нехтувати зобов'язаннями, про які особа пам'ятає, навіть якщо вона їх і не підписувала. Жільберта була жінка недурна, хоча з великого розуму іноді в дур заходила, як її матір. Але, незалежно від її розумових здібностей, пам'ятаю, як у розмовах, які ми вели під час наших прогулянок, вона кілька разів неабияк мене здивувала. Перший раз, коли вона сказала: "Якби ви не були такий голодний і якби не було так пізно, то, узявши ліворуч, а потім праворуч, за якусь чверть години ми були б у Германтів". З таким самим успіхом вона могла б мені сказати: "Поверніть ліворуч, потім візьміть праворуч, і ви торкнетесь недотикального, осягнете недосяжного далека, про яке на землі ми знаємо тільки напрямок, тільки (я і сам колись вірив, що це і все, що довідаюся про Германтів, і, може, навіть не помилився) "сторону". А ще я здивувався, коли побачив "початкове джерело Вівони", яке уявлялося мені чимось таким самим неземним, як ввійстя до Пекла, а виявилось квадратовою пральнею, звідки пузирилися баньки. І втретє я здивувався, коли Жільберта сказала: "Якщо хочете, ми можемо якось піти до Германтів через Мезегліз, це наймальовничіша дорога", — ця репліка, похитнувши все уявлення мого дитинства, підказала мені, що обидві сторони не такі вже несумісні, як я собі гадав. Але найбільше мене вражало, що в цей приїзд я так мало згадував колишні роки, що я не дуже квапився знов побачити Комбре і що Івона здалася мені вузькою і бридкою. Проте якось Жільберта підтвердила ті уявлення, які в мені залишилися про Мезеглізьку сторону; це сталося під час однієї з тих майже нічних виправ, хоча вони й відбувалися перед обідом, — але ж вона обідала так пізно! Поринаючи в таємницю гарної глибокої долини, вимощеної місячним сяйвом, ми пристали на хвилю, ніби двоє комах, ладних от-от залізти на дно блакитнявого квітового келиха. Жільберта сказала тоді — може, просто з милої ввічливості господині, яка, шкодуючи, що ви вже йдете, хотіла б показати вам більше красот цих околиць, уподобаних вами, — одне з тих слів, у якому

досвід світської жінки, уміючи користуватися умовчанням, простотою і стриманістю у виявленні почуттів, змушує вас повірити, що ви посідаєте в її житті місце, як ніхто інший. Нараз давши волю ніжності, якою наповнювали мене чудове повітря, легіт, якими ми дихали, я їй сказав: "Ви якось згадали круту стежину. Як я тоді вас кохав!" Вона відповіла: "Чому ви мені не сказали? Я й не здогадувалася. Я теж вас кохала. І навіть одного разу кинулася вам на шию". — "Коли саме?" — "Першого разу в Тансонвілі, ви гуляли з родиною, я поверталася; ніколи я ще не бачила такого ловкенького хлопчика. Я мала звичку, — додала вона неуважно й сором'язливо, — гратися з моїми ровесниками на руїнах Ру-сенвільського донжона. Ви скажете, що я була дикунка, адже там були дівчатка й хлопчики всякого розбору, щоб користати-ся з темряви. Теодор, півчак із комбрейської церкви, треба віддати йому належне, любчик (Боже, і такий гарнесенький!), а потім він страшенно споганів (тепер аптекарює в Мезеглізі) жирував там з усіма місцевими селяночками. А що мене пускали з дому саму, я бігла туди, як тільки могла вирватися. Не вмію вам і сказати, як мені хотілося, щоб і ви туди прийшли; добре пам'ятаю, що я мала тільки хвилину, аби дати вам знати, чого я хочу, не ризикуючи бути заскоченими нашими батьками; я так по-сороміцькому це показала, що мені соромно й досі. Але ви подивилися на мене з такою злістю, що я збагнула, що ви цього не хочете". І тут я збагнув, що, може, правдивими Жільберта та Альбертина були тоді, коли одної-єдиної миті віддавалися мені своїм поглядом, — одна перед живоплотом із рожевої тернини, друга на пляжі. І це я, не вміючи цього зрозуміти, згадавши про це надто пізно, через певний час, коли навіть ув інтимних розмовах зі мною вони боялися так щирувати, як тієї першої хвилини, зіпсував усе своєю незграбністю. Я дав тут цілковито маху — хоча, щоправда, ця відносна поразка щодо них була не така вже й безглузда — з тих самих причин, з яких Сен-Лу упустив Рахилу.

"І другого разу, — тягла Жільберта, — через багато років, коли я зіткнулася з вами у під'їзді вашого дому, напередодні нашої зустрічі в тітки Оріани; я не одразу впізнала вас, а радше впізнала несвідомо, бо мені закортіло того самого, що й у Тансонвілі". — "Проте між цими зустрічами були Єлисейські Поля". — "Так, але ви тоді надто мене кохали, і я не могла б уникнути інквізиторського допиту про все, що б я не вчинила". Я не запитав її, хто був той молодик, з яким вона йшла по Єлисейських Полях того дня, коли я вирушив на зустріч із нею і коли б я міг з нею помиритися, бо був ще час для цього, того дня, який, можливо, змінив би все моє життя, — якби я не спіткав ті дві тіні, злиті між собою у півтімі. Якби я її спитав, вона, може, сказала б правду, як сказала б Альбертина, якби її воскресити. Бо й справді, хіба між нами і жінками, яких ми розлюбили, жінками, зустрінутими через цілі роки, не стоїть смерть, начебто їх уже немає на світі, бо сам факт утрати нашого кохання робить їх, тодішніх, або нас, тодішніх, уже неживими? А може, вона б не згадала або збрехала. Так чи інак, а мені вже було нецікаво це знати, бо моє серце змінилося ще більше, ніж Жільбертине обличчя. Тепер це обличчя мені вже не подобалося, та я й не був уже нещасливий і не здолав би збагнути, якби знов подумав про те, що я міг бути таким, спіткавши

Жільберту, що дріботіла біля молодика, і сказати собі: "Це кінець, не хочу більше її бачити". Нічого не залилося від тих мук, яких я зазнав того далекого року. Бо в цьому світі, де все зношується, все гине, є щось більше, ніж краса, що підпадає руйнації і залишає по собі ще менше слідів, — жаль.

Якщо, однак, я не дивуюся, що я не спитав її тоді, з ким вона йшла по Єлисейських Полях, бо зі мною це бувало й раніше, Час звільнив мене від цікавості, я трохи дивуюся, що я не розповів це Жільберті, що того дня я продав старовинну хінську вазу, аби купити їй квітів. Це справді були такі смутні часи, що єдиною моєю втіхою було думати, що колись я безжурно зможу розповісти їй про цей зворушливий порив. Навіть через рік, якщо на шляху виникала небезпека зіткнення авт, єдине, задля чого мені хотілося залишитися живим, це щоб розповісти про все Жільберті. Я втішав себе, кажучи: "Мені нема чого квапитися, у мене попереду все життя". І тому мені не хотілося накласти голову. Розповідати все це тепер мені було б не так приємно, уже майже дивно і навіть "кумедно". "А зрештою, — вела далі Жільберта, — того дня, як я спіткала вас у під'їзді, ви були зовсім такий самий, як у Ком-бре. Якби ви знали, як мало ви змінилися!" Я знов побачив Жільберту в своїй уяві. Я міг би намалювати квадрат сонячного світла над глодом, лопатку, яку тримала в руці дівчинка, і її довгий погляд, утуплений в мене. Але через грубий жест, який супроводжував її погляд, я подумав, що цс погляд погорди, адже те, чого я бажав, здавалося, було невідоме дівчаткам, вони могли проробляти це лише в моїй уяві, в томливі години самотнього жадання. Ще менше я ладен був повірити, що так легко, так швидко, майже на очах мого діда одна з них мала зухвальство так виставляти себе.

Отож тепер, коли минуло стільки років, мені знову доводиться ретушувати той образ, так добре збережений моєю пам'яттю; ця операція навіть зробила мене щасливим, показуючи, що нездоланна безодня, яка, на моє переконання, існувала між мною і тією золотоволосою дівчиною, була ж така уявна, як Паскалева безодня, — ця операція виявилася дуже поетичною, бо її доводилося провести у глибині довгої низки років. Я трепетав з пожадання і жалю на думку про ру-сенвільські глибки. І водночас я був щасливий, кажучи собі, що радість, до якої рвалися всі мої думки і якої вже ніхто не міг мені повернути, існувала тільки в моїй уяві, насправді так близько від мене, в тому самому Русенвілі, про який я так часто згадував і який був видний з кабінета, де пахло ірисами. А я нічого не знав! Взагалі Жільберта перераховувала все, чого я прагнув тоді, гуляючи і не зважаючи повернути голоблі, мріючи побачити, як розступаються й оживають дерева. І вона могла піддатися тому, чого я так гарячково прагнув, якби тільки потрапив зрозуміти те і відшукати, я пізнав смак цього плоду ще в хлоп'яцтві. Ще більше, ніж мені уявлялося, Жільберта була в ту пору в Мезеглізькій стороні.

І навіть того самого дня, коли я зіткнувся з нею у під'їзді, хоча вона й не була вже мадемуазель д'Оржевіль, відомою Ро-берові з домів розпусти (і, диво та й годі, саме у її майбутнього чоловіка я просив роз'яснень!), я не дуже помилився ні щодо її погляду, ні щодо того, з яких жінок вона була не тільки тоді, а й згодом. "Усе те було давненько, — сказала вона, — я ніколи більше не думала ні про кого, крім Робера, відтоді, як

заручилися. І, знаєте, я картаю себе зовсім не за ті дитячі примхи".

Примітки

1

В останню мить (латин.).

2

Ронсар, "Сонети для Гелени", Книга II, ЪXIII, в.4.

3

Знову, спочатку (італ.) — муз. спочатку (знак повторення).

4

Любо, (як моря поверхня запіниться, бурями збита, із суходолу дивитись), як інший на хвилі бідус. (Латин.). Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей. Переклав Микола Зеров. (Прим. пер.).

5

Сатро і гіо означають у Венеції площі та канали меншої ваги, ніж п'яцца і канале. У Венеції лише площа Сан-Марко має право називатися п'яцца.

6

Calle — вузенька вуличка у Венеції.

7

Чужоземців (італ.)

8

У Венеції пйомбі називалися камери, викладені свинцевими пластинами, вони

розміщалися на горищі дожевого палацу і призначалися для політичних в'язнів.

9

О мое сонце (італ.)

Семіта, як пояснює сам автор у "Германтській Стороні" I, означає "стежка", а не "семітка", як це думає Жільберта, говорячи про своїх батька-матір. (Прим, перекл.).

10

Семіта, як пояснює сам автор у "Германтській Стороні" I, означає "стежка", а не "семітка", як це думає Жільберта, говорячи про своїх батька-матір. (Прим, перекл.).

11

Дипл. Випадок, за якого набирають чинности зобов'язання за союзницькою угодою (латин.).